T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

PONTOS BÖLGESİ BASAMAKLI TÜNELLERİ

AHMET EMİRHAN BULUT

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

EYLÜL 2017

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
Gazi
1926

PONTOS BÖLGESİ BASAMAKLI TÜNELLERİ

Ahmet Emirhan BULUT

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EYLÜL 2017

Ahmet Emirhan BULUT tarafından hazırlanan "Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Gazi Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalında Arkeoloji Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT
Arkeoloji, Gazi Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum .....

Başkan : Doç. Dr. Ayşe Fatma EROL
Arkeoloji, Gazi Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~ .....

Üye : Doç. Dr. Erhan ÖZTEPE
Klasik Arkeoloji, Ankara Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum .....

Tez Savunma Tarihi: 20/09/2017

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....

Prof. Dr. Hilmi ÜNSAL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ahmet Emirhan BULUT

20/09/2017

PONTOS BÖLGESİ BASAMAKLI TÜNELLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Ahmet Emirhan BULUT

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Eylül 2017

ÖZET

Basamaklı tüneller, üzerinde bulunduğu kale ya da doğal kayalıkların belirli bir noktasından yaklaşık 45 dereceye varan eğimle, genellikle aşağıda bulunan ırmak veya kayalığın derinliklerine doğru kayanın oyulması yoluyla inşa edilmiş yapılardır. Antik dönemde Anadolu'nun orta ve doğusunda birçok noktada görülebilen ve kimi zaman dehliz olarak da anılan basamaklı tüneller, günümüzde Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerini kapsayan Pontos Bölgesi'nde özellikle belirgin bir yoğunluk göstermektedir. Arkeolojik olarak Anadolu'nun diğer bölgelerine oranla ihmal edilmiş Pontos Bölgesi'nin karakteristik yapılarından biri olan bu tüneller hakkında yapılan çalışmalar oldukça azdır. Tespitlerimize göre; Tokat, Amasya, Çorum, Sivas, Yozgat, Samsun ve Ordu illeri sınırları içerisinde bulunan toplam 30 adet basamaklı tünelin Hellenistik Dönem'de (İ.Ö. 333 – 31), kale yerleşimlerinde ve doğal kayalıklarda yer aldığı gözlemlenmiştir. Basamaklı tünellerin çevreleriyle mekânsal, coğrafi ve topografik ilişkisi incelenerek bu yapıların fonksiyonu, ne amaçla inşa edildikleri ve neden Karadeniz Bölgesi'nde yoğunluk gösterdikleri irdelenmiş, daha önce konu ile ilgili önceki çalışmalardan da faydalanılarak bir öneri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bilim Kodu	: 1117
Anahtar Kelimeler	: Karadeniz Arkeolojisi, Pontos Bölgesi, Basamaklı Tüneller, Hellenistik Dönem, Mithradates Krallığı
Sayfa Adedi	: 243
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT

STEPPED TUNNELS IN PONTOS REGION

(M.S. Thesis)

Ahmet Emirhan BULUT

GAZİ UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

September 2017

ABSTRACT

Stepped tunnels are the constructions which were created via carving and cutting the rock and slopes down to a river or foot of the rock with approximately 45 degrees from certain point of the fortresses or natural rocky ridge. In antiquity, stepped tunnels could be seen especially in central north and east of Anatolia and sometimes called "*vestibule*"; especially they expanded intensely in Pontos region which comprises modern time's Central and East Black Sea region. There are very few studies concerning the stepped tunnels which are the characteristic monuments of Pontos region which was neglected archaeologically compared with the other parts of Anatolia. According to our detection; in Tokat, Amasya, Çorum, Sivas, Yozgat, Samsun and Ordu provinces, it is observed that there are 30 stepped tunnels which were built in Hellenistic period (333 – 31 BC) and located on fortresses and natural rocky ridge. It is studied that stepped tunnels' relations with their environment spatially, geographically, topographically were studied and tried to explain why these tunnels are built and why they are so immense in Pontos region. We put forward a suggestion about their functions by evaluating the former publishings related with the stepped tunnels and our observations.

Science Code : 1117
Key Words : Black Sea Archaeology, Pontos Region, Stepped Tunnels, Hellenistic Period, Mithridatic Kingdom.
Page Number : 243
Supervisor : Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT

TEŞEKKÜR

“Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri” adlı tez çalışmam yaklaşık 2 yıl süren oldukça zorlu bir süreçti. Pontos Bölgesi’nin karakteristik yapılarından bir tanesi olan basamaklı tünelleri çalışmam konusunda fikir birliğine vardığımız ve bu zorlu süreç boyunca ortaya koyduğu birçok fikir, destek ve yapıcı eleştirileri konusunda öncelikle danışmanım Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT’a teşekkürü borç bilirim. Çalışmanın metin okumalarında ve harita yapımında yardım aldığım, desteğini her zaman hissettiğim hocam Dr. Atakan AKÇAY’a teşekkür ederim. Almanca çeviriler konusundaki yardımlarından ve tez üzerine belirttiği fikirlerden dolayı arkadaşım Arş. Gör. Yavuz YEĞİN’e, bölgeye yaptığım ziyaretler esnasında beni yalnız bırakmayan ve ziyaret edilen birçok basamaklı tünelde bana yoldaşlık yapan başta Erkan AYDIN olmak üzere memleketim Tokat’taki birçok dosta teşekkürlerimi sunarım. Bugünlere gelmemde en büyük katkıyı sunan ve hiçbir koşulda desteğini esirgemeyen sevgili BULUT ailesinin her bir ferdine ayrı ayrı teşekkür ederim. Gazi Üniversitesi Arkeoloji Bölümünün tüm hocalarına ve Araştırma Görevlisi arkadaşlarıma destek ve anlayışlarından ötürü teşekkür ederim. Son olarak bölgede basamaklı tünel bulunan illerde araştırma yapmam konusunda 94949537-161.05-E.58662 no.lu izin belgesini veren T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET iv

ABSTRACT v

TEŞEKKÜR vi

İÇİNDEKİLER vii

RESİMLERİN LİSTESİ x

KISALTMALAR xv

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

PONTOS BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Pontos Terimi: Köken ve Tarihsel Süreç İçerisindeki Kullanımları 5

1.2 Pontos Bölgesi'nin Coğrafyası 11

1.3 Tarihsel Süreçte Pontos Bölgesi 23

İKİNCİ BÖLÜM

PONTOS BÖLGESİ'NDE YAŞAMIŞ HALKLAR ve DİN

2.1 Pontos Bölgesi'nde Yaşamış Halklar 47

2.2 Pontos Bölgesi'nde Görülen Kültler 55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PONTOS BÖLGESİ BASAMAKLI TÜNELLERİ

3.1 Araştırma Tarihçesi 75

3.2. İç Pontos 82

3.2.1. Tokat İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller 82

3.2.1.1. Tokat Kalesi Basamaklı Tüneli 82

3.2.1.2. Geyraz Kalesi Basamaklı Tüneli (Tokat) 86

Sayfa

3.2.1.3. Çördük Kalesi Basamaklı Tünelleri (Tokat) 88
3.2.1.4. Karagöz Kalesi Basamaklı Tüneli (Tokat) 92
3.2.1.5. Turhal Kalesi Basamaklı Tüneli 94
3.2.1.6. Yeşilalan (Arho) Köyü Basamaklı Tüneli (Turhal) 96
3.2.1.7. Zile Kalesi Basamaklı Tüneli 97
3.2.1.8. Niksar Kalesi Basamaklı Tüneli 99
3.2.1.9. Güveçli Köyü Basamaklı Tüneli (Erbaa) 101
3.2.1.10. Gümüşalan Köyü Basamaklı Tüneli (Erbaa) 103
3.2.1.11. Kevgir Kalesi (Mahalle Kalesi) Basamaklı Tünelleri (Erbaa) 105
3.2.2. Amasya İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller 109
3.2.2.1. Amasya Harşena Kalesi Basamaklı Tünelleri 109
3.2.2.2. Kaleköy Basamaklı Tüneli 113
3.2.2.3. Gökçeli Kalesi Basamaklı Tünelleri (Göynücek) 115
3.2.2.4. Kız Kayası Basamaklı Tüneli (Merzifon) 120
3.2.2.5. Gümüş Basamaklı Tüneli (Gümüşhacıköy) 122
3.2.3. Çorum İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller 124
3.2.3.1. Hisarkavak Basamaklı Tüneli (Mecitözü) 124
3.2.3.2. İncesu Köyü Basamaklı Tüneli (Ortaköy) 126
3.2.3.3. Osmancık Kalesi Basamaklı Tüneli 128
3.2.3.4. Gümüşlü Kaya Basamaklı Tüneli (Çorum) 131
3.2.4. Sivas İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller 132
3.2.4.1. Hevük Kalesi Basamaklı Tüneli (Sivas) 132
3.2.4.2. Durulmuş Köyü Basamaklı Tüneli (Hafik) 134
3.2.4.3. Dışkapı Köyü Basamaklı Tüneli (Hafik) 136
3.2.5. Yozgat İli Sınırları İçerisinde Bulunan Basamaklı Tüneller 138
3.2.5.1. Çekerek Basamaklı Tüneli 138

Sayfa

3.3. Kıyı Pontos 140
3.3.1. Samsun İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller 140
3.3.1.1. Asarkale Basamaklı Tüneli (Bafra) 140
3.3.1.2. Tependeliği Basamaklı Tüneli (Bafra) 143
3.3.2. Ordu İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller 146
3.3.2.1. Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli (Ordu) 146
3.3.2.2. Ünye Kalesi Basamaklı Tünelleri 151
3.3.2.3. Cıngırt Kayası Basamaklı Tüneli (Fatsa) 155
3.3.2.4. Arıkmusa Köyü Basamaklı Tüneli (Mesudiye) 158
SONUÇ 161
KAYNAKLAR 169
EKLER 185
EK-1. Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri ve Tipolojileri 187
EK-2. Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri Resimleri 189
EK-3. Pontos Bölgesindeki Basamaklı Tünellerinin Dağılımı 241
ÖZGEÇMİŞ 243

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim		Sayfa
Ek-2. Resim 1.	Tokat Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut).....	189
Ek-2. Resim 2.	Tokat Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut).....	189
Ek-2. Resim 3.	Tokat Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)	190
Ek-2. Resim 4.	Tokat Kalesi Basamaklı Tüneli Taban Seviyesi (D. Özsoy).....	190
Ek-2. Resim 5.	Geyraz Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut)	191
Ek-2. Resim 6.	Geyraz Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut).....	191
Ek-2. Resim 7.	Geyraz Kalesi Basamaklı Tüneli Yan Duvarları ve Basamakları (A. E. Bulut)	192
Ek-2. Resim 8.	Çördük Kalesi 1. Basamaklı Tünel Genel Görünüm (A. E. Bulut)...	192
Ek-2. Resim 9.	Çördük Kalesi 1. Basamaklı Tüneli Tabanından Girişe Bakış (A. E. Bulut).....	193
Ek-2. Resim 10.	Çördük Kalesi 2. Basamaklı Tünel Genel Görünüm (A. E. Bulut)...	193
Ek-2. Resim 11.	Çördük Kalesi Dikdörtgen Formlu Sarnıç (A. E. Bulut).....	194
Ek-2. Resim 12.	Karagöz Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut)	194
Ek-2. Resim 13.	Karagöz Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut).....	195
Ek-2. Resim 14.	Karagöz Kalesi Basamaklı Tüneli Basamakları ve Devamındaki Oyuk (A. E. Bulut)	195
Ek-2. Resim 15.	Turhal Kalesi'nden Kuzeye Bakış (A. E. Bulut).....	196
Ek-2. Resim 16.	Turhal Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut).....	196
Ek-2. Resim 17.	Turhal Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)	197
Ek-2. Resim 18.	Yeşilalan Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut).....	197
Ek-2. Resim 19.	Zile Kalesi Kuzeydoğudaki Tiyatro Caveası (A. E. Bulut).....	198
Ek-2. Resim 20.	Zile Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut).....	198
Ek-2. Resim 21.	Zile Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)	199
Ek-2. Resim 22.	Niksar Kalesi Basamaklı Tüneli Yıkık Kesimi (A. E. Bulut)	199

Resim **Sayfa**

Ek-2. Resim 23. Niksar Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut) 200

Ek-2. Resim 24. Güveçli ve Emeri Köyü'ne Güneyden Bakış (A. E. Bulut) 200

Ek-2. Resim 25. Güveçli Köyü Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut) 201

Ek-2. Resim 26. Güveçli Köyü Basamaklı Tüneline Açılan Küçük Tünel/Koridor (A.E. Bulut)..... 201

Ek-2. Resim 27. Gümüşalan Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)..... 202

Ek-2. Resim 28. Gümüşalan Köyü Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut) 202

Ek-2. Resim 29. Gümüşalan Köyü Basamaklı Tüneli Basamakları (A. E. Bulut)..... 203

Ek-2. Resim 30. Kevgir Kalesi Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)..... 203

Ek-2. Resim 31. Kevgir Kalesi Üzerinde Bulunan Taş Oygu Odanın Girişi (A. E. Bulut)..... 204

Ek-2. Resim 32. Kevgir Kalesi 1. Basamaklı Tünelinin Ön Avlusu (A. E. Bulut)..... 204

Ek-2. Resim 33. Kevgir Kalesi 1. Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut) 205

Ek-2. Resim 34. Kevgir Kalesi 2. Basamaklı Tüneli Kapı Oyuntuları (A. E. Bulut) .. 205

Ek-2. Resim 35. Kevgir Kalesi 2. Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)..... 206

Ek-2. Resim 36. Amasya Harşena Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut) 206

Ek-2. Resim 37. Amasya Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli'ndeki Çalışmalar (M. Doğanbaş)..... 207

Ek-2. Resim 38. Amasya Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli'ndeki Hellenistik Dönem Duvarı (M. Doğanbaş)..... 207

Ek-2. Resim 39. Amasya Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli Sonundaki Hazne (M. Doğanbaş)..... 208

Ek-2. Resim 40. Amasya Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli Seramik Buluntuları (M. Doğanbaş)..... 208

Ek-2. Resim 41. Amasya Harşena Kalesi Zindan Tüneli Girişi (M. Doğanbaş) 209

Ek-2. Resim 42. Amasya Harşena Kalesi Zindan Tüneli Koridoru (M. Doğanbaş).... 209

Ek-2. Resim 43. Amasya Harşena Kalesi 3. Basamaklı Tüneli Girişi (M. Doğanbaş) 210

Ek-2. Resim 44. Kaleköy Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut) 210

Resim **Sayfa**

Ek-2. Resim 45. Kaleköy Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut) 211

Ek-2. Resim 46. Gökçeli Kalesi'nden Göynücek İlçesine Bakış (A. E. Bulut) 211

Ek-2. Resim 47. Gökçeli Kalesi 1. Basamaklı Tünel Girişi (A. E. Bulut) 212

Ek-2. Resim 48. Gökçeli Kalesi 1. Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut) 212

Ek-2. Resim 49. Gökçeli Kalesi 1. Basamaklı Tüneli Sonundaki Havalandırma Deliğinden? Tünel İçerisine Bakış (A. E. Bulut)..... 213

Ek-2. Resim 50. Gökçeli Kalesi 2. Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut) 213

Ek-2. Resim 51. Gökçeli Kalesi 2. Basamaklı Tüneli İçerisindeki Moloz Taşlar (A. E. Bulut)..... 214

Ek-2. Resim 52. Gökçeli Kalesi 3. Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut) 214

Ek-2. Resim 53. Kız Kayası Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut). 215

Ek-2. Resim 54. Kız Kayası Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)..... 215

Ek-2. Resim 55. Kız Kayası Basamaklı Tüneli Sonundaki Sarnıç (A. E. Bulut) 216

Ek-2. Resim 56. Gümüş Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)..... 216

Ek-2. Resim 57. Gümüş Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut) 217

Ek-2. Resim 58. Gümüş Basamaklı Tüneli Önündeki İki Odalı Yapı (A. E. Bulut) ... 217

Ek-2. Resim 59. Hisarkavak Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut) 218

Ek-2. Resim 60. Hisarkavak Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)..... 218

Ek-2. Resim 61. Hisarkavak Basamaklı Tüneli Girişinde Bulunan Tapınak Fasadlı Niş (A. E. Bulut) 219

Ek-2. Resim 62. Hisarkavak Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)..... 219

Ek-2. Resim 63. İncesu Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kazankaya Kanyonu (L. Summerer) 220

Ek-2. Resim 64. İncesu Köyü Basamaklı Tüneli Girişi (Atalay ve Ertekin, 1986) 220

Ek-2. Resim 65. İncesu Köyü Basamaklı Tüneli Koridoru (L. Summerer)..... 221

Ek-2. Resim 66. Osmancık Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut) 221

Ek-2. Resim 67. Osmancık Kalesi Basamaklı Tüneline Tabandan Bakış (A. E. Bulut) 222

Resim **Sayfa**

Ek-2. Resim 68. Osmancık Kalesi Restorasyon Çalışmaları ve Tünelin Uzanış Doğrultusu (E. Akıllı) 222

Ek-2. Resim 69. Osmancık Kalesi Basamaklı Tüneli Çıkışı (A. E. Bulut) 223

Ek-2. Resim 70. Hevük Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut)..... 223

Ek-2. Resim 71. Hevük Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut) 224

Ek-2. Resim 72. Hevük Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)..... 224

Ek-2. Resim 73. Durulmuş Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Tepe (A. E. Bulut) 225

Ek-2. Resim 74. Durulmuş Köyü Basamaklı Tüneli Çatlaklı Sol Yan Duvar (A. E. Bulut)..... 225

Ek-2. Resim 75. Durulmuş Köyü Basamaklı Tünelindeki Hafriyat Dolu Çuvallar (A. E. Bulut)..... 226

Ek-2. Resim 76. Dışkapı Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)..... 226

Ek-2. Resim 77. Dışkapı Köyü Basamaklı Tüneli İçerisindeki Kazıma Haç (A. E. Bulut)..... 227

Ek-2. Resim 78. Dışkapı Köyü Basamaklı Tüneli Basamakları (A. E. Bulut)..... 227

Ek-2. Resim 79. Çekerek Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)..... 228

Ek-2. Resim 80. Çekerek Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut) 228

Ek-2. Resim 81. Asarkale'den Halys Nehri ve Kaya Mezarı (A. E. Bulut) 229

Ek-2. Resim 82. Asarkale Basamaklı Tünelinin Kuzeye Dönüş Yaptığı Kavşak Noktası (A. E. Bulut) 229

Ek-2. Resim 83. Asarkale Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut) 230

Ek-2. Resim 84. Tependeliği Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut) 230

Ek-2. Resim 85. Tependeliği Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)..... 231

Ek-2. Resim 86. Tependeliği Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)..... 231

Ek-2. Resim 87. Tependeliği Basamaklı Tüneli İçerisinde Sol Yan Duvardaki Yüksek Basamaklar (A. E. Bulut)..... 232

Ek-2. Resim 88. Kurul Kalesi Yerleşimi (Kurul Kalesi Kazı Arşivi)..... 232

Resim **Sayfa**

Ek-2. Resim 89. Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi ve Direk Oyukları (Kurul Kalesi Kazı Arşivi) 233

Ek-2. Resim 90. Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut) 233

Ek-2. Resim 91. Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli Sonundaki Nişler (A. E. Bulut)..... 234

Ek-2. Resim 92. Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli Sonunda Görülen Ana Kayaya Oyulmuş Yedi Basamak (A. E. Bulut) 234

Ek-2. Resim 93. Ünye Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut) 235

Ek-2. Resim 94. Ünye Kalesi 1. Basamaklı Tüneli Girişi, Niş ve Sarnıç (A. E. Bulut) 235

Ek-2. Resim 95. Ünye Kalesi 2. Basamaklı Tüneli Girişi ve Niş (A. E. Bulut)..... 236

Ek-2. Resim 96. Ünye Kalesi 2. Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)..... 236

Ek-2. Resim 97. Cıngırt Kayası Genel Görünüm (A. E. Bulut) 237

Ek-2. Resim 98. Cıngırt Kayası Basamaklı Tüneli Girişi ve Kuzey Platform (A. E. Bulut)..... 237

Ek-2. Resim 99. Cıngırt Kayası Basamaklı Tüneli Koridor Yüzeyi (A. E. Bulut) 238

Ek-2. Resim 100. Arıkmusa Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık ve Arıkmusa Köyü (A. E. Bulut)..... 238

Ek-2. Resim 101. Arıkmusa Köyü Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)..... 239

Ek-2. Resim 102. Arıkmusa Köyü Basamaklı Tüneli ve Sarnıcı (A. E. Bulut)..... 239

Ek-2. Resim 103. Boğazköy'de Bulunan Grotto/Tünel (Seeher, 2002)..... 240

Ek-2. Resim 104. Oymaağaç/Nerik'te Bulunan Tünel (Czichon ve Yılmaz, 2014)..... 240

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AA	*Archäologischer Anzeiger*. Berlin.
AAraş	*Anadolu Araştırmaları*. Ankara.
AJA	*American Journal of Archaeology*. New York.
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Berlin, New York.
AST	*Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara
AWE	Ancient West and East. Leiden, Boston.
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellenique*. Paris, Athens.
BMC Pontus	*A Cataloque of the Greek Coins of Pontus, Paphlagonia, Bithynia and The Kingdom of Bosporos*. By. W. Wroth, London, 1889.
CAH	*The Cambridge Ancient History*. Cambridge, London.
CQ	*The Classical Quarterly*. Oxford.
DTCFD	*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Ankara.
G&R	*Greece & Rome*. Oxford.
GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*. Durham
HSPh	*Harvard Studies in Classical Philology*.
IGR	*Inscription Graecae ad res Romanas Pertinentes*. Ed. R. Cagnat-J. Toutain. I-IV. Paris 1906-1928.
IstMitt	*Istanbuler Mitteilungen*. İstanbul.
JHS	*Journal of Hellenic Studies*. London.
JNES	Journal of Near Eastern Studies. Chicago.
JRGS	*Journal of the Royal Geographical Society*. London.
JRS	*Journal of Roman Studies*. London.
KST	*Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara
MKKS	*Müze Kurtarma Kazıları Semineri*. Ankara.

OIC	*Oriental Institute Communications*. Chicago.
OIP	*Oriental Institute Publication*s. Chicago.
RE	*Paulys Real-Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart (München).
RSN	*Revue Suisse de Numismatique*. Bern.
SNG	*Sylloge Nummorum Greacorum*. London.
SNGAul	*Sylloge Nummorum Graecorum: Sammlung von Aulock, Deutschland: Pontus, Paphlagonien, Bithynien*, Berlin, 1967.
TAD	*Türk Arkeoloji Dergisi*. Ankara
TAPhA	*Transactions and Proceedings of the American Philological Association. Atlanta*, Georgia.
ZfE	Zeitschrift für Ethnologie. Berlin.

Diğer Kısaltmalar	**Açıklamalar**
B.	Batı
Bkz.	bakınız
D.	Doğu
diğ.	diğerleri
dn.	dipnot
fig.	Figür
Çzg.	Çizelge
G.	Güney
GB.	Güneybatı
GD.	Güneydoğu
Har.	Harita
İ.Ö.	İsa'dan önce
İ.S.	İsa'dan sonra
K.	Kuzey
KB.	Kuzeybatı
Res.	Resim
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca gerek doğal gereksinimleri gerekse inançları nedeniyle çok farklı türde ve boyutta yapılar inşa etmiş ve insanlığın ortak kültürel mirasına dolaylı katkılar yapmıştır. Bu yapılar bölgeden bölgeye, kültürden kültüre, zamandan zamana evrilerek gelişim göstermiş, görsel ve fonksiyonel farklılıklarla çok geniş bir yelpazenin bileşenleri olmuşlardır. İşte bu çok geniş yelpazenin zamansal açıdan Hellenistik Dönem, mekânsal açıdan Kuzey Anadolu kıstasında, içerisinde yer aldığı kültürle özdeşleşebilecek anıtsal bir yapı ortaya çıkmıştır: *Basamaklı Tüneller*. Yüzyıllar önce zorlu bir coğrafyada, zorlu yerleşim koşullarında sürüp giden hayatın zorunlu hale getirdiği bu yapıları anlamak, değerlendirmek, hangi fikir ve ihtiyaçtan doğduğunu kestirebilmek adına "Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri" adlı yüksek lisans tez konusunda çalışmalar yapılması tarafımızca tercih edilmiş ve bu alanda literatür ve arazi çalışmaları yürütülmüştür.

Pontos Bölgesi, kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Kappadokia Bölgesi, batısında aynı zamanda *Paphlagonia* ile de sınırı oluşturan *Halys* (Kızılırmak), güneybatısında *Galatia* Bölgesi, doğusunda *Kolkhis* ve güneydoğusunda Küçük Armenia (*Armenia Minor*) ile sınırlanmış bir alanı ifade eder[1]. Pontos Bölgesi'nde bulunan basamaklı tüneller, bazen dehliz, bazen de sarnıç olarak ifade edilmektedirler. Tünel kelimesinin karşılığı olarak "Bir yandan öbür yana geçebilmek için yer altında, genellikle dağların içinde açılan yol"[2] ve "Özellikle insan tarafından yapılmış, yerin altından ya da içinden geçen uzun bir geçiş"[3] tanımları, ele aldığımız bu yapılar için esasında bütüncül bir tanım değildir. Amasya'daki Harşena Kalesi'nde yapılan ve konumuz için oldukça önemli bir yer tutan kazı çalışmaları sonrasında tünellerin bir çıkışının olmadığı görülmüştür. Buna göre, tünel kelimesi bir geçenek anlamını da içerdiğinden bu yapılar için doğru bir tanım olmayabilir[4]. Fakat literatürde "tünel/tunnel" olarak kabul gören bu yapılar için aynı isimlendirmeyi kullanacağız.

Anadolu'daki yayılım alanı değerlendirildiğinde Karia, Lykia, Ionia, Troas, Thrakia, Isauria, Pamphylia, Bithynia bölgelerinde basamaklı tünellerin bulunmadığı; Pontos,

[1] McGing, 1986: 1; Arslan, 2007: 16; Olshausen, 2014: 41.
[2] http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=t%C3%BCnel&cesit=4&guid=TDK.GTS.56f04638516e16.06875251
[3] Procter, 1995: 1568, tunnel.
[4] Von Gall, 1967: 504.

Armenia, Kommagene, Paphlagonia, Kappadokia, Lykonia, Galatia ve Phrygia bölgelerinde yayılım gösterdikleri görülmektedir[5]. Buna göre, Anadolu'nun batı ve güney kıyı bölgelerinde (Ege, Akdeniz, Trakya) basamaklı tünellere rastlanılmadığı, bu yapıların özellikle İç Anadolu'nun kuzeyinde yoğunluk göstermek üzere Karadeniz kıyıları ve Doğu Anadolu'da yayılım gösterdiği anlaşılmaktadır. Çalışma kapsamı uyarınca, yalnızca Pontos Bölgesi'nde tespit edebildiğimiz 30 basamaklı tüneli ele aldık (**Ek-1 Çzg. 1 – Ek-3 Har. 1**).

Oldukça zorlu bir belgeleme süreci geçirdiğimiz tez konumuzla alakalı çeşitli olumsuzluklarla karşılaşılmıştır. Daha önce bu konu ile ilgili yapılmış çalışmaların son derece az olması, tez kapsamında çalışılacak olan basamaklı tünellerin çok büyük kısmının kazısının yapılmamış olması çalışmalara başlamadan önce görülen zorluklar arasındaydı. Bazı basamaklı tünellerin son derece gözden uzak yerlerde bulunması, zorlu arazi koşulları, yüksek kayalık alanlar veya kaleler, tünellerin basamaklarının toprakla veya irili ufaklı taşlarla dolmuş olması ve yağmurun etkisiyle toprağın çamur haline dönüşmesi, güvenlik nedeniyle bazı tünellerin girişlerinin demir parmaklıklarla kapatılmış olması sebebiyle mimari ölçülerinin alınamamış olması ise çalışmalar esnasında karşılaşılan zorluklardan birkaçıydı.

Karadeniz Bölgesi, Türkiye'nin diğer bölgelerine kıyasla arkeolojik olarak uzun yıllar ihmal edilmiştir. Zorlu arazi ve iklim koşullarının yanı sıra çok yoğun bitki örtüsünün kalıntıları saklaması bölgedeki arkeolojik çalışmaların önündeki engellerdir. Diğer yandan, Anadolu'nun batı ve güney kıyılarındaki arkeolojik unsurların daha göz önünde olması da bu ihmalin sebepleri arasında gösterilebilir. Fakat son yıllarda bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar hız kazanmış, Karadeniz'in güneyindeki arkeolojik dağarcığa önemli katkılar yapılmaya başlanmıştır. Bu anlamda, uzun yıllar ihmal edilmiş Pontos Bölgesi'nde sıkça görülen bir yapıyı konu edinen bir çalışma ortaya koymak tarafımızca önemli görülmektedir. Anadolu'da görülen basamaklı tünellerden bahseden yayınların oldukça kısıtlı olması, olanların da esas olarak tünelleri konu edinmemesi bu tez çalışmasının tercih edilmesinde önemli bir unsur olmuştur. Basamaklı tünelleri konu edinen tek yayının[6] 1967 yılında yapılması ve o günden bu yana konu ile ilgili çalışmanın olmaması[7], bu konuda yapılacak

[5] Von Gall, 1967: 511 vd; Erol, 2010: 184.

[6] Salt basamaklı tünelleri konu edinen çalışma günümüzden elli yıl önce, 1967 yılında Archäologischer Anzeiger dergisinde Hubertus von Gall tarafından yayımlanan "Zu Den Kleinasiatischen Treppentunneln" adlı makaledir.

[7] A. F. Erol, Cıngırt Kayası'da bulunan basamaklı tünel özelinde Anadolu'da bulunan basamaklı tüneller hakkında yapılan yayınları özetler (Erol, 2012: 183-186).

bir çalışmayı 50 yıllık bir boşluğun doldurulması açısından faydalı kılacaktır. Von Gall tarafından kaleme alınan yayında, Pontos Bölgesi sınırları içerisinde basamaklı tünel içeren 17 yerleşim belirtilirken[8], bizim tespitlerimize göre bölgede 30 basamaklı tünel yer almaktadır. Bu bağlamda, basamaklı tünellerin yer aldığı noktaların tekrar gözden geçirilmesi ve yeni yerleşimlerin eklenmesi, bölgenin arkeolojik değerlerine yapılacak bir katkı olarak görülmektedir.

Boyutlarıyla ve zorlu işçiliğiyle göze çarpan bir yapı olan basamaklı tüneller hakkında en büyük problem hangi sebeple yapılmış olduklarının net bir biçimde ortaya koyulamamasıdır. Bu bağlamda 1900'lü yılların başından başlamakla birlikte bölgeyi ziyaret eden birkaç Avrupalı araştırmacı, bu yapıların korunma durumları, gözlemlenebilir sayısal verileri ve fonksiyonları gibi bazı hususlarda açıklamalar ve yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Özellikle tünellerin fonksiyonları hakkında ortaya koydukları öneriler bizim için önem taşımaktadır. Bu öneriler, öncelikle suya erişim, dinsel amaç ve askeri fonksiyon olmak üzere üç ana başlıkta sıralanabilirler. Çalışmanın sonuç kısmında bu üç fonksiyon irdelenecek ve bu hususta kendi görüşümüz ifade edilecektir.

Tez çalışması kapsamında veri toplama tekniği olarak, öncelikle basamaklı tünellerin bulunduğu yerler tespit edilmiş, daha sonra tespit edilen bu yerlere gidilerek fotoğraflama çalışması yapılmıştır. Fotoğraf çekimi dijital fotoğraf makinesi ile yapılmış ve çekilen tüm fotoğraflar bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Yine bu tünellerin uzunlukları, genişlikleri, yükseklikleri, basamakların ebatları vb. gibi gözlemlenebilir değerleri yerinde tespit edilip kayıt altına alınmıştır. Bu mesafe ölçüm işlemleri için metre ve lazer metre (mesafe ölçer) kullanılmıştır. Ayrıca tünel yapılarının giriş kısmının rakımları, tünellerin uzanış doğrultuları ve koordinatları da tespit edilmiştir.

"Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri" adlı tez çalışmasında, genel ve tanıtıcı bilgilerin bulunduğu "Giriş" kısmından sonra tezin ana metnini oluşturan üç bölüm yer almaktadır. "Pontos Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası" adlı ilk bölümde öncelikle Pontos kelimesinin etimolojik irdelenmesi yapılmış, ardından bölgenin antik dönemdeki coğrafyası hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra ise tarihsel süreçte Pontos Bölgesi'nde görülen

[8] Von Gall, 1967: 514-515. Von Gall, Çorum'a bağlı Gümüşlü Kaya'yı Kappadokia sınırları içerisinde, Bafra Asarkale'yi ise Paphlagonia sınırları içerisinde göstermiştir. Buna göre Von Gall'in tespit ettiği bölgedeki basamaklı tünel sayısı 17'dir. Biz bu iki basamaklı tüneli de çalışma kapsamımızda değerlendirdik.

önemli siyasi olaylara değinilmiştir. Böylece basamaklı tünel yapılarının yer aldığı kalelerin ya da kayalık alanların, tarihsel ve coğrafi bir bakış açısıyla değerlendirilebilmesi olanaklı hale gelmiştir. "Pontos Bölgesi'nde Yaşamış Halklar ve Din" adlı ikinci bölümde, bölgede antik dönemde yaşayan halklar ve bu halkların uyguladığı kültler irdelenmiştir. Bu bölümün oluşturulma amacı, basamaklı tünel yapılarının kimler tarafından yapılmış olabileceğini anlamaya çalışmak ve bu yapıların inşa edilmelerinde dinsel bir amaç olup olmadığını görmektir. Ana metnin son bölümü olan "Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri" ana başlığında ise önce basamaklı tüneller hakkında yapılan araştırmalara değinilmiş, ardından "İç Pontos" ve "Kıyı Pontos" olarak iki şekilde ele alınmış bölgenin modern illerinin sınırları içerisine giren basamaklı tüneller il bazında ve katalog formatında değerlendirilmişlerdir. Bu katalogda, elde edilen veriler doğrultusunda bu yapıların gruplandırması yapılmış ve sırasıyla tünellerin uzunluğu, yüksekliği, eni, basamak sayısı, basamak genişliği, rıht yüksekliği, tünelin rakımı, tünelin uzanış doğrultusu, tünelin konumu gibi bilgiler, kataloğun temel verileri olmuşlardır. Katalogda yine yapıların çevresiyle, üzerinde bulunduğu kale veya kayalıkla, ardından da bölge ile değerlendirilmesi yapılmıştır. Katalogda anlatılan bilgiler daha sonra kapsamlı bir tablo ile özetlenmeye çalışılmıştır. "Değerlendirme ve Sonuç" kısmında ise basamaklı tünellerin neden ve nasıl yapılmış olduklarına dair açıklık getirilmeye çalışılmış, bu yapılar hakkında daha önce ortaya koyulmuş görüşler de değerlendirilerek kendi görüşümüz ifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

PONTOS BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Pontos Terimi: Köken ve Tarihsel Süreç İçerisindeki Kullanımları

Karadeniz'in antik adlandırmasında kullanılan "Pontos" (Πόντος) teriminin, Yunanca kökenli bir kelime olmadığı, "*pont"* veya "*bent"* köklerinden türetilmiş olduğu ve bu terimlerin Karadeniz havzasında yaşamış Thrakia ya da Armenia halklarının dillerinden eski Yunanca'ya geçtiği önerilmektedir. Pontos kelimesinin başlangıçta "yol" veya "deniz üzerindeki yol" anlamına geldiği daha sonra ise yalnız başına "deniz" anlamıyla kullanıldığı da görülmektedir[9]. Bununla birlikte Antik Yunan dilinde deniz anlamına gelen farklı kelimeler de mevcuttur. Örneğin, θάλαττα ya da θάλασσα (*thalatta/thalassa*)[10], ἅλς (*hals*)[11] ve πέλαγος (*pelagos*)[12] bunlardan bazılarıdır. Terim, ὁ πόντος Ἰκάριος (İkarios Denizi), ὁ Αἰγαῖος πόντος (Ege Denizi) şekillerinde kullanıldığı gibi, Hellespontos (Ἑλλήσποντος), Propontis (Προποντίς) gibi örneklerde olduğu üzere özel isimlerle birleşerek, okyanusun belli bir kısmını veya belirli denizleri tanımlamak için de kullanılmıştır[13].

Pontos teriminin en erken kullanımına dair yapılan araştırmalarda ilk olarak Homeros'un (İ.Ö. 8. yüzyıl) bu kelimeyi 'deniz' veya 'açık deniz' anlamında kullandığını görmekteyiz[14]. Ozan, 'Pontos' sözcüğünü hem geniş ve büyük denizler hem de kendi başına deniz anlamında kullanmıştır. Ancak yazarın eserlerinde Karadeniz'den bahsetmemesi sebebiyle burayı ne şekilde adlandırdığı bilinmemektedir[15].

Pontos kelimesi yunanca kökenli bir kelime değilse Yunanlıların bu denizi veya bölgeyi bu isimle nitelemesi nasıl olmuştur? Bunun için İ.Ö. 1. binin ilk yarısı içerisindeki kolonizasyon hareketlerine göz atmamız gerekecektir. Yunan kolonizasyon hareketlerinin nedenini anlamak için ise İ.Ö. 8. yüzyıl Yunanistan'ının içerisinde bulunduğu politik ve

---

[9] Moorhouse, 1940: 123 vd; Mitchell, 2002: 38; Arslan, 2006: 78; Kınacı, 2015: 181.
[10] Moorhouse, 1940: 124. Moorhouse, kelimenin Ege kökenli olduğunu düşünür. Ayrıca "Anabasis" adlı eserinde Ksenophon, çok uzun bir aradan sonra denizi gören askerlerin sevinç ve coşkuyla "*thalatta, thalatta*" yani "*deniz, deniz!*" diye haykırdığını söyler (Ksen. 4. 7. 24).
[11] Yaygın anlamı tuzlu nesnedir (Moorhouse, 1940: 124; Arslan, 2006: 77, dn. 7).
[12] Açık deniz anlamındadır (Moorhouse, 1940: 124).
[13] Arslan, 2006: 77, dn. 9; Olshausen, 2014: 39; Kınacı, 2015: 182.
[14] Hom. *Il*. I. 350; II. 145; 210; 613; 665; VII. 6 vb.; Od. II. 263; 370; 421; III. 15 vb.
[15] Moorhouse, 1940: 126; Arslan, 2006: 77-78.

ticari durumu ele almak gerekmektedir. Antik Yunanistan'ın coğrafi konumuna bakıldığında, dağlık bir topografyaya sahip olmasından ötürü tarım yapılabilecek alanların son derece az olduğu görülür. Giderek artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyen coğrafyada, tarımsal ekonomiye dayalı sorunların İ.Ö. 8-7. yüzyıllarda gün yüzüne çıkmaya başladığı görülür. Hellas toplulukları bu ekonomik problemlerin çözümü için ya yakın coğrafyasındaki toprakları istila yoluna gidecek ya da daha uzak kentler kurarak geçimini sağlayacak tarım dışı unsurlara da yönelecekti. Bu sebeplerden dolayı öncelikle kendi ihtiyaç duyduğu ham madde kaynaklarına erişmek ve hâlihazırdaki ticari mallarına yeni pazarlar bulmak amacıyla deniz yoluyla ticarete elverişli yeni bölgelerde koloniler oluşturmak tercih edilmiştir. Diğer taraftan, ülke içerisinde sık sık patlak veren kabile kavgaları, gözden düşen siyasi oluşumların serüven peşinde koşan bir takım insanlarla beraber, daha iyi bir hayat için uzak ülkelere gitme arzusu da kolonizasyon hareketlerini tetikleyen sebepler arasındadır[16].

Yunanistan'da çok az toprağa sahip olmakla birlikte gemicilikte (denizel ticaret) ileri olan topluluklar ilk koloni kurmaya başlayanlardır. Erken kolonistler, Batı, Güneybatı Anadolu kıyıları ve Ege Adaları daha önce iskân edildiğinden dolayı, daha uzak noktalara gitmek durumunda kalmışlardır[17]. İtalya, İspanya, Afrika, Karadeniz kıyıları vb. coğrafyalar başlıca koloni yerleşimlerinin kurulduğu yerlerdir[18]. Hellenlerin bu bölgelerde oluşturduğu toplam koloni sayısının 279 olduğu söylenmektedir[19].

Hellenler koloni hareketleri çerçevesinde Karadeniz'e ne zaman ulaşmıştı? Karadeniz'deki Hellen yerleşimlerinin başlangıç tarihi, kıyılardaki yerleşimlerle ilişkili arkeolojik kanıtların yetersizliği ve yazılı kaynakların dağınıklığı nedeniyle tartışmalıdır[20]. Büyük kolonizasyon faaliyetlerinin[21] yoğunlaştığı İ.Ö. 1. binin ilk yarısından daha erken aşamalarda da Hellenlerin Karadeniz bölgesiyle ilgilendikleri bilinmektedir[22]. Bazı bilim insanları Karadeniz Bölgesi[23] ve kıyılarında[24] Mikenlere ait herhangi bir seramik buluntusu

[16] İplikçioğlu, 2007: 24; Mansel, 2014: 165-167. Ayrıca, Karadeniz kıyılarındaki Yunan kolonizasyonunun ticari nedenlerinin detaylı incelenmesi ve bu konudaki genel görüşe karşı olarak bkz. Tsetskhladze, 2010: 56-75.
[17] Mansel, 2014'te bu şekilde belirtilmesine rağmen Hellas içinde kurulmuş 50 koloni bulunmaktadır (Hansen ve Nielsen, 2004: 152).
[18] Mansel, 2014: 167 vd.
[19] Hansen ve Nielsen, 2004: 152.
[20] Drews, 1976: 18.
[21] Karadeniz'deki kolonizasyon hareketleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Boardman, 1999: 238 vd.
[22] Arslan, 2006: 78; King, 2015: 46.
[23] Greaves, 2002: 104.
[24] Bouzek, 1990: 13

ele geçmediğini iddia etse de bu görüşün tam tersini ispat eder biçimde, Zile'deki önemli Hitit yerleşimi Maşathöyük'te Miken III-B Dönemi'ne (İ.Ö. 13. yüzyıl veya biraz sonrası) tarihlenen üzengi kulplu vazolar ve çift kulplu mataralar ele geçmiştir[25]. Ayrıca Hititlerin başkenti Boğazköy'den ele geçen bir Miken kılıcı[26], bölgeye ulaşan Miken etkisinin bir diğer kanıtıdır[27]. Anadolu dışında, Ukrayna ve Bulgaristan kıyılarında Mikenlere ait metal objeler bulunmuştur[28]. Asıl kolonizasyon hareketlerine dönecek olursak, Tsetskhladze, Karadeniz'in Hellenlere aşama aşama açıldığını, İ.Ö. 7. yüzyılda[29], kuzey, batı ve güney kıyılarda yalnızca birkaç *apoika'*nın[30] kurulduğunu ve yoğun kolonizasyonun İ.Ö. 6. yüzyılda başlayıp Geç Arkaik Dönem'in sonuna kadar sürdüğünü söyler[31].

Karadeniz'in Hellenler için öne çıkan bazı cazip özellikleri olduğu gibi bir takım dezavantajları da bulunmaktaydı. Zira Karadeniz en eski devirlerden itibaren akıntıları, aniden çöken sisleri, bir anda patlak veren fırtınaları[32], gemilerin sığınacağı doğal limanlar açısından fakirliği vb. problemlerin yanı sıra kıyı boyunca ikamet eden yerli halkların gariplikleri ve düşmanlıkları[33], Hellenler için en fazla öne çıkan olumsuz unsurlardır. Karadeniz'in zorlu iklim ve coğrafi koşulları sebebiyle, buraya Ege ve Akdeniz'in denizel şartlarına uygun gemilerle gelen Hellenlerin gemileri batmış veya zarar görmüş olmalıdır. İşte tüm bu olumsuzlukları göz önüne alarak Hellenler bu denizden korkmuşlar ve ona *Aksenos Pontos* (*Ἄξενος Πόντος*) yani 'misafir/yabancı sevmez deniz' demişlerdi[34]. Aksenos Pontos ismiyle ilk olarak Pindaros'ta (İ.Ö. 518 – İ.Ö. 433) karşılaşmaktayız[35]. Pindaros ayrıca Karadeniz'e ithaf edilen bir diğer sıfat olan ve aynı zamanda *Aksenos*'un tam tersi manaya gelen *Euksenos*'u da kullanmaktadır[36].

---

[25] Özgüç, 1980: 309, Pl. 37, fig. 6; Erol, 2010: 262.
[26] Mee, 1998: 137.
[27] Erol, 2010: 262.
[28] Vanschoonwinkel, 2006: 78. Ayrıca, kökeni şüpheli de olsa, Samsun'dan üzerinde Linear A (?) karakterli bir yazıt bulunan bir figürin ve Gürcistan'daki bazı tümülüslerde Miken tarzında bazı malzemeler bulunmuş olsa da tanımlanabilir ithal mallar yoktur (Roebuck, 1984: 116-117).
[29] J. G. De Boer, Propontis'teki ilk kolonilerin kurulduğu ve Thrako-Kimmerlerin kesin olarak mağlup edildiği İ.Ö. 650-600 yıllarından biraz sonra bölgede ilk kolonilerin ortaya çıktığını (630'dan önce olamayacağını, 600'e yakın bir tarih olabileceğini) ve bu tarihin, elde edilen arkeolojik verilerle uyum gösterdiğini söyler (De Boer, 2006: 70).
[30] *Apoika*'nın karşılığı için "koloni"den ziyade "göçebe topluluk" kavramı daha iyi bir tercüme olacaktır (Hansen ve Nielsen, 2004: 150, dn: 2).
[31] Tsetshkladze, 1998: 67.
[32] Arr. *perip*. III. 2; IV. 3-4.
[33] Strab. XII. 3. 18.
[34] Işık, 2001: 1; Arslan, 2006: 79-80.
[35] Pind. *Pyth*. IV. 362; Danoff, 1962: 951.
[36] Pind. *Nem*. IV. 49-50.

Moorhouse, '*Aksenos'* kelimesinin incelemesini yaparken, bunun "misafir sevmez" anlamı dışında bir anlamı olamayacağının doğru olmadığını söyler ve bu konudaki bazı görüşleri değerlendirir. Bunlardan birisi, Aksenos'un Nikaea kentinin yanında bulunan Askania Gölü'nün değiştirilmiş hali olduğu şeklindedir. Fakat Moorhouse, Phrygia'daki önemsiz bir gölün Karadeniz'e ismini vermiş olamayacağını ve 'yol/deniz' algı transferi açıklamasıyla, *Aksenos Pontos*'un (Ἄξενος Πόντος) '*Askania Yolu*' anlamına gelebileceğini ve bunun da anlamsız olacağını belirterek bu yaklaşıma karşı çıkar[37]. Bir diğer görüş, '*Aksenos*' kelimesinin Avestan (Eski Pers dili) dilindeki *axšaena* (koyu renk, siyah) kelimesiyle ilişkili olduğudur. Günümüzde olduğu gibi Karadeniz'in antik dönemde de koyu renkli sulara sahip olmuş olabileceği göz önüne alındığında bu yaklaşım mantıklı bir açıklama olabilir. Erken dönem Hellen denizcileri bölgeye geldiklerinde bu denizi Avestan dilindeki *axšaena* ile özdeşleştirip *Aksenos* olarak adlandırmış olabilirler[38]. Karadeniz'in kuzeyinde ikamet eden İskit ve Sarmat halklarının kullandığı dilde Avestan etkisi görülmesi, *axšaena-aksenos* benzeşmesini düşündürtür[39]. Ayrıca Perslerin Karadeniz'e verdikleri *xašen* ismi, Avestan dilindeki *axšaena* sıfatıyla benzer bir anlam taşımaktaydı[40]. Buna rağmen, Allen'e göre, Avestan ve Yunan dillerinin birbirinden çok uzak oldukları göz önünde tutulmalıdır[41].

Karadeniz'e ithaf edilen bir diğer sıfat, *Aksenos*'un zıttı olarak, 'misafir sever' anlamına gelen *Euksenos* (*Εὔξενος*)'tur. Bu adın Pontos Euksenos'a nasıl dönüştüğü tam olarak bilinmemekle birlikte[42], tam tersi bir anlamı ima ederek bilinçli bir ironi ile kullanılmış olabileceği de önerilmiştir[43]. Bu ironinin modern versiyonu için Afrika'nın en güney kısmı olan ve tehlikeli olarak görülen noktaya 'Ümit Burnu' adının verilmesi[44] örnek gösterilebilir. Denizin daima dalgalı olup hiç sakinleşmediğini gören Argonautlar tarafından

[37] Moorhouse, 1940: 124-125.
[38] Mitchell, 2002: 37; Arslan, 2006: 80; King, 2015: 9.
[39] Fakat West, Karadeniz kelimesinin kökeni için Yunanlıların '*aksenos'* sıfatını İran dili konuşan İskitlerden değil Perslerden aldıklarını söyler (West, 2003: 157).
[40] Allen, 1947: 87; Arslan, 2006: 80, dn. 23. Perslerin Karadeniz'e verdikleri xašen ismi, Avestan'ın axšaena sıfatıyla benzer anlam taşımaktadır. Bu yüzden daha sonra bölgede kolonizasyon faaliyetinde bulunan Aiolialılar tarafından kendi dillerine adapte edilmiş olabilir. Çünkü, Karadeniz'le ticaret yapan Aiolialı tüccarlar Perslerle ilişki içine girmişlerdir. Bu şekilde Perslerin Karadeniz'e axšaena sıfatını verdiklerini öğrenmiş oldukları düşünülebilir (Moorhouse, 1948, 59; Arslan, 2006: 80, dn. 23).
[41] Allen, 1947: 88.
[42] Sevin, Strabon'a dayanarak bu değişimin kolonizasyon hareketlerinden sonra olduğunu söyler (Sevin, 2001: 3).
[43] King, 2015: 9.
[44] Allen, 1947: 86-88; King 2015: 33.

nükteli bir yaklaşımla bu sıfat verilmiş olabileceği[45] gibi, gelişen gemi teknolojileriyle[46] Hellenlerin Karadeniz'e daha kolay erişim sağlayıp kıyılarında yerleşimler kurmalarının ardından da böyle bir isim kullanılmaya başlanmış olabilir. *Euksenos* sıfatın yaygınlaşmaya başlaması bu zamanlara denk gelmiş olabileceği düşünülmüş ve her ne suretle olursa olsun, bu sıfat Antik Çağ literatüründe geniş bir kabul görmüştür[47].

Pontos ismi yalnızca Karadeniz için kullanılmamış, Karadeniz'in kuzey, doğu, batı sahilleri ve bu denizin güneyinde kalan Anadolu kıyıları da bu şekilde anılmıştır[48]. İ.Ö 5. yüzyılda Heredotos, "…İşte şimdi Pontos Euxeinos'ta yerleşmiş olan Yunanların anlattıkları…"[49], "*...Hellespontoslular sefere katılmak üzere Pontos'tan gelmiş olanlarla beraber, hepsi yüz gemi donatmışlardı…*"[50] diyerek denizi değil ülkeyi kastetmiştir[51]. Daha sonra Strabon, "*Makedonialılar Kappadokia'yı ele geçirdiği zaman burası Persler tarafından iki satraplığa ayrılmış bulunuyordu. Makedonialılar ülkenin bir kısmını isteyerek bir kısmını da istemeyerek satraplıktan krallığa çevirmişlerdi. Bu krallıklardan birine 'Asıl Kappadokia', 'Tauros yakınındaki Kappadokia' ve hatta 'Büyük Kappadokia', diğerini ise başkaları 'Kappadokia Pontika' ismini vermişlerse de bunlar 'Pontos' olarak adlandırmışlardır*"[52] şeklindeki cümleleriyle Pontos isminin Anadolu'nun orta ve kuzey kısmına denk gelen bölgenin adlandırılmasına da sirayet ettiğini göstermiştir. Esasında, I. Mithradates'in (İ.Ö. 301) krallığını ilan ettiği bölge, yalnızca *Pontos* değil *Pontos Kappadokia*'sı olarak ifade edilmekteydi[53]. Daha sonra Roma generali Pompeius'un VI. Mithradates Eupator'u alt etmesiyle Pontos Bölgesi[54], İ.Ö. 64 yılında Bithynia ile birleştirilerek *Pontus et Bithynia* eyaleti olarak adlandırıldı[55].

---

[45] Bıjışkyan, 1969: 1.
[46] Carpenter, 1948: 1-10.
[47] Arslan, 2006: 82; Kınacı, 2015: 184.
[48] Arslan, 2006: 83.
[49] Hdt. IV. 8.
[50] Hdt. VII. 95.
[51] Heredotos ayrıca Karadeniz'i ima ederek *'Kuzey Denizi'* ifadesini de kullanmıştır (Hdt. IV. 37; Sevin, 2001: 3).
[52] Strab XII. 1. 4.
[53] Strab XII. 1. 4; Umar, 2000: 3-4; Arslan, 2006: 84-85; Kınacı, 2015: 184.
[54] Strabon'a göre, "*Pontos Bölgesi'nin Armenia'ya doğru uzanan kısımları ve Kolkhis dolaylarını kendi tarafında çarpışmış olan hükümdara dağıttı. Fakat geri kalan kısımları on bir bölgeye ayırdı ve bunları Bithynia'ya kattı*" (Strab. XII. 3. 1; Kaya, 2005: 17).
[55] Strab. XII. 3. 1. Ayrıca, Strabon bu eyaletten; *Pontike Eparkhia* (Pontos Eyaleti) (XII. 3. 6), *Pontike Khora* (Pontos Ülkesi), *Pontikes Basileias* (Pontos Krallığı) (XII. 3. 28) ve bazen de yalnızca Pontos (XII. 3. 40) olarak bahseder. Daha sonraki süreçte bölge, *Pontus Mediterraneus, Pontus Galatius* ve *Pontus Polemoniacus* gibi kısımlarla ifade edilmiştir (Işık, 2001: 13; Arslan, 2006: 84, dn. 39; Marek, 2003: 36).

İsa'dan sonraki dönemlerde Karadeniz farklı milletlerce farklı isimler yoluyla tanımlanmıştır. Doğu Roma kaynaklarında Karadeniz sıklıkla *'Pontos'* olarak adlandırılmış, Araplar, Doğu Romalılardan bu ismi edinerek ve kendi dillerine uyarlayarak Karadeniz'e *'Bahr Buntus'* (Deniz Denizi) ismini vermişlerdir. Orta Çağ'a gelindiğinde Karadeniz, Arap ve Osmanlı yazmalarında kimi zaman *'Konstantinopolis Denizi'*, kimi zaman da bir Karadeniz sahil kenti olan Trabzon ile ilişkilendirilerek *'Trabzon Denizi'* olarak isimlendirilmiştir. İtalyanlar, Büyük Deniz anlamında *'Mare Maius'* ve *'Mare Maggiore'* biçimlerini kullanmışlardır. Karadeniz, bazen de *'İskit Denizi'*, *'Sarmatya Denizi'*, *'Hazar Denizi'*, *'Rus Denizi'*, *'Bulgar Denizi'*, '*Gürcü Denizi'* gibi kıyısında egemen olan ülkelerin veya halkların isimleriyle de anılmıştır. Fakat Türkler[56] Anadolu'ya girdikten sonra Selçuklu ve Osmanlı kaynaklarında 'Karadeniz' adı yaygın olarak kullanılmış ve bu adın evrensel kullanımı İ.S. 17. yüzyılda yerleşmiştir. Rusça, Ukraynaca ve Bulgarca *'Corne More'*, Gürcüce '*shavi zghva'*, Yunanca *'Maure Thalassa'*, İngilizce *'Black Sea'*, Almanca '*Schwarzes Meer'*, Danca '*Sortehavet*' vb. kavramlar Karadeniz'in karşılığıdır[57].

[56] Şaman inancına göre siyah renk, kuzeyi simgeliyordu. Yine aynı şekilde, İ.Ö. 206 – İ.S. 221 yılları arasında yaşayan Han zamanından beri Çinliler yönleri renklerle ifade etmiş buna göre kuzey siyah renkle sembolize edilmiştir (Küçük, 2010: 195).

[57] Arslan, 2006: 86-87; King, 2015: 9-11.

1.2 Pontos Bölgesi'nin Coğrafyası

Antik Dönem'de *Pontos Euksenos*'un (Karadeniz) sınırları yaklaşık 423.000 kilometrekarelik bir alanı kapsamaktadır[58]. Pontos Krallığı coğrafyasının temel şekillendiricisi olan Karadeniz'in güneyinde yer alan ve yine Pontos olarak adlandırılan bölge, genel coğrafi[59] ve topografik özelliklerine bakıldığında, Anadolu Yarımadası'nın kuzey ve kuzeydoğu kısmında yer aldığını ve doğu-batı yönlü uzanan dağ silsilesinin bölgenin büyük bir kısmını kapsadığını görürüz. Karadeniz'in batıda Bulgar Burgaz Limanı ile doğuda Batum Limanı arasındaki mesafesi 1174 kilometre olup, kuzeyde Kırım'ın en güney noktası ile güneyde İnebolu arasındaki mesafesi 260 kilometredir. Karadeniz dağları doğu-batı yönünde neredeyse tüm Anadolu genişliğindedir ve dar sahil bandı ile iç kısımlar arasındaki ulaşımda büyük bir engel oluşturmaktadır. Bazı nehir havzaları yer yer bu dağ sırasından güney-kuzey yönünde geçerek Karadeniz'e ulaşmaktadır. Sahil kesiminden iç bölgelere geçiş ise az sayıda dar geçitle sağlanabilmektedir[60].

Pontos Bölgesi'nin fiziki sınırlarına baktığımızda, kuzeyinde Karadeniz, güneyinde ortalama yüksekliği 1000-1900 metre yüksekliğinde olan Anadolu Platosu, batısında, aynı zamanda *Paphlagonia* ile de sınırı oluşturan *Halys* (Kızılırmak), güneybatısında Galatia Bölgesi, doğusunda[61] Kolkhis ve güneydoğusunda Küçük Armenia (*Armenia Minor*) bölgesi yer almaktadır[62].

Pontos Bölgesi'ni, topografik olarak farklılıklar gösteren dört ayrı bölümde incelemek mümkündür[63]. Bunlar sırasıyla: *Iris* (Yeşilırmak) ve *Lykos* (Kelkit Çayı) vadileri ve onların kollarının meydana getirdiği merkez bölge, *Halys*'in yukarısındaki yüksek bölge,

---

[58] King, 2015: 37

[59] Antik Dönem Pontos Bölgesi coğrafi bilgilerinin büyük kısmı, Pontos'un önemli bir kenti olan Amaseia'da dünyaya gelmiş Strabon'a dayanmaktadır.

[60] Magie, 1950: 177 vd.

[61] Bazı antik dönem coğrafyacıları tarafından Pontos Bölgesi'nin doğu sınırını oluşturan nokta olarak Phasis, Trapezus (Trabzon) ve Apsaros önerilmektedir (Cramer, 1832: 258)

[62] McGing, 1986: 1; Arslan, 2007: 16; Olshausen, 2014: 41.

[63] Arslan, 2007'de Pontos, dört farklı bölgede değerlendirilirken, Reinach ve McGing, sahil kesimi ve güneyindeki dağlık kesim olmak üzere bölgeyi ikiye ayırır (Reinach, 1975, 8; McGing, 1986: 1).

Ayrıca J. Mellart, Erken Tunç Çağı (ETÇ) Pontik kültürünün yayılım alanını ortaya koyarken, Sinope'den Yeşilırmak'ın ağzına kadar olan kıyı bölgeyi, Amasya-Merzifon bölgesini, Yeşilırmak ve Aşağı Kelkit Vadisi'ni belirtir. Suşehri, bu kültürün doğu sınırını; Kastamonu ise batı sınırını oluşturmaktadır. ETÇ'den itibaren Pontik kültürün bu bölge sınırlarında süreklilik göstermesi dikkat çekicidir (Mellart, 1971: 400; Özsait, 2002: 132).

Kuzey Anadolu dağlık bölgesi ve *Halys*'in ağzından başlayarak *Apsarros* Irmağı'na kadar uzanan sahil şeridi olarak incelenebilir[64].

Bu bölgeler sırasıyla ele alınacak olursa, ilk olarak *Iris* ve *Lykos* akarsularının oluşturduğu, uygun bir iklime ve verimli topraklara sahip vadilerin ön plana çıktığı çekirdek bölge göze çarpmaktadır. Yoğun tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden dolayı oluşan güçlü ekonomi, yörenin ticari ve endüstriyel olarak da gelişmesini sağlamıştır. Bu durumun aynı zamanda, yörenin hem kendi içinde hem de diğer komşu bölgelerle bağlantısını sağlayan düzenli bir yol ağınına sahip olmasını sağlamıştır [65].

Amasyalı Strabon bölgeyi çok iyi bildiği için bölge hakkında detaylı bilgiler verebilmekte ve bölgeyi yörelere ayırarak ele almaktadır. Bunlardan bir tanesi olan ve adını *Phazemon*'dan[66] (Vezirköprü) alan *Phazemonitis* yöresi, *Amisos* ile *Halys* arasında uzanır. Yörenin kuzeyi Gazelonitis ve Amisos, batısı Halys Irmağı, doğusu *Phanaroia* ve geri kalan kısımları *Amaseia* ile komşudur. Yörenin *Phanaroia*'ya doğru uzanan kısmında, içinde pek çok balığın ve çevresinde otlakların olduğu *Stiphane* (Lâdik Gölü) isminde denize benzeyen bir göl vardır. Bu gölün kenarında terk edilmiş *İkizari* Kalesi[67] ve yakınında Strabon zamanında harabe halde bulunan kralî bir saray bulunmaktadır. Yörenin geri kalan kısmı ağaçsız ve tarıma elverişlidir. *Phazemonitis'te* sağlık için çok faydalı sıcak su kaynakları

[64] Arslan, 2007: 17.
[65] Arslan, 2007: 17-18.
[66] Phazemon, bir köy iken Pompeius tarafından kent ilan edilir ve Neapolis ismini alır (Strab. XII. 3. 38). Bu isim daha sonra İmparator Claudius (İ.S. 41-54) şerefine Neoclaudiopolis'e dönüşecek ardından da Andrapa'ya dönüşecektir. Zaman içerisinde bu ad, hem şehrin adı hem de piskoposluk merkezi adı olarak kullanılmıştır (Anderson, 1900: 151; 1903: 92; Magie, 1950, 1067 vd; Arslan, 2007: 18, dn. 61; Bekker-Nielsen, 2013: 42)
[67] İkizari ya da Kizari Kalesi'nin lokasyonu konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bölgede araştırmalar yapan Hamilton, Stiphane Gölü civarında bir kale bulamaz ve Lâdik'in arkasından yükselen kayalığın bu kale için uygun olabileceğini ve civarda İkizari ismine benzeyen "Kız Oğlu" isminde bir köy olduğunu söyler (Hamilton, 1842: 337; Anderson, 1903: 80; Arslan, 2007: 19, dn. 69). Bir diğer görüş ise İkizari'nin, Lâdik'in 10 kilometre doğusunda yer alan Mazlumoğlu Köyü'nün 1 kilometre güneybatısında, Stiphane Gölü'nün kuzey kenarında yer aldığını ileri sürer (Dönmez, 2005: 65 vd.).

bulunmaktadır. Ayrıca gaga biçiminde uzanan yüksek ve sarp bir dağın üzerinde *Sagylion* Kalesi[68] bulunmaktadır. *Phazemonitis'in* göze çarpan noktaları bu şekildedir[69].

Phazemonitis yöresinin hemen güneyinde bulunan Gazakene yöresinin doğusunda *Phanaroia* Ovası (Taşova), batısında *Babanomon* yöresi, güneyinde ise Amaseia *territorium*'unun güney sınırlarının ulaştığı *Trokmoi* kabilesinin toprakları ve Büyük Kappadokia bulunmaktadır. Strabon'un doğduğu ve övgüyle bahsettiği[70] *Amaseia*, *Gazakene* yöresi sınırları içerisinde yer alıyordu ve Pontos Krallığı'na Sinope'den önce başkentlik yapmış önemli bir kentti[71]. Ayrıca *Gazekene* yöresinde Paphlagonia dilinden çok miktarda ismin mevcut olması Kappadokia dili ile birlikte Paphlagonia dillerinin bu bölgede konuşulduğuna işaret eder[72]. Ayrıca, Amaseia'nın 10 kilometre doğusunda Yassıçal (Ebemi) kasabası bulunmaktaydı ve buranın hemen kuzeyinde tüm yönlerden rahatça görülebilen bir tepe üzerindeki düzlük alanda Zeus Stratios'a ait bir kutsal alan bulunmaktaydı[73]. Burada, Mithridatid krallar için uzun yıllardır devam eden bir gelenek olan ve içerisinde hem Yunan hem Pers ögeleri barındıran güçlü bir kralî ritüel gerçekleştirirlerdi[74]. Pontos kralları Zeus Stratios (orduların tanrısı) için sunular yaparlar ve zafer kazandıklarında burada büyük ateşler yakarak kutlarlardı[75].

Gazakene yöresinin güneyinde bulunan *Zelitis* yöresinin sınırlarına bakacak olursak; kuzeyinde *Amaseia*, batısında *Ksimene*, doğusunda *Dazimonitis*'in (Kaz Ova) bulunduğunu

---

[68] Sagylion Kalesi'nin lokalizasyonu tam olarak bilinmemesine rağmen Vezirköprü'nün Büyük Kale Köyü civarındaki Tavşan Dağı üzerinde olduğu önerilmektedir (Hamilton, 1842: 332-333; Olshausen ve Biller, 1984: 162; Arslan, 2007: 19, dn. 71). Burada Hellenistik Dönem dikdörtgen bloklardan oluşan duvar kalıntıları ve bir basamaklı kaya geçidi bulunmaktadır (Olshausen ve Biller, 1984: 162).

Ayrıca, VI. Mithradates'in Pompeios'a yenilmesinin ardından Pontos'ta kaybolan gücün geri kazanılması için tekrar girişimde bulunan II. Pharnakes'in oğlu Arsakes olayında görüldüğü üzere kaleler, yeni rejim için bir tehdit olarak da görülmüşlerdir. Bu bağlamda Sagylion Kalesi'ni, Arsakes'in sığınmayı denediği yer olarak görüyoruz fakat su depolarının kayalarla doldurulmasından ötürü Arsakes buna fırsat bulamamıştır (Strab. XII. 3. 38; Arslan, 2007: 19, dn. 72; Hojte, 2009a: 103).

[69] Strab. XII. 3. 38; Arslan, 2007: 18-19.

[70] Strabon, Amaseia'nın, içerisinden Iris Irmağı'nın aktığı geniş ve derin bir vadide kurulduğunu, kentin ortasında çok sarp bir kayalığın Iris'e indiğini, burada kralların hem saraylarının hem de anıt mezarlarının olduğunu söyler. O ayrıca, kentin çevresinden bahsederken, kuzeyde Diokopene ve Pimolisene bölgeleri ile batıda Babanomon ve Ksimene'nin olduğunu belirtir. Buna ek olarak, İ.Ö. 1. yüzyılda Amaseia *territoriumu*'nun kuzey-güney genişliği Zelitis yöresini de geçerek bir yandan Galatların Trokmoi kabilesine diğer yandan da Büyük Kappadokia'ya kadar uzanırdı. (Strab. XII.3.39; Arslan, 2007: 22, dn.83).

[71] McGing, 1986: 7; Erciyas, 2006: 40.

[72] Strab. XII. 3. 25; Arslan, 2007: 21, dn. 77.

[73] French, 1996: 77. Buradan ele geçen yazıtlardan ve nümizmatik verilerden burada yer alan kutsal alanın Zeus Stratios'a ait olduğu düşünülmüştür (French, 1996: 75; Arslan, 2007: 280, dn. 1244). Sikkelerin arka yüzlerinde yer alan altar betimlemeleri için bkz. Ireland, 2000: 16, no. 234, 235, 237, 240, 243.

[74] Williamson, 2014: 177.

[75] App. *Mithr*. 66; Arslan, 2007: 27; 123.

ve yörenin asıl sınırlarını belirleyen *Skylaks* (Çekerek) ve *Iris* ırmaklarının olduğunu görürüz[76]. Strabon, yöreye ismini veren ve tahkim edilmiş bir kent[77] olan *Zela*'da Semiramis Tepesi üzerinde, Armenialıların da saygı gösterdiği Anaitis'e[78] ait bir tapınak olduğunu bildirmekte, burada yapılan ayinlerin çok kutsal olduğunu ve tüm Pontos halkının en önemli ilişkilerine dair yeminlerini burada ettiğini söylemektedir[79]. Ayrıca *Zelitis*, birçok açıdan yaşamak için uygun ve tarımsal açıdan verimli bir bölgeydi[80].

Bölgedeki bir diğer yöre olan *Dazimonitis* (Kaz Ova) yöresi, *Zelitis*'in doğusunda, *Amaseia*'nın güneydoğusunda, Iris Irmağı'nın orta akış alanında yer almakla birlikte tarım, bağ ve bahçe için oldukça verimli topraklara sahiptir[81]. Yöre, adını doğal kaynaklar yönünden bir yerleşim için oldukça avantajlı durumda olan *Dazimon* (Kazova/Tokat) yerleşiminden almıştır[82]. Yörede zengin maden yatakları bulunmaktadır[83]. Ova tabanından yaklaşık 180-200 metre yüksekliğe sahip ve Pers/Akamenid egemenliğinin son yıllarında kralî bir rezidans olarak kullanılmış *Gaziura* (Turhal) Kalesi, hem Dazimonitis hem de Zelitis yörelerini kontrol edebilecek bir konumda olmasından ötürü oldukça stratejiktir ve bu stratejik öneminden dolayı Pontos krallarına birçok açıdan fayda sağlamıştır[84]. Kale, Strabon zamanında (İ.Ö. 64/63 – İ.S. 24) terk edilmiş, piskoposluk döneminde *Ibora* adı ile tekrar canlanmıştır[85]. Dazimonitis Ovası'nın doğusunda, modern Tokat il merkezinin kuzeydoğusunda bulunan Gümenek mevkiinde, *Iris* Irmağı kenarındaki bir tepe üzerinde

[76] Kınacı, 2015: 186.
[77] Pontos kralları zamanında Zela, bir kentten ziyade Kappadokia'da görülen tapınak-devlet kimliğindeydi (Wilson, 1960: 212; Arslan 2007: 23). Fakat daha sonra Pompeius İ.Ö. 64 yılında Zelitis yöresinin sınırlarını genişletmiş ve Zela'yı da kent ilan etmiştir (Arslan 2007: 23, dn. 91).
[78] Pers bereket tanrıçası *Anahita/Anaitis*, iki tranbantı Omanos ve Anadatos ile birlikte saygı görmektedir (Ricl, 2002: 204). Omanos, Amaseia'daki bir adak yazıtında görüldüğü üzere, ismi Zeus'un bir epitheti olarak kullanılmakta ve bu yüzden Zeus ile ilişkilendirilmektedir (Şahin, 2001: 133; Saprykin, 2009: 259). Zela'da *Sakaia* denilen bir bayram, bir gün bir gece boyunca İskit kostümleri içerisinde kutlanıyor ve festivale katılanlar çok sarhoş olup kendilerinden geçiyorlardı (Strab. XI. 8. 4; Cramer, 1832: 306; Olshausen, 1990: 1870-1871; Erciyas, 2006: 51). Zela'da darp edilen sikkeler üzerinde Anaitis Tapınağı betimlemeleri için bkz. BMC Pontus, 41, no. 1-3, Pl. VII. 9-10; Arslan, 1992: 134 vd, no. 17-18, 25-28, Lev. V, VII, VIII.
[79] Strab. XII. 3. 37; McGing, 1986: 9. Zela'daki Anaitis'e atfedilen tapınağın dışında, Aksaray'ın Ortaköy ilçesinden ele geçen Anaitis'e adanmış bir yazıttan (Harper, 1967: 193) yola çıkarak tanrıçaya Orta Anadolu'da da saygı gösterildiği ileri sürülebilir.
[80] Zela kentinde darp edilen Traian Dönemi (İ.S. 98-117) ve Caracalla Dönemi (İ.S. 211-217) sikkeleri üzerinde Anaitis, elinde buğday demeti tutarken betimlenmiştir. Bölgenin tarımsal açıdan verimli oluşu kentin darp ettiği sikkelere de yansımıştır (Arslan, 2007: 22, dn. 84).
[81] Strab. XII. 3. 37; Arslan, 2007: 24.
[82] Wilson, 1960: 231.
[83] Magie, 1950: 179; Arslan, 2007: 24.
[84] Strab. XII. 3. 15; Magie, 1950: 180; Arslan, 2007: 24, Kınacı, 2015: 187.
[85] Anderson, 1903: 70.

Komana[86] kenti bulunmaktaydı. Esasında burası, *Zela* gibi, tapınak-devlet[87] statüsündeydi. Komana'da tanrıça *Ma*'ya adanmış bir tapınak[88] bulunmaktadır ve *Ma, Enyo* ve *Bellona* ile karşılaştırılmasına sebebiyet veren savaşçı bir karakter göstermekte olup, kültü uzun zaman önce Kappadokia'dan bölgeye gelmiştir[89]. Komana'daki tapınım ve kutlamalar aslında Kappadokia'daki Komana ile aynıydı[90]. Yılda iki defa tanrıçanın *exodus*'u (kutsal prosesyon) olurdu ve kente her yerden insanlar akın akın gelirdi. Bu inancın en dikkat çeken özelliği ise kutsal fahişelikti ve Komana'da çok geniş bir uygulama alanı bulmaktaydı[91]. Strabon, kendini tanrıçaya adamış ve vücutlarından kazanç sağlayan kadınlardan bahseder ve bu bakımdan kenti Küçük Korinthos olarak niteler. Çünkü orada da Aphrodite için kutsal fahişeler çok olduğundan dışarıdan birçok yabancı buraya gelmektedir[92]. Lüks bir hayat süren Komana halkı, büyük bağ-bahçelere sahipti ve kutsal fahişeliğin çekiminden artan ticaret sayesinde ciddi gelirler elde ediyordu[93].

Dazimonitis yöresinin kuzeyinde, Strabon tarafından Pontos'un en iyi kısmı olarak gösterilen *Phanaroia* (Taş Ova) yöresi bulunmaktadır. Doğusunda *Paryadres* Dağları, batı tarafında *Lithros* (Baraklı) ve *Ophlimos* (Bel/Buyhale) Dağları yöreyi sınırlamaktadır ve bu dağların arasında ince uzun bir vadi olarak Phanaroia Ovası görülmektedir[94]. Yörede birçok bağ, zeytin ağacı[95] ve bir ülkenin sahip olabileceği diğer nimetler bulunmaktaydı. Armenia'dan doğan *Lykos* (Kelkit) Irmağı'yla Amaseia yakınındaki dar bir geçitten akan

---

[86] Komana civarında yapılan araştırmalarda, Devlet Su İşlerinin regülatörünün temelini oluşturan Roma Dönemi köprüsünde (Hamilton, 1942: 350) devşirme olarak kullanılan ve İ.S. 160 civarına tarihlenen yazıtlı iki blokta kentin adı "*Hierokaesareion Komaneon*" olarak geçmektedir (Erciyas, 2009: 305-306; Erciyas ve diğ., 2015: 23).

[87] Strabon, Komana ve Zela için kent (*polis*) kavramını kullanmaktadır ve aslında bu onun zamanı için doğru olarak görülebilir. Çünkü bu yerler bölgedeki Roma hâkimiyetinden sonra kentlere hatta ticaret noktalarına dönüştürülmüştür. (Sökmen, 2005: 12-13).

[88] Bu tapınağın çevresindeki araziler tapınağa aitti ve yaklaşık 6000 köle tarafından ekilip biçiliyordu (Strab. XII. 3. 34; Cramer, 1832: 308; Erciyas, 2006: 48).

Ayrıca, Septimius Severus Dönemi Komana sikkeleri üzerinde Ma Tapınağı'nın betimlenişi için bkz. BMC Pontus, 28; Pl. V. 6.

[89] Wilson, 1960: 228.

[90] Magie, 1950: 181; Erciyas 2006: 48.

[91] Hartmann, 1928: 86.

[92] Strab. XII. 3. 36. Hatta Strabon, buraya gelen tüm tüccar ve askerlerin tüm paralarını harcadıklarından "*Korinthos'a seyahat etmek her adamın harcı değildir*" atasözü olduğunu belirtir.

[93] McGing, 1986: 9.

[94] Strab. XII. 3. 30; Arslan 2007: 27.

[95] Hamilton, bölgeye yaptığı ziyaret sırasında burada yetiştirilen ya da yabani olarak hiçbir zeytin ağacına rastlayamamış, bölgenin yükseltisi ve pozisyonundan ötürü belki de burada hiç zeytin yetiştirilmemiş olabileceğini söyler (Hamilton, 1842: 341). Fakat, Anderson bölgeye çok yakın olan Fidi ya da Pida'da zeytin ezmekte kullanılmış olabileceğini düşündüğü pres taşlarına rastlamış ve Hamilton'un aksine Pontos'ta birçok yerde zeytinin yetiştirildiğini, ovanın yükseltisinin yalnızca 600 feet (yaklaşık 182 metre) olduğunu ve yazın sıcaklığında yoğun olduğunu söylemiştir (Anderson, 1903: 55).

Iris Irmağı ülkeyi baştan sona geçtikten sonra bu iki ırmak hemen hemen vadinin ortasında buluşurlar ve bunların buluştuğu yerde Pontos kralı Mithradates Eupator'dan ismini alan Eupatoria[96] yer alır[97]. Eupatoria'nın 45 kilometre[98] güneyinde, Paryadres Dağları'nın eteklerinde yörenin bir diğer kenti *Kabeira*[99] (Niksar) yer alır. Kabeira'nın lokalizasyonu için Niksar önerilmiş fakat buna şüphe ile yaklaşılmıştır. Şüpheler temellendirilemediği için ve ayrıca Demir Çağı'ndan ve Pontos'taki Mithradates kalelerinden izler taşıyan hâlihazırda bir kale olmasından ötürü Niksar en uygun öneridir[100]. Kabeira, coğrafi konumundan ötürü iç Pontos'ta büyük ve önemli yerleşimler arasındaydı. Kent, Euphrates ve Amnias vadileri arasındaki anayol üzerinde konumlanmıştır[101]. Burada Mithradates'in sarayı, bir su değirmeni, hayvanat bahçeleri, av sahaları ve madenler bulunmaktadır[102]. Kabeira yakınlarındaki Ameria[103] köykentinde, tıpkı Zela ve Komana'da olduğu gibi, birçok tapınak hizmetkârı ve kutsal arazisi olan Pharnakes'in Men Tapınağı bulunmaktaydı. Krallar tapınağa öyle saygı duymuşlar ki, krallık yeminini "Kralın kaderi ve Pharnakes'in Men'i" şeklinde değiştirmişlerdir. Burası, aynı zamanda Selene'nin (Ay Tanrıçası) de tapınağıdır.

[96] Yerleşim, Strabon tarafından bir düzlüğün ortasında ve İ.Ö. 64 yılında henüz bitirilmemiş olarak tarif edilmektedir. Çünkü İ.Ö. 71 yılında, Üçüncü Mithradates-Roma Savaşı esnasında Eupatoria, Roma tarafında yer almış, bunun üzerine VI. Mithradates, İ.Ö. 67 yılında, Romalıları krallığından kovup Pontos'u yeniden elde ettiğinde göstermiş oldukları sadakatsizlik sebebiyle Eupatoria'yı cezalandırmış ve onu tahrip ettirmişti (Arslan, 2007: 28, dn. 106). Sonrasında Pompeius burayı ele geçirdikten sonra yerleşime daha fazla arazi ilave etmiş, nüfusunu çoğaltmış ve buraya kendi lakabından (*Magnus*: Büyük) esinlenerek Magnopolis adını vermiştir (Strab. XII. 3. 30; App. Mithr. 115; Wilson, 1960: 234). Günümüzde Hellenistik Dönem Eupatoria'sı, Roma Dönemi Magnopolis'i ve hatta Magnopolis'in devamı olduğu düşünülen Geç Roma Dönemi Ibora'sı ile ilişkilendirilebilecek herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Yerleşim, muhtemelen Marcus Antonius'un bölgeyi yeniden düzenlediği esnada gözden kaybolmuştur (Wilson, 1960: 237; Erciyas, 2006: 46).

[97] Strab. XII. 3. 30.

[98] Strabon, Eupatoria ile Kabeira arasında yüz elli *stadia* mesafe olduğunu söyler fakat bu mesafe doğru değildir. İki nokta arasındaki mesafe esasında iki yüz elli *stadia'*dır. Bu da yaklaşık 45 kilometre civarındadır. Ayrıca Strabon'un, "*Amaseia da Magnopolis'ten batıya doğru aynı uzaklıktadır*" ifadesi bu bağlamda daha isabetli olacaktır (Arslan, 2007: 28, dn. 106).

[99] Kabeira, İ.Ö. 64 yılında Pompeius tarafından bir kent halini almış ve ismi Diospolis'e (Zeus'un kenti) dönüşmüştür. Daha sonra, İ.Ö. 2-1 veya İ.S. 1-2 yıllarında, Pontos Kraliçesi Pythodoris burayı bayındır hale getirerek ismini Sebaste (Latince'de Augusta) olarak değiştirmiş ve kenti kralî ikametgâh olarak kullanmıştır. Fakat Pythodoris'in vefatından sonra kentin adı önce Hadrianus zamanında (İ.S. 117-138) Hadriane, daha sonra Doğu Roma İmparatorluğu zamanında ise Neokaisereia olarak değiştirilmiştir (Strab. XII. 3. 31; Magie, 1950: 1071, dn. 11; Arslan, 2007: 28, dn. 109).

[100] Wilson, 1960: 239-240.

[101] Erciyas, 2006: 43.

[102] Strab. XII. 3. 30.

[103] F. Cumont, Ardıçlı ya da Ağuçlu (Argosti) kasabası civarında bulduğu bronz boğa başından ötürü Ameria'nın bu civarda olabileceğini ortaya sürmüştür (Cumont ve Cumont, 1906: 272). Fakat bu boğa başının kazı yoluyla bulunmaması bu öneriyi şüpheli kılmış, yine yakın bir konumda bulunan ve basamaklı bir tünele de sahip olan Emeri (Bağpınar) Köyü'nün Ameria ile isim benzerliği, yerleşimin burada bulunabilme ihtimalini kanaatimizce güçlendirmektedir.

Ayrıca Strabon, Anadolu'da aynı ismi taşıyan iki yerde Men[104] tapınağı olduğunu söylemektedir[105].

Yörede son olarak değineceğimiz yer, "Yeni Yer" anlamına gelen Kainon Khorion (Mahalle Kalesi)'dur. Strabon burayı betimlerken, doğal şekilde sarp ve korunaklı bir kaya olduğundan ve Kabeira'ya iki yüz stadia'dan daha az mesafede olduğundan, tepesinde bol su çıkan bir kaynak, eteğinde de bir ırmak olduğundan, üst kısmındaki kayanın oldukça yüksek olduğundan ve buranın erişilemez olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca, etrafındaki arazi öylesine ormanlık, dağlık ve susuzdur ki, yüz yirmi *stadia*'lık alan içerisinde düşmanın kamp kurmasına imkân olmadığı ve Mithradates'in en kıymetli hazinelerinin burada saklandığını belirtmektedir[106].

Pontos Bölgesi'nin bir diğer bölümü olarak, Pontos'un Kappadokia ile sınırını oluşturan Kamisene ve Kulupene yörelerinin içerisinde olduğu Halys Irmağı'nın yukarı kesimleri söylenebilir[107]. İlk olarak, Halys Irmağı'nın kaynaklarını aldığı[108] Kamisene yöresine baktığımızda, Sebasteia'dan Nikopolis'e giden yol üzerinde bir istasyon olan ve bugünkü Dışkapı (Kemis) ile eşleştirilen Kamisa'nın yöreye ismini verdiğini görüyoruz. Hellenistik Dönem'e ait bir kale yerleşimi olan Kamisa'da bir tepe üzerinde duvar kalıntıları ve basamaklı bir tünel bulunmaktadır[109]. Güneyinde Kappadokia ve Laviansene yöresi bulunan Kulupene yöresi ise Akdağlar Bölgesi'nde yer alırdı. Pontos Bölgesi'nin bu kısmı ile alakalı bilgilerimiz Strabon ve diğer antik yazarlar tarafından detaylıca anlatılmadığı için sınırlıdır[110]. Yörenin iki önemli kentinden biri olan Sebastopolis (Sulusaray), Tokat il merkezine 68, Artova ilçe merkezine 30 kilometre mesafededir. Etrafı dağlarla çevrili bir ova üzerinde, Skylaks Irmağı'nın (Çekerek Irmağı) yanındadır[111]. İlk kez Yaşlı Plinius

[104] A. Erzen, Ay tanrısı Men'in Friglerin Trakya'dan Anadolu'ya getirdikleri bir tanrı olmadığını, muhtemelen İ.Ö. 3. binden beri tapınım gören eski bir Anadolu tanrısı olduğunu; Men'in Frig kostümleri içerisinde betimlendiği İ.Ö. 1. binin ikinci yarısına ait tasvirlerin, onun Frigler tarafından ne denli kabul gördüğünün göstergesi olduğunu ve Anadolu'da erkek bir tanrı olarak tasvir edilen Men'in, sinkretizm nedeniyle Hellenizm dönemleri ve sonrasında başka tanrılarla birleştirilmiş veya eş tutulmuş olmasına rağmen Hristiyanlığın Anadolu'da yayıldığı dönemlerde bile Men kültünün sürdüğünü iddia etmiştir (Erzen, 1953: 14).
[105] Strab. XII. 3. 31. Bu iki tapınağa ek olarak, Küçük Asya'da, nümismatik ve epigrafik veriler ışığında Koloe (Kula), Sardes, Nysa, Julia, Prostanna ve Ankyra'da Men tapınaklarının olduğu bilinmektedir (Lane, 1990: 2163-2164).
[106] Strab. XII. 3. 31.
[107] Arslan, 2007: 30.
[108] Strab. XII. 3. 12.
[109] Olshausen ve Biller, 1984: 137; Arslan, 2007.
[110] Erciyas, 2006: 52-53. Plinius, Sebastia ve Sebastopolis'in Amaseia, Neocaesarea gibi kentlerde eşit derecede önemli olduğunu ve Kappadokia sınırları içerisinde yer aldığını söyler (Plin. *nat*. VI. 3).
[111] Özcan ve diğ., 1988: 3.

tarafından kayda geçmiştir ve yerleşimin Kulupene yöresinde yer aldığı ifade edilmiştir[112]. Kentin *territorium*'u, kuzeyde Deveci Dağ, muhtemel güney sınırı Skylax'ın güney koyundan doğuya doğru çekilen bir hat, batı sınırı Skylaks Irmağı ve doğuda ise Artova çanağı olarak çizilebilir[113]. Eski adı *Karana* olan *Sebastopolis*'te[114] yapılan kurtarma kazıları ve araştırmalardan elde edilen ait arkeolojik veriler, bölgede Erken Tunç Çağı'ndan Bizans Dönemi'ne kadar uzanan bir süreklilik içerisinde yerleşim olduğunu ortaya koymuştur[115]. Roma Dönemi'nde adı *Sebasteia* (Sivas) olan yörenin diğer önemli kenti *Megalopolis* ise, Pontos coğrafyasının güney kısmında bulunmaktadır. Pompeius tarafından oluşturulan[116] kentin *territorium*'u[117] geniş fakat dağlıktır: Yukarı Skylaks Vadisi ve neredeyse Iris ile Halys arasındaki topraklardan oluşmaktadır[118]. Ayrıca yörede, Sebastopolis'in doğusundaki Artova'da birkaç antik köy, Bedirkale'de konuşlu olan garnizon ve Verisa[119] (Bolus-Aktepe) bulunmaktaydı. Buranın güneyinde Sebasteia yolu üzerinde, Phiara ya da Siara[120] (Yıldızeli) orta büyüklükte bir yerleşim daha vardı[121].

Hem Antik Dönem'de hem de günümüzde Karadeniz'in yerleşimini, iklimini, ulaşımını vb. birçok yönden etkileyen ve kıyıya paralel olarak uzanan Kuzey Anadolu dağ sırası[122], Pontos'u oluşturan üçüncü bölge olarak incelenebilir. Bu bölgeden bahsederken yerleşimlerden çok coğrafi bilgilere çok kısa bir şekilde değinilmiştir. Doğuda Kolkhis'e

---

[112] Plin. *nat*. VI. 8. 3; Wilson, 1960: 218.
[113] Wilson, 1960: 220-221.
[114] Sebastopolis daha sonra Herakleiopolis olarak da anılmıştır (Kohl ve diğ., 2011: 560).
[115] Özcan, 1992: 188.
[116] Pompeius, eski Mithradates Krallığı'nın iç kesimlerinde en az yedi kent kurmuştur. Bunlar: Pompeiopolis, Neapolis, Amaseia, Magnopolis, Zela, Diospolis ve Megalopolis'tir. Diğer yandan, Amisos, Sinope, Amastris, Amaseia ve Zile gibi isimlerini koruyan; Pompeiopolis, Neapolis, Magnopolis, Megalopolis, Diospolis ve Nikopolis gibi dağınık yerleşimlerin bir araya getirilmesiyle yeni oluşturulmuş toplam on bir birimden de bahsedilir (Fletcher, 1939: 18; Kaya, 1998: 166 vd; Oktan, 2008: 60 vd.).
[117] İ.Ö. 64 yılında Pompeius; Megapolis, Kamisene ve Kulupene yörelerini birleştirerek bir eyalet meydana getirmiştir. Fakat daha sonra Romalı idareciler ve İ.Ö. 37-36 yılları civarında Marcus Antonius tarafından bu eyaletin bir kısmı Komana rahibi Lykomedes'e, bir kısmı Zela rahibine, bir kısmı da Galatia tetrarkhesi Ateporiks'e bırakılmıştır. Ateporiks'in İ.Ö. 3-2 yılındaki ölümünün ardından ona ait topraklar Romalıların bir eyaleti haline gelmiştir. Burada yaşayan halk ise Karana'ya tabi kılınmış, yöreye de Karanitis adı verilmiştir. Geri kalan kısımlar ise Pontos Kraliçesi Pythodoris ve Komana başrahibi Dyteutos'a bırakılmıştır (Strab. XII. 3. 37; Arslan, 2007: 31, dn. 124; Kınacı, 2015: 188, dn. 64).
[118] Wilson, 1960: 223.
[119] Ramsay, 1962: 329; Anderson, 1903: 37-38; Wilson, 1960, 372; Olshausen ve Biller, 1984: 174. Verisa, ya da Aktepe Höyüğü, Eski Tunç Çağı'ndan Bizans Dönemi'ne kadar yoğun bir şekilde iskân edilmiş Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nde terk edilmiştir (Özgüç, 1978: 37). Bolus/Aktepe'den ele geçen 2. bin ve Demir Çağı seramikleri için bkz. Durbin, 1971:104, Fig. 3. no. 8-10,12, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 29-31; 107, Fig. 6, no. 34, 37, 39, 41, 42; 109, Fig. 7, no. 54, 58, 63, 73, 78.
[120] Ramsay, 1962: 308-309; Anderson, 1903: 39-40; Wilson 1960, 372; Olshausen ve Biller, 1984: 165.
[121] Arslan, 2007: 31.
[122] Kotyora (Ordu) ve Kerasos'un (Giresun) güneyinde yer alan Paryadres Dağları'nın yükseltisi, 3000 metreye; onun devamında, Trapezus ve Rhizaion'un (Rize) güneyinde bulunan Moskhika Dağları'nın yükseltisi ise 4000 metreye kadar çıkmaktadır (Hind, 1994: 135; Emir, 2012: 10).

kadar uzanan bu dağlar, yer yer güney-kuzey yönlü akan ve denize dökülen akarsularla ve geçitlerle bölünmüştür. Amisos'un doğusundaki Themiskyra'dan (Çarşamba Ovası) itibaren doğuya doğru yükseltisi artan Paryadres Dağları (Canik Dağları), önemli miktarda yağış alan meşe, kayın ve yukarı kesimlerde köknar ormanlarıyla örtülüdür[123]. Paryadres, Skydises[124] ve Paryadres'in doğu uzantısı olarak görülen Moskhika Dağları (Kaçkar Dağları) yoğun bitki örtüsü ve canlı çeşitliliği ve doğal kaynakları itibariyle Pontos'un en zengin bölgesiydi[125]. Ayrıca Roma ile mücadelesi sırasında Mithradates IV Eupator, bu yoğun bitki örtüsünün hakim olduğu dağlarda, korunaklı kaleler marifetiyle ihtiyacı olduğu zamanlarda korunmuş ve saklanmıştır[126].

Bahsi geçen dağ sıralarının kuzeyinde bulunan ve Halys'in ağzından Apsarros Irmağı'nın Karadeniz'e döküldüğü yere kadar olan sahil bandı, Pontos'un genel coğrafi bölgelerinden dördüncüsü ve sonuncusu olarak değerlendirilecektir. Yaklaşık 470 kilometre uzunluğundaki bu sahil bandı denize paralel uzanan Pontik dağlar ile sınırlandırılmıştır. Bu dağlara çarpan kuzeybatı rüzgârları bölgeye çok miktarda yağış bırakmakta ve bu da sahil bölgesindeki arazilerin verimli olmasını sağlamış, bölgenin genelinde de kışların daha ılıman geçmesini mümkün kılmıştır[127]. Strabon, sözü edilen coğrafyada öne çıkan çok sayıda yerleşimi yine yöreler halinde aktarmıştır[128].

İlk olarak *Gazelonitis*'e baktığımızda, yörenin Halys Irmağı'nın sularını döktüğü Bafra'daki delta ovasının alüvyonlu ve verimli toprakları üzerinde yer aldığını görmekteyiz. Yöreye adını veren, küçük bir köy ya da yerleşim olan ve kesin bir maddi kanıt olmasa da Bafra'ya lokalize edilen Gadilon ya da Gazilon'dur[129]. Küçük bir alana yayılmış olan yörenin sınırlarını kuzey ve batıda daha çok coğrafi unsurlar belirlemiştir: Kuzeyinde Karadeniz, batısında Halys yer alırken, Saramene yöresi Gazelonitis'e sınırdaşlık yapmaktadır[130]. Yörenin toprakları oldukça verimli olup birçok farklı ürün yetişmesine olanak tanır. Ayrıca, yumuşak yünlü hayvan sürülerinin bolluğu nedeniyle bir koyun yünü

[123] Magie, 1950: 179.
[124] Tanımlanması problemli olsa da Giresun ve Trabzon'un güneyindeki günümüz Giresun Dağları olarak düşünülmektedir (Olshausen ve Biller, 1984: 167).
[125] Arslan, 2007: 34.
[126] App. Mithr. 99.
[127] Olshausen, 2014: 41.
[128] Strab. XII. 3. 13-17; Arslan, 2007: 38.
[129] Wilson, 1960: 200; Olshausen ve Biller, 1984, 130.
[130] Strabon'a göre, bu ülkenin bir kısmı Amisoslular tarafından işgal edilmiş ama diğer kısmı ve ayrıca Pharnakia Bölgesi ve Kolkhis ve Küçük Armenia'ya kadar Trapezosia, Pompeius tarafından Deitaros'a verilmişti (Strab. XII. 3. 13).

endüstrisi vardır. Bu tür hayvanlara Kappadokia ve Pontos'ta az rastlanır. Yine diğer bölgelerde çok az görülen ceylan da yörenin zenginliklerindendir[131].

Strabon'un detaylı bilgiler vermediği Saramene yöresi, orman yönünden zengin bir düzlüktü. Hayvancılık ve tarım yörenin başlıca uğraşıydı. Yine Sinope, Gazelonitis ve Amisos kenti çevresinde olduğu üzere burada da zeytin ağaçları bulunurdu[132].

Amisene, merkezini Amisos'un oluşturduğu, yakın çevresindeki bölgeler gibi verimli bir yöreydi. Yörenin en önemli kenti Amisos, modern Samsun'un 3 kilometre batısında ve Karadeniz kıyısında[133] yer almaktadır. Antik kaynaklara göre kent, İ.Ö. 6. yüzyılda[134] kurulmuş, İ.S. 12. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Fakat Samsun Müzesi'ne taşınmış birkaç parça eser dışında antik Amisos'tan günümüze pek bir şey kalmamıştır[135].

Amisos, Sidenelilerin ve efsanevi Amazonların[136] ülkesi Themiskyra'yı da kapsamaktaydı. Themiskyra; kuzeyi deniz, güneyi güzel ormanlarla ve kaynağını dağın içinde bulunan küçük akarsularla kaplı dağlık (Mason/Amazonios Dağı[137]) bir arazi, batısı Iris ve doğusu Beris (Miliç) Irmağı ile çevriliydi[138]. Amazonios Dağı'ndan doğan ve Themiskyra Ovası boyunca akan Thermodon Irmağı (Terme Çayı), yöreyi çok verimli bir hale getirmiş[139] ayrıca Pontus Polemoniacus ve Pontus Galaticus arasındaki sınırı oluşturmuş olabileceği de düşünülmüştür[140].

---

[131] Strab. XII. 3. 13.
[132] Strab. XII. 3. 13-14; Arslan, 2007: 38.
[133] Kürtün Irmağı ağzında bulunan Amisos limanı, küçük ve kıyı rüzgârlarına karşı korunmasız bir limandı (Olshausen, 2014: 45).
[134] Strabon, Theopompos'u kaynak gösterek, Amisos'un, ilk defa Miletoslular, daha sonra Kappadokialı bir lider ve üçüncü kez de Athenokles ve Atinalılarca kolonize edildiğini, isminin Peiraieus olarak değiştirilmiş olduğunu söyler ve kentin başından geçen siyasi olayları anlatmaya devam eder: "*Krallar da bu kente sahip olmuş ve Eupator Amisos'u tapınaklarla süslemiş kenti genişletmiştir. Bu kent, Lucullus ve Pharnakes tarafından da kuşatılmıştır. Tanrılaştırılmış Caesar tarafından bağımsız ilan edildikten sonra kent, Antonius tarafından kötü duruma düşürülmüştür. Aktium Savaşı'ndan sonra ise Caesar Augustus tarafından yeniden bağımsız ilan edilmiş ve şimdiki gibi iyi teşkilatlandırılmıştır*" (Strab. XII. 3. 14. Ayrıca, Plut. *Luc*. XIX. 6; App. *Mithr*. 78; Arr. *perip*. XV. 3; Cramer, 1832: 264; Magie, 1950: 1078, dn. 24; Arslan, 2007: 39, dn. 159).
[135] Atasoy, 2003: 1331.
[136] Aiskh. *Pr*. 721-727; Hdt. IV. 110; Apoll. Rhod. *argon*. II. 370-380; Diod. II. 45. 1; Strab. XII. 14; App. *Mithr*. 10; Arr. *perip*. XV.3.
[137] Apoll. Rhod. *argon*. II. 970-980.
[138] Strab. XII. 3. 14-15.
[139] Arr. *perip*. XV. 3; Arslan, 2007: 40.
[140] Erciyas, 2006: 65. Septimus Severus Dönemi Amisus sikkeleri üzerinde Thermodon tasviri için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 66, Pl. IX, 29. Faustina Minor dönemi bir Amaseia sikkesi üzerinde Iris personifikasyonu için bkz. Imhoof-Blumer, 1923: 257, no. 210; Bekker-Nielsen – Jensen, 2015: 2-3.

Themiskyra yöresinin doğusunda, Amisos *territorium*'u içerisinde yer alan Sidene yer alırdı. Sidene, Themiskyra gibi iyi sulanmasa da verimli bir ovadır. Burada deniz kenarında bulunan Khabaka/Khabakta[141], Phabda[142] ve yöreye ismini veren Side[143] yer almaktaydı. Demetrios, matematikçi Dionysos, ve Strabon'un hocalığını yapmış gramerci Tyrannion yöreden yetişmiş bilginlerdir[144].

Sidene'den doğuya gidildiğinde önce Iasonion Burnu'na[145], sonra da Sinopelilerin kurduğu ve kurucularına vergi ödeyen Kotyora'ya[146] gelinir. Bugün Kotyora kentinden geriye pek bir şey kalmamıştır. Hamilton, 1830'lu yıllarda kentte yaptığı gezide, Kotyora'nın olasılıkla modern Ordu'nun olduğu yerde olduğunu ancak antik limana dair birkaç kalıntının mevcut olduğunu ifade etmiştir[147].

Kotyora'dan doğuda, *territorium*'u Iasonion Burnu'ndan başlayan, Kotyora'yı içine alan ve Kerasos'un[148] 10 kilometre doğusundan Karadeniz'e dökülen Zagora Irmağı'na (Aksu Deresi) kadar olan Pharnakeia yöresi bulunmaktaydı[149]. Kent, otokton halk olan Khalybes'lerin bulunduğu alanda kurulmuştur. Yöre oldukça dar bir sahil şeridini kapsamakta olup toprakları darı, meyve ve sebze üretimine müsaitti. Roma generali Lucullus, İ.Ö. 74 yılında Mithradates'e karşı kazandığı zafer esnasında, Kerasos civarından İtalya'ya *Caresia* (kiraz) ağacı ithal etmiş ve kirazın yayılımı 120 yıl içerisinde Britanya'ya kadar ulaşmıştır[150]. Yöre yalnızca tarımsal ürünlerle değil kereste ve metal işleme

[141] Khabakta'nın, Ünye'nin güneyindeki Kaleköy'de olduğu düşünülse de (Olshausen ve Biller, 1984: 120) Kaleköy'ün Phabda ve Side'ye yaklaşık 30 kilometre uzaklıkta olması, Ordu ili, Fatsa ilçesinde bulunan ve denizden yaklaşık 8 kilometre içeride bulunan Kabakdağ'ın, Khabakta ile isim benzerliği, o bölgeden Ordu Müzesine fazla sayıda sikke teslim edilmesi, Khabakta'nın bu civara lokalize edilebileceği fikrini uyandırmaktadır.

[142] Muhtemelen, Kahve Deresi yanında bulunan Cıngırt Kayası'na lokalize edilebilir (Wilson, 1960: 199; Erciyas, 2006: 65).

[143] Sidenus Irmağı'nın (Bolaman Çayı) yanında yer aldığı ve sonraki dönemlerdeki Polemonium'un öncülü olduğu düşünülmektedir (Arr. *perip*. XVI.2; Wilson, 1960: 199; Erciyas, 2006: 65).

[144] Strab. XII. 3. 16.

[145] Efsaneye göre, Argonautların karaya çıktığı yer. İsmini efsanenin başkahramanı Iason'dan alır (Ksen. VI. 2. 1; Arr. *perip*. XVI. 2).

[146] Ksenephon'un önderlik ettiği On Binler, Kotyora'da kırk beş gün kalmış, kurbanlar kesmiş ve atletizm yarışmaları yapmışlardır (Ksen. V. 5. 5). Ayrıca, kent İ.Ö. 183 yılında, Pontos Kralı I. Pharnakes tarafından Kerasos (Giresun) üzerine kurulan Pharnakeia'ya taşınmıştır. Bunun üzerine Kotyora, zamanla önemini yitirmiş ve bir köy halini almıştır (Arr. *perip*. XVI. 3).

[147] Hamilton, 1942, 267.

[148] Ksenephon'un İ.Ö. 400'de ziyaret ettiği ve bir Sinope kolonisi olan Kerasos ile İ.Ö 183'te kurulup İ.S. 64 yılında tekrar Kerasos ismini alan Pharnakeia arasındaki farkı belirtmek faydalı olacaktır (Arr. *perip*. XVI. 3-4; Wilson, 1960: 248). Ayrıca, Trabzon'un 42 kilometre batısında eski adı Kireşon olan Kirazlık Deresi ve hemen yanındaki köy, isim benzerliği açısından dikkat çekicidir (Bryer, 1982: 135-136).

[149] Arslan, 2007: 42.

[150] Plin. *nat*. XV. 30. 102; Arr. *perip*. XVI. 3-4.

bakımından da ileri seviyedeydi[151]. Ayrıca, bu yörede yer aldığı düşünülen Khoirades yerleşiminin Mossynoikosların bölgesinde olduğu ifade edilmiş ve hatta Kerasos ya da Pharnakeia ile aynı yer olduğu ortaya atılmıştır[152]. Pharnakeia'nın tam karşısında bulunan Aretias Adası (Khalkeritis), Yunanlılar tarafından savaş tanrısı Ares Adası olarak adlandırılmış olup ada üzerindeki kuşların yabancılara kanatlarıyla saldırdıkları ve Amazonların inşa ettiği Ares Tapınağı'nın dışında Amazonların tapındığı bir altar olduğu söylenmektedir[153]. Günümüze bir kalıntısı kalmayan üzeri açık Ares Tapınağı'nın dışında, son yıllarda yapılan çalışmalar, doğu kesimde kayaya oyulmuş yapay terasları, basamakları ve yuvarlak-kare biçimli oyukları olan, Phryg kaya mabetlerinde karşılaştığımız sunuların yapıldığı bir mekân ortaya çıkmıştır[154]. Ayrıca adada yapılan kazı çalışmalarında İ.Ö. 4. yüzyıla kadar giden buluntular da ele geçmiştir[155]. Pharnakeia'dan doğuya devam edildiğinde önce Zephyrium (Zefre) limanına sonra da Tripolis'e (Tirebolu) gelinir. Tripolis, ırmak ağzına kurulmuş bir kaledir, böğürtlen ve kirazın yetiştiği güneyindeki dağlarda ayrıca bakır madenleri de bulunurdu[156].

Tripolis'ten doğuda, Hieros Oros (Kutsal Dağ – Yaros Burnu), Kordyle (Akçakale dolayları) ve Trapezus limanına alternatif olarak görülen Harmonassa limanı (Akçaabat) bulunmaktadır[157]. Buradan doğuya gidildiğinde Kolkhoi[158] ülkesinde tıpkı Kotyora gibi bir Sinope kolonisi olan Trapezus yer almaktaydı ve Trapezusia yöresi ismini buradan alırdı. Yörenin sınırlarına bakacak olursak, batıda orta büyüklükteki Philokaleia (Görele), güneydoğuda Susurmena (Sürmene), doğuda Rhizaion (Rize), doğuda Kolkhis ve güneyinde ise, Armenia Minor yer alırdı[159]. Geniş bir dağ sırası tarafından hapsedilen Trapezus kenti[160], diğer kıyı yerleşimlerine benzer biçimde tarımsal ve hayvansal ürünler bakımından oldukça bereketli bir yerdi ve dağları da özellikle bakır olmak üzere, maden yatakları açısından oldukça zengindi[161].

---

[151] Wilson. 1960: 249.
[152] Manoledakis, 2010: 137 vd.
[153] Apoll. Rhod. *argon*. II. 380-390; 1030-1230; 1165-1174; Plin. *nat*. VI. 13. 32; Arr. *perip*. XVI. 4;
[154] Doksanaltı ve Aslan, 2012: 227; Summerer, 2014: 206.
[155] Doksanaltı ve Aslan, 2012: 221.
[156] Plin. *nat*. VI. 4. 2; Arr. *perip*. XVI. 4; Cramer, 1832: 282-283; Arslan, 2007: 44.
[157] Arr. *perip*. XVI. 5-6.
[158] Kolkhoi ya da Kolkh'lar, Kolkhis ülkesini ve insanlarını andırsa da aynı topluluk oldukları şüphelidir (Arslan, 2000: 27).
[159] Arslan, 2007: 44-45.
[160] Plin. *nat*. VI. 4. 11.
[161] Arslan, 2007; 45-46.

1.3 Tarihsel Süreçte Pontos Bölgesi

Pontos Krallığı, İ.Ö. üçüncü yüzyılın ilk yarısında bağımsız bir krallık olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Pontos Krallığı'nın bundan daha erken dönemlerine ait bilgiler çok net olmayıp yetersiz kaynaklar ve sonraki kralların propagandaları nedeniyle tartışmalıdır[162]. Pontos Krallığı hanedan ailesi olan Mithradates sülalesinin kronolojisinde daha erken tarihli bazı kral isimlerinin aynılığı sebebiyle bir takım karışıklıklar görülmektedir. Polybios, II. Mithradates'in[163] soyunun, Smerdis'i öldüren Perslerin yedi büyük soyundan bir tanesinden geldiğini ve I. Darius'un atalarına verdiği topraklarda hükümdarlıklarını sürdürdüğünü belirtmiştir[164]. II. Mithradates'in Antigonos tarafından İ.Ö. 302'de Kios yakınlarında öldürülmesinin ardından, oğlu III. Mithradates ya da Mithradates I Ktistes (kurucu) olarak bilinen kral hâkimiyeti ele almıştır. Babasına olduğu gibi Mithradates I Ktistes'e de baskı uygulayan Antigonos, kralın Paphlagonia'ya kaçmasına[165] neden olmuştur. Thrakia yöneticisi Lysimakhos ve Syria hâkimi Seleukos I Nikator'un müttefik orduları ile Antigonos'un ordusunun Ipsos Ovası'nda (Afyon civarı), İ.Ö. 301 yılındaki savaşında kazanan Lysimakhos ve Seleukos I Nikator olmuştur. Bunun üzerine Mithradates I Ktistes (İ.Ö. 301-266) Paphlagonia'da daha rahat hareket edebilme imkânına erişmiştir[166]. Pontos Krallığı'nın ilk kralı olan Mithradates I Ktistes, Paphlagonia'da Olgassys Dağları (Ilgaz) eteklerinde müstahkem bir kale olan Kimiata Kalesi'ni[167] kurmuş ve burayı harekât üssü olarak kullanmıştır. Buradan hareketle, daha sonra toprakları gittikçe büyüyecek olan Pontos Krallığı, Paphlagonia Bölgesi'nde filizlenmiştir[168].

İ.Ö. 301 ve İ.Ö. 281 yılları arasındaki dönemde hâkimiyetini pekiştiren Mithradates I Ktistes, doğuya yönelmiş ve Orta Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Amaseia'yı ele geçirip krallığın başkentini buraya taşımıştır[169]. Ayrıca, Amastris (Amasra) kentinin hâkimiyeti

---

[162] McGing, 1986: 13.
[163] Burada kast edilen II. Mithradates, Pontos Krallığı hanedanından olan ve İ.Ö. 250-220 yılları arasında tahtta kalan, Ariobarzanes'in (İ.Ö 226/7 – 250) oğlu olan kral değildir. Mariandynia ve Mysia Bölgesi hakimi Ariobarzanes'in (İ.Ö. 363-337) oğlu olan daha erken tarihli bir başka kraldır.
[164] Polyb. V. 43. 2; Bosworth ve Weatley, 1998: 155; Arslan, 2007: 49. McGing (1986: 13), Meyer'in (1968: 31-38) görüşlerini öne sürerek, Pontos krallarının soyunu Perslere ve hatta Büyük İskender'e dayandırmasının bir propaganda aracı olduğunu, kralî aileye soyluluk ve saygınlık katmak amacıyla bunu iddia ettiklerini söyler.
[165] Mithradates I Ktistes'in Paphlagonia'ya kaçışının İ.Ö. 314 yılında gerçekleştiği düşünülmektedir (Bosworth ve Wheatley, 1998: 163; Erciyas, 2006: 13, dn. 4).
[166] Arslan, 2007: 49-51.
[167] Kimiata Kalesi ve Kimistene yerleşmesi, Hadrianapolis'in (Eskipazar) 3-4 kilometre kuzeydoğusunda Deresemail Köyü civarında yer almaktadır. Yerleşimin lokalizasyonu, buradan ele geçen yazıtlarla kesin olarak tespit edilmiştir (Kaygusuz, 1983: 111; Mitchell, 2002: 53; Arslan, 2007: 51, dn. 227).
[168] Strab. XII. 3. 41; Olshausen, 1980: 903-904; Arslan, 2007: 51.
[169] Arslan, 2007: 52.

konusunda Herakleialılar ve Mithradates I Ktistes arasında bir mücadele yaşanmıştır. Herakleialılar, Lysimakhos'un yönetici olarak görevlendirdiği Eumenes üzerinde baskı kurarak kenti hâkimiyet altına almak istemişler, diğer yandan Mithradates I Ktistes ve oğlu Ariobarzanes Herakleialılar'a karşı harekete geçmişlerdir. Bu mücadelenin sonunda Eumenes, Amastris'in kontrolünü Ariobarzanes'e bırakmıştır. Böylece Pontos Krallığı Amaseia'dan sonra önemli bir liman kentine sahip olmuştur[170].

Mithradates I Ktistes, İ.Ö. 281'de I. Seleukos'un bir generali olan Diodorus'u yenmesi, Lysimakhos'un ölmesi ya da Seleukos'un suikaste kurban gitmesinden sonra ilk kez kralî sikke bastırmıştır. Bu olayların ardından kendisini kral olarak ilan etmiş olduğu ve İskender'in *stater*lerini örnek alan sikkeler darp ettirdiği düşünülmektedir. Bu ilk Pontik altın *stater*lerin ön yüzünde Athena, arka yüzünde ise '*Kral Mithradates'in'* lejandıyla birlikte ayakta duran bir Nike bulunmaktadır[171]. Ktistes'in *basileus* unvanı alarak, İ.Ö. 281 yılında sikke bastırması ile Pontos Krallığı resmî olarak kurulmuştur.

İ.Ö. 278/277 yılında, Bithynia'nın hâkimiyeti için çıkan taht kavgaları kapsamında I. Nikomedes, Byzantion'u kuşatan Galatlarla anlaşmaya vararak kardeşi Zipoites'e karşı Galat yardımı, Herakleia Pontike, Byzantion, Khalkedon, Tieion, Kieros ve kuvvetle muhtemel Pontos Kralı I. Mithradates müttefikliği ile kardeşini kolayca alt edebilmiş ve Bithynia'da tek egemen olmuştur[172].

Mithradates I Ktistes'in otuz altı yıl süren hâkimiyetinin ardından yerine oğlu Ariobarzanes (İ.Ö. 266/265-250) geçmiştir. Ariobarzanes döneminde Pontos Krallığı hakkında bildiklerimiz son derece azdır[173]. Onun dönemindeki en önemli icraat olarak, Pontos'un güney kıyılarının en önemli limanlarından birisi olan Amisos kenti, krallığın sınırlarına dahil edilmiştir. Diğer taraftan önceki yıllarda Galatlarla olan ittifak devam ettirilmişse de bu ittifak sonradan bozulmuştur[174].

Ariobarzanes'in İ.Ö. 250 yılında ölmesinden sonra Pontos Krallığı tahtında II. Mithradates'i (İ.Ö. 250 – 220) görmekteyiz. Çocuk yaşta tahta çıkan II. Mithradates'in

[170] Memnon. XVI; Arslan, 2007: 55-56.
[171] Erciyas, 2006: 13; Arslan, 2007: 54-55. Söz konusu Mihtradates I Ktistes sikkesi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 9, no. 1, Pl. I, fig. 1; BMC Pontus, xxii.
[172] Arslan, 2007: 56-57.
[173] Erciyas, 2006: 14.
[174] Arslan, 2007: 58.

deneyimsizliğini fırsat bilen Galatlar, Pontos üzerine sefer düzenlemiş ve liman kenti Amisos'a kadar dayanmışlardır. Bu kuşatma sırasında Amisos'ta bulunan krala Herakleia Pontikeliler hububat göndererek yardım etmişlerdir. Bu yardım karşısında Galatlar, Amisos üzerindeki ablukayı sonlandırmış ve Herakleia Pontike kentine yönelmiştir. Herakleia Pontikeliler, Galatların bu saldırısından yüklü miktarda tazminat ödemek koşuluyla kurtulabilmişlerdir[175].

II. Mithradates, Seleukos Kralı II. Theos'un kızı Laodike ile evlenerek Seleukoslarla müttefiklik kurmuştur. Bu müttefiklik ile II. Mithradates, kendisine güçlü bir müttefik bulup krallığının güvenliğini sağlarken Seleukoslar da Ptolemaioslar ve Antiokhos Hieraks'a karşı Anadolu'dan doğrudan destek sağlamış olacaktı. II. Mithradates, bu müttefiklikle birlikte Hellenistik dünyada tanınır hale gelecekti[176]. Diğer yandan, II. Mithradates ilişkileri geliştirmek adına, kızlarından Laodike'yi Antiokhos Hieraks'a rehin olarak vermiştir[177].

II. Mithradates, İ.Ö. 227/226 yılında Rhodos'ta meydana gelen ve büyük bir yıkıma neden olan depremin ardından Rhodos'a yüklü bir bağışta bulunmuştur[178]. Bundan dolayı, Pontos Krallığı, hem Anadolu'da hem de adalar ve Hellas'ta tanınır hale gelmiş, Hellenistik krallıklar arasında prestij elde etmiştir[179]. Seleukoslarla evlilik ilişkileri III. Antiokhos Dönemi'nde (İ.Ö. 223-187) de devam etmiştir: İ.Ö. 222'de III. Antiokhos, II. Mithradates'in bir diğer kızı Laodike ile Zeugma'da (Belkıs) evlenirken[180] Antiokhos'un Küçük Asya valiliğine atadığı Akhaios ise II. Mithradates'in Antiokhos II Hieraks'a emanet verdiği kızı Laodike'yle evlenmiştir[181]. Buradan görülmektedir ki II. Mithradates döneminde evlilik bağları, politik ilişkilerde çok fazla kullanılarak bir denge siyaseti izlenmiştir.

[175] Memnon. XXIV; Arslan, 2007: 58-59.
[176] Erciyas, 2006: 14.
[177] Polyb. V. 74. 4-5; McGing, 1986: 21; Erciyas, 2006, 14. Detaylı bilgi için bkz. Arslan, 2007: 59, dn. 268.
[178] Polyb. V. 88-90.
[179] Arslan, 2007: 60.
[180] Polyb. V. 43. 1-4. McGing'e göre, önde gelen bir Hellenistik kralın, küçük ve Makedon olmayan bir prensesle ilk defa evlenmesi, Pontos Krallığı'nın tanınmasına önemli bir katkı yapmaktadır (McGing, 1986: 22). Ayrıca bkz. Erciyas, 2006, 14; Arslan, 2007: 60.
[181] Polyb. V. 74. 5; McGing, 1986: 22-23; Erciyas, 2006, 14; Arslan, 2007: 60-61. Bu evliliğin tarihi tam olarak bilinmemektedir.

II. Mithradates Dönemi sikkelerinde ön yüzünde miğferli Athena yer alırken arka yüzde palmiye yaprağı tutan, ayakta bir Nike figürüyle birlikte '*Kral Mithradates'in*' lejandı bulunmaktadır[182].

II. Mithradates'in ardından Pontos Krallığı tahtına III. Mithradates (İ.Ö. 220 – 197)[183] geçmiştir. Esasında ardılı I. Pharnakes'e kadar antik kaynaklar 23 yıl sessiz kalmış, bu periyoda en uygun olarak III. Mithradates yerleştirilmiştir. III. Mithradates, sikkeler üzerinde[184] kısa saçlı ve diademli yaşlı bir adam olarak oldukça gerçekçi bir ifade ile betimlenmiştir[185]. Saçların betimlenişi ve yüzün gerçekçi işlenişi diğer Hellenistik krallarınkinden farklı bir biçimde ortaya konulmuştur. Ön yüzde, kralın portresi yer almaktadır. Arka yüzde ise elinde kartal tutan ve oturan bir Zeus, daha sonra sikkelerdeki kralî sembol haline gelecek olan yıldız ve ay resmedilmiştir[186]. Sıra dışı kralî portre ve sembolün kullanımıyla, III. Mithradates'in kraliyeti üzerindeki hâkimiyeti noktasında kendisine olan güvenini ortaya koyduğu düşünülebilir[187].

III. Mithradates'in ardından Pontos Krallığı'nın başına I. Pharnakes'in (İ.Ö. 197 – 160/159)[188] geçtiğini görmekteyiz. I. Pharnakes, kendinden önceki krallara göre oldukça saldırgan ve yayılmacı bir dış politika izlemiştir. I. Pharnakes'in öncelleri olan Mithradates I Ktistes ve Ariobarzanes'in nadiren savaşa girdiğini, savaşlarla toprak elde etmekten ziyade kendi *territorium*'larında kontrolü sağlamayı yeğlediklerini görmekteyiz. II. Mithradates'in, Pontos Krallığı'nın gücünü diplomatik hüneriyle genişletmeye çalıştığını, ayrıca güç kullanmakta hevesli olduğunu da görüyoruz. Onun Sinope'yi ele geçirme denemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır fakat I. Pharnakes'in sistemli ve saldırgan bir yönetim ortaya koymasında ona yol göstermiş olmalıdır[189].

---

[182] Head, 1911: 500; Arslan, 2007: 61-62.
[183] McGing (1986: 23) ve Erciyas (2006: 15) III. Mithradates'in hüküm sürdüğü dönem için İ.Ö. 220 – 189/188'i verirken Arslan (2007: 62) İ.Ö. 220 – 197'yi vermiştir.
[184] Waddington ve diğ., 1904: 10. no. 2-3, Pl. I, fig. 2-6.
[185] Mørkholm, 2000: 144.
[186] McGing, 1986, 24; Arslan, 2007: 62. III. Mithradates'ten itibaren ay-yıldız sembolünün sikkeler üzerinde kralî bir arma ya da hanedanlık sembolü olarak yer aldığı görüşü öne sürülse de (Summerer, 1995: 304 vd.) buna, IV. Mithradates'in kardeşi ve eşi olan Laodike'ye ait sikkelerde ay-yıldız sembolünün görülmemesi (Summerer, 1995: 304, dn. 6) ve bu sembolün Men kültü ile alakalı olabileceği nedeniyle katılmayan görüşler de bulunmaktadır (Olshausen, 1991: 1888).
[187] Erciyas, 2006: 15.
[188] Pharnakes'in adının geçtiği, Delos'ta bulunan bir yazıta göre kralın ölüm tarihi, İ.Ö. 160/159 olmalıdır (Olshausen, 1978: 415; Arslan, 2007: 62, dn. 284).
[189] McGing, 1986: 24.

I. Pharnakes'in, İ.Ö. 188 yılında, Bithynia Kralı I. Prusias ve Ortiagon önderliğindeki Galat güçlerine katılıp II. Eumenes'e karşı savaştığı ve bunun, kral tahta geçtikten sonraki ilk işi olduğu düşünülmektedir[190]. I. Pharnakes'in bu savaşa neden ve ne zaman katıldığı, savaştaki rolü tam olarak belli değildir[191]. Makedonia Kralı V. Philippos'un[192] da Prusias'ın yanında yer almasına rağmen 4 yıl süren savaşta II. Eumenes, düşmanlarını alt etmeyi başarmıştır. Bunun üzerine, İ.Ö. 183 yılında, Romalıların arabuluculuğuyla bir barış görüşmesi düzenlenmiştir. Bu görüşmeler uyarınca, II. Eumenes'in Apameia Barış Antlaşması'yla elde ettiği yerlerde[193] hâkimiyeti devam etmiş, I. Prusias ve Ortiagon'un bu karara uyması istenmiştir. I. Pharnakes bu görüşmelerde yer almamıştır[194].

I. Pharnakes'in Eumenes'e karşı düşmanca tavrı son bulmuşsa da bu kısa sürmüştür[195]. II. Eumenes ile olan problemlerin görüşülmesi amacıyla Roma'ya elçilerin gönderilmesi, Pontos ve Roma arasındaki ilk diplomatik temas olarak değerlendirilmektedir[196]. I. Pharnakes ilk askeri hamlesini İ.Ö. 183 yılında, ani bir baskınla Sinope'yi ele geçirerek atmıştır. Hemen ardından, Sinope kolonileri olan Kotyora (Ordu) ve Kerasos da (Giresun) Pontos hâkimiyeti altına girmiştir. Bu fetihlerin sonucu olarak, Amastris'ten Zephyrion[197] (Zefre, Espiye) Burnu'na kadar olan sahil şeridinde Pontos hâkimiyeti söz konusu olmuştur. Bu, I. Pharnakes'in genişleme politikasının başlangıcıydı. Kral, Paphlagonia kıyılarında elde ettiği bu topraklardan sonra bölgenin iç kısımlarına yönelecektir[198]. Romalıların müdahalelerine rağmen, I. Pharnakes, Kappadokia ve Bithynia'ya akınlar düzenlerken Galatialıları da Pergamon Krallığı üzerine kışkırtmıştır. Fakat sonunda, II. Eumenes ile müttefikleri II. Prusias ve Kappadokia Kralı IV. Ariarathes'e karşı yenilmiştir. Bunun üzerine, II. Eumenes ile yapılan barış anlaşması uyarınca, I. Pharnakes'in bir daha Galatia topraklarına girmesi yasaklanmış, Galatlarla önceden yaptığı anlaşmalar iptal edilmiş, savaş sırasında ele geçirdiği yerlerden geri çekilmesine ve savaş tazminatı ödemesine karar verilmiştir[199].

---

[190] Kınacı, 2014: 207.
[191] McGing, 1986: 24.
[192] Polyb. XXIII. 1. 4.
[193] Polyb. XXI. 45. 9-11; Magie, 1950: 758, dn. 56.
[194] Arslan, 2007: 63; Kınacı, 2014: 2008.
[195] I. Pharnakes ve Pergamon Krallığı arasındaki rekabet ve mücadeleyi konu edinen geleneksel görüşün aksi için bkz. Ballesteros-Pastor, 2000-2001.
[196] Polyb. XXIII. 9. 1-4; McGing, 1986: 25; Ballesteros-Pastor, 2000-2001: 61; Erciyas, 2006: 15.
[197] Olshausen ve Biller, 1984: 177; Wilson, 1960: 251.
[198] Magie, 1950: 191; Kınacı, 2014; 209-210.
[199] Polyb. XXV. 2. 1-15; Magie, 1950: 765, dn. 60; Arslan, 2007: 64.

I. Pharnakes, Pontos Krallığı'nın sınırlarını Amastris'ten (Amasra) Kerasos'a kadar genişletmiştir. Bir Sinope kolonisi olan Trapezus'un krallığın sınırlarına dahil olup olmadığı ise net değildir[200]. Sinope, I. Pharnakes zamanında krallığın yeni başkenti, kralî mezarlık merkezi ve bir donanma üssü haline gelmiştir[201]. Ayrıca, Kerasos üzerinde kendi adını taşıyan Pharnakeia kentini kurmuş ve kentin nüfusunu arttırmak için Kotyora'da yaşayan ahaliyi Pharnakeia'ya taşımıştır[202]. I. Pharnakes'in genişlemeci politikası Karadeniz'in kuzeyinde de kendisini göstermiştir. Kırım'daki Khersonesos kenti ile barış anlaşması imzalanmıştır. Buna göre, I. Pharnakes, Khersonesos kentine civardaki 'barbarlardan' herhangi bir saldırı olduğunda yardım getirmeyi taahhüt etmiş ve kentin özgürlüğüne saygı duymuştur[203]. Kral ayrıca, kendinden önceki Pontos kralları gibi, Antiokhos ve Laodike'nin kızı Nysa ile evlenerek Seleukoslarla yakın ilişkiler kurmuştur[204]. Bu evlilik, Delos'tan ele geçen bir yazıtta Atinalılar tarafından da kutlanmıştır[205].

I. Pharnakes'in bastırdığı sikkelerin ön yüzünde kralın gerçekçi portresi yer alırken İskender tiplerinden sıyrılarak yenilik ortaya koyan arka yüzde ise ayakta duran ve kimi zaman başının üzerinde yıldırım bulunan bir figür veya tanrı[206] (*Men Pharnakou*?-*Hermes-Mithra*?) bulunmaktadır. Ayrıca, hilal ve yıldız sembolleriyle birlikte '*Kral Pharnakes'in*' lejandı da okunabilmektedir[207].

I. Pharnakes'in ölümünün ardından yerine kardeşi Mithradates IV Philopator Philadelphos (İ.Ö. 160/159 – 150) geçmiştir. IV. Mithradates, önceli I. Pharnakes'e kıyasla, daha az genişlemeci ve saldırgan politika izlemiş, Roma ile samimi ilişkiler kurmuştur. Roma'da Capitol Tepesi'nde bulunan ve IV. Mithradates'in Roma halkına adadığı bir yazıt, iki tarafın dostluğundan ve müttefikliğinden bahseder[208]. IV. Mithradates, Pergamon'un Bithynia ile olan savaşında, bu durumu fırsat bilmekten ziyade, Kappadokia Kralı V.

---

[200] McGing, 1986: 26.
[201] Magie, 1950: 185; Arslan, 2007: 64.
[202] Strab. XII. 3. 17; Arr. perip. XVI. 4; Reinach, 1975: 33; Magie, 1950: 193; Ballesteros-Pastor, 2000-2001: 63; Arslan, 2007, 64-65.
[203] Magie, 1950: 193. Bu anlaşanın tarihi konusunda tartışma söz konusudur: Kios bölgesinin hakimi II. Mithradates'in (İ.Ö. 336-302) tahta geçişini başlangıç alan takvime göre İ.Ö. 179; Seleukos takvimine göre İ.Ö. 155'tir. Detaylı bilgi için bkz. Hojte, 2005. Ayrıca, Arslan, 2007: 65-66.
[204] McGing, 1986, 32; Erciyas, 2006: 16.
[205] Arslan, 2007: 66.
[206] BMC Pontus, xxiii; 43, no.1, Pl. VIII, 3; Waddington, 1904: 11, no. 4, Pl. I, fig. 7-10; Head, 1977: 500, no. 5.
[207] McGing, 1986: 32-33; Arslan, 2007: 66-67.
[208] Magie, 1950: 194; dn. 194; Sherwin-White, 1977a: 64, dn. 16; Mellor, 1978: 325-327; McGing, 1986, 34; Hojte, 2005: 143-144; Arslan, 2007: 67.

Ariarathes ile birlikte II. Attalos'u destekleyerek 'dostunun' müttefikinin yanında yer almıştır[209]. Polybios, Kappadokia kralı ve IV. Mithradates'in ilişkilerinin iyi olduğunu ve II. Attalos'a yardım için gönderilen süvari ve piyade birliklerini V. Ariarathes'in oğlu Demetrios'un komuta ettiğini söyler[210]. Buradan da görülüyor ki, Mithradates IV Philopator Philadelphos, öncelinin saldırgan ve izole politikalarını terk ederek çok daha barışçıl ve uzlaşmacı bir yol tercih etmiştir[211].

IV. Mithradates'in, kendinden önceki Pontos krallarında görülen Seleukoslarla evlilik yoluyla bağ kurma geleneğini bozduğu, kız kardeşi Laodike ile evlendiği ve Laodike'nin krallıkta söz sahibi olduğu görülmektedir[212]. IV. Mithradates Dönemi'nde darp edilen sikkelerin ön yüzünde kral ve kraliçe, arka yüzde ise Zeus ve Hera bulunurken '*birbirini seven kardeşler Kral Mithradates ve Kraliçe Laodike'nin*' lejandı okunmaktadır[213].

Mithradates IV Philopator Philadelphos'un ardından Pontos tahtına Mithradates V Euergetes (İ.Ö. 150 – 120) geçmiştir. V. Mithradates'in uyguladığı politikalar, en azından krallığının ilk yıllarında, ardılı Mithradates VI Eupator Dionysos'u etkilemesi bakımından öneme sahiptir[214]. Kral, önceli IV. Mithradates'in Roma ile yürüttüğü dostane ilişkileri sürdürmüş, Üçüncü Kartaca Savaşı'nda Roma'ya deniz gücü yollamış ve İ.Ö. 133'te[215] Roma Senatosu'nun isteği üzerine Pergamon tahtında hak iddia eden Aristonikos'a[216] karşı yardım yollamıştır[217]. Mithradates V Euergetes'in Roma ile iyi ilişkiler kurması, Büyük Phrygia topraklarının Roma tarafından kendisine verilmesini sağlamıştır[218].

---

[209] Magie, 1950, 194; McGing, 1986: 34-35.
[210] Polyb. XXXIII. 12. 1; Arslan, 2007: 67.
[211] McGing, 1986: 35.
[212] McGing, 1986: 35; Arslan, 2007: 68.
[213] Waddington ve diğ. 1904: 12, no. 7, Pl. 1, fig. 13; Head, 1977: 500-501, no. 6; Callataÿ, 2009: 74-78, Fig. 32-38; 39-41. Laodike'nin tek yer aldığı sikke için bkz: Waddington ve diğ. 1904: 12, no. 8, Pl. I, 14; Callataÿ, 2009: 78-79, Fig. 42-43.
[214] McGing, 1986: 36; Erciyas, 2006: 16.
[215] Pergamon Kralı III. Attalos, İ.Ö. 133 yılında öldükten sonra krallığını Roma'ya miras bırakmıştır. Bu şaşırtıcı kararla Anadolu'nun en güçlü krallıklarından birisi olan Pergamon Krallığı son bulurken Roma'nın Anadolu'daki yönetiminde merkez noktası haline gelmiştir (Magie, 1950: 3).
[216] Aristonikos isyanı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Engin, 2009: 55-75.
[217] App. *Mithr*. 10; Magie, 1950: 150, 194; McGing, 1986: 36; Arslan, 2007: 68-69; Akarsu, 2016: 859.
[218] Magie, 1950: 194. Fakat V. Mithradates'in Phrygia ve Galatia bölgelerini elde etmek için senatörlere ve M. Aquillius'a rüşvet verdiği ortaya çıkmış bu sebepten ötürü de Roma ile ilişkilerde sorunlar baş göstermiştir (App. *Mithr*. 12; Arslan, 2007: 70).

Kappadokia Krallığı'nda baş gösteren taht kavgası, V. Mithradates'in ilgisini çekmiş, kral bu fırsatı değerlendirerek bölgeyi ele geçirmiş ve VI. Ariarathes'i Kappadokia tahtına çıkarmıştır[219]. Daha sonra kızı Laodike'yi, VI. Ariarathes ile evlendirerek ilişkileri kuvvetlendirmiş ve Kappadokia Krallığı'ndaki karışıklığa son vermiştir[220]. Kralın Paphlagonia üzerinde de söz sahibi olduğu, VI. Mithradates'in, Bithynia Kralı III. Nikomedes ile birlikte, İ.Ö. 108 yılında bölgeyi ele geçirmesi sonrasında, Romalılara bölgenin kendisine babasından miras kaldığı şeklindeki cevabını vermesinden de anlaşılmaktadır[221].

Mithradates V Euergetes ve danışmanı Dionysos, Zophyros'un oğlu Aeskhylos ve *gymnasiarkhos* Seleukos tarafından Delos'ta dikilen heykellerle onurlandırılmışlardır[222]. Kral, Yunan paralı askerlerine ordusunda ilk kez yer vermiştir[223]. V. Mithradates, sikkeler üzerinde, göreceli olarak, idealize portresi olan ilk Pontos kralıdır. Sikkelerin ön yüzünde kralın portresi yer alırken arka yüzde tanrı Apollon vardır[224]. Mithradates V Euergetes'in İ.Ö. 120 yılında Sinope'de ihanete uğrayarak öldürülmesinin ardından[225] Pontos Krallığı tahtına V. Mithradates'in iki oğlundan birisi olan Mithradates VI Eupator Dionysos[226] on üç yaşındayken[227] geçmiştir[228] .

---

[219] App. *Mithr*. 10; Erciyas, 2006: 15; Arslan, 2007: 70.

[220] Olshausen, 1978: 418-419. Mithradates V Euergetes'in Kappadokia Krallığı'nı tamamen istila etmeyip siyasi etki ve evlilik bağı yoluyla bu krallık üzerinde hâkimiyet kurması, V. Mithradates'in, I. Pharnakes'in saldırgan ve genişlemeci politikalarının kötü sonuçlarından ders aldığı yönünde yorumlanmaktadır (McGing, 1986: 38; Arslan, 2007: 70, dn. 322).

[221] Arslan, 2007: 71.

[222] Aeskylos'un adadığı heykelin tarihi bilinmezken Seleukos'un diktirdiği heykel İ.Ö. 129-128 tarihine verilmektedir (McGing, 1986: 39).

Pontos krallarının Delos'ta dikilen anıtları sonraki kuşaktada devam etmiştir. Bu anıtlardan şüphesiz en görkemlisi, V. Mithradates'in oğlu Mithradates VI Eupator için Samothrake'nin Yüce Tanrılarına adanmış kutsal alanda inşa edilmiş, 5.20 x 3.60 boyutlarındaki dikdörtgen planlı mermer anıttır (Erciyas, 2005: 159 vd).

[223] Strab. X. 4. 10; Erciyas, 2006: 17.

[224] McGing, 1986: 41; Callataÿ, 2009: 78, Fig. 44.

[225] V. Mithradates'in Sinope'deki sarayında verdiği ziyafet esnasında yakın arkadaşları tarafından veya Roma baskısı nedeniyle kralın eşi Laodike tarafından zehirlendiği öne sürülmekte, ayrıca kraldan sonra başa geçecek olan VI. Mithradates'in babasının ölümünü bizzat görmesi, onun gelecekte vücuduna küçük dozlarda zehir alarak kendini korumasına neden olacaktır (Akarsu, 2016: 860).

[226] IV. Mithradates henüz bebekken çok yakınına düşen bir yıldırımdan dolayı kralın alnında bir yanık izi kalmıştır. Krala '*Dionysos*' lakabı bu yüzden verilmiştir. Çünkü Dionysos'un annesi Semele'yi Dionysos'a hamileyken yıldırım çarpmıştır. Ayrıca VI. Mithradates'in doğduğu ve tahta yükseldiği yıllarda güneşi bloke eden bir kuyruklu yıldız (Detaylı bilgi için bkz. Ramsay, 1999: 197 vd.) yetmiş gün boyunca gökyüzünde görülmüştür. Bu iki efsanevi olay, kralın Pers arka planıyla ve Büyük İskender'le olan benzerliği (Büyük İskender'in annesi Olympia'yı da hamileyken yıldırım çarpmıştır, bkz. Plut. *Alex*. II. 2) ile ilişkilendirilmiştir. Tanrı isimlerinin kralların isimlerinde kullanımı ise Geç Hellenistik Dönem'de gerçekleşen bir durumdur (McGing, 1986: 46; Ramsay, 1999: 199, dn. 4; Erciyas, 2006: 18, dn. 17; Arslan, 2007: 76, dn. 334).

[227] Strabon'a göre (X. 4. 10) kral başa geçtiğinde on bir; Memnon'a göre (XXX. 2) ise on üç yaşındaydı.

[228] Strab. X. 4. 10.

İ.Ö. 133 yılında Sinope'de doğan Mithradates VI Eupator, iktidar hırsı olan annesi Laodike tarafından baskı altına alınmış hatta öldürülmek istenmiştir[229]. Birkaç kez zehirlenme tehlikesi atlatan VI. Mithradates, buna bir önlem almak adına vücuduna küçük dozlarda çeşitli zehirler almış, en sonunda bağışıklık sistemini bu yönde oldukça geliştirmiştir[230]. VI. Mithradates, tüm bu baskılardan uzak durmak adına yanına yakın arkadaşlarını da alarak yedi yıl[231] gözden kaybolmuş, bu süre zarfında yabanıl hayatı, avcılığı öğrenmiş ve güçlü, çevik bir bünyeye sahip olmuştur. Mithradates VI Eupator, yönetimini ele almak için İ.Ö. 119/116 yıllarında krallığına dönmüştür. Önce annesi Laodike'yi yönetimden uzaklaştırmış ve hapse attırmış sonra da erkek kardeşini öldürerek ülkesinde tek hakim olmuştur[232]. İ.Ö. 129 yılında Romalılar tarafından kralın babası V. Mithradates'e verilen Phrygia topraklar, İ.Ö. 116[233] yılında Romalılarca geri alınmış, daha sonra bu topraklar Asia Eyaleti'ne bağlanmıştır[234]. VI. Mithradates buna itiraz ettiyse de sonucu değiştirememiştir. Yönetiminin erken yıllarında böyle bir tecrübe yaşayan kral, Roma'ya karşı olumsuz bir tavır almıştır[235]. Bunun tüm yönetimi boyunca amansız bir mücadele içine gireceği Roma ile ilk anlaşmazlığı olduğu düşünülmektedir.

Kralın ülkesinde güçlendikten sonraki ilk girişimi Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kırım ve Bosporos Krallığı'nı İ.Ö. 115/108[236] yılları arasında ele geçirmek olmuştur. Kral, Khersonesos halkı tarafından, yakın çevrelerinde bulunan İskit saldırılarını savuşturmak adına koruyucu olarak davet edilmiştir. Bunun üzerine, ülkesinin sınırlarını genişletme arzusunda olan Mithradates VI Eupator, generali Diophantos komutasındaki birlikleri yardıma yollamıştır. Diophantos, savaşçı bir toplum olan İskitlere karşı önemli bir galibiyet almış ve Mithradates VI Eupator da İskitleri mağlup ederek zafer anıtı dikilen ilk kral olmuştur. Ayrıca, İskitlere verilen yüksek vergiler nedeniyle iyice bunalan Bosporos Kralı

[229] Akarsu, 2016: 860.
[230] Plin. XXV. 3. 6. Öyle ki, kral hayatının son gününde ölmek için zehir içmiş fakat ölememiştir (App. Mithr. 111; Arslan, 2007: 78, dn. 343).
[231] Mithradates'in yedi yıl ortadan kaybolmasının Perslerde sıklıkla görülen iki unsuru kazanmış olmasına olanak sağladığı düşünülmektedir: Kralın ülkesinden uzak kalmış olması ve Perslerin at binme, atıcılık gibi yetenekleri geliştiren avcılığa çok önem vermesi kralın İranî özellikleri ortaya koymaktadır (McGing, 1986: 44). Ayrıca, Mithradates, oldukça iyi bir at binicisiydi. On altı atın çektiği arabayı kullanabildiği ve at üzerinde bir günde bin stadia gidebildiği söylenmiştir (App. *Mithr*. 112; Suet. *Ner*. XXIV).
[232] Memnon. XXX. 2; App. *Mithr*. 112.
[233] Ramsay'a göre (1999, 202; 238 vd.) Phrygia'nın VI. Mithradates'ten alınış tarihi İ.Ö. 122'dir.
[234] McGing, 1980: 35; Arslan, 2007: 79-80.
[235] Arslan, 2007: 80.
[236] Khersonesos seferinin tarihi, konuyu araştıran bilim adamlarınca İ.Ö 115/108 arasında değişiklik göstermektedir.

Pairisades/Parisades, ülkesinin[237] yönetimini VI. Mithradates'e sorunsuzca bırakmıştır[238]. İlerleyen süreçte, bir dizi İskit saldırısı ve Pontos hâkimiyetine karşı ortaya çıkan isyanı generali Diophantos'un başarılı komutasıyla bertaraf eden Mithradates VI Eupator, tüm Krimea (Kırım Yarımadası) ve Bosporos Krallığı'nda hâkimiyet kurmuştur[239].

Karadeniz'in kuzeyindeki başarılı gelişmelerden sonra Küçük Asya'ya dönen VI. Mithradates, kardeşi ve aynı zamanda eşi olan Laodike'nin bir oğlu olduğunu görür. Kralın bir daha geri dönemeyeceğini düşünen Laodike kralın yakın çevresiyle yakınlaşmış ve bir erkek çocuk dünyaya getirmiştir. Laodike bu hatayı, VI. Mithradates'i zehirlemeye çalışarak kapatmaya çalışsa da başarılı olamamış ve sadakatsizliği nedeniyle ölümle cezalandırılmıştır[240].

IV. Mithradates, genişleme politikası uyarınca Bithynia Kralı Nikomedes III Euergetes ile ittifak kurmuş ve bu ittifak sonucunda Paphlagonia İ.Ö. 108/107 yılında fethedilmiştir[241]. VI. Mithradates bu fetihten aslan payını alırken Nikomedes'e bölgenin dağlık batı kısmı düşmüştür. Bu sırada Roma, German istilacılarla uğraşmaktaydı ve Mithradates-Nikomedes ittifakıyla işgal edilen Paphlagonia'ya askeri bir müdahale mümkün değildi. Böylece Roma, yalnızca bir komisyon atayıp işgalle elde edilmiş topraklardan çıkılmasını istemiş Mithradates'in buna yanıtı olumsuz olmuştur[242].

Roma tehditlerini görmezden gelen IV. Mithradates, krallığı ve Phrygia arasında yer alan Galatia'ya sefer düzenlemiştir. İdari bölümleniş açısından merkezi bir otoritenin bulunmadığı[243] Galatia'yı fethetmek kral için çok zor olmamış, en azından Trokmoi kabilesinin yaşadığı doğu kısmını almış ve burada kendi ismini verdiği Mithradation Kalesi'ni[244] yaptırmıştır[245].

---

[237] VI. Mithradates idaresindeki Bosporus Krallığı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Molev, 2009.
[238] McGing, 1986: 50-51; Arslan, 2007: 80-83.
[239] McGing, 1986: 51-58; Arslan, 2007: 84-87.
[240] Erciyas, 2006: 20.
[241] Strab. XII. 3. 41.
[242] Magie, 1950: 197; Erciyas, 2006: 20.
[243] Galatia, o dönemde üç büyük kabile tarafından yönetiliyordu: batıda Tolistobogioi, Ankyra civarında Tektosages ve doğuda ise Trokmoi. Bu üç kabile ayrıca, kendi aralarında başında *tetrarkhes*'lerin bulunduğu dört t*etrarkhia*'ya bölünmüşlerdi (Strab. XII. 5. 1; McGing, 1986: 70).
[244] Strab. XII. 5. 2.
[245] Reinach, 1975: 88; Magie, 1950: 198.

Afrika'da Iugurta Savaşı'nın ve Avrupa'da Germen kavimlerle olan mücadelelerin bitmesinin[246] ardından Romalılar, İ.Ö. 103/102 yıllarında eski gücüne tekrar kavuşmuş ve Küçük Asya ve Akdeniz'deki sorunlarla daha yakından ilgilenebilir hale gelmiştir. Mithradates bunun farkında olmalıydı ki, İ.Ö. 102 ve 101 yılları arasında Roma'ya yanlarında yüklü miktarda para bulunan elçiler yollayarak *Senatus*'taki bazı senatörleri rüşvet yoluyla kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak Paphlagonia ve Galatia'da hâkimiyetini devam ettirmeyi düşünmüştür. Fakat işler beklenildiği gibi gitmemiş, elçiler *tribunus* Saturninus tarafından hakarete uğramış ve mahkemede yargılanmışlardır. Yargılanma sonrası herhangi bir ceza almamış ve Pontos'a geri dönmüşlerdir[247].

VI. Mithradates'in sonraki hedefi Kappadokia Krallığı idi[248]. Fakat Bithynia Kralı III. Nikomedes de Kappadokia üzerinde hâkimiyet kurmak istiyordu. III. Nikomedes, İ.Ö. 103/102 yılında Kappadokia'yı istila etmiş bunun üzerine VI. Mithradates, VI. Ariarathes ile evli olan kız kardeşi Laodike üzerinden kurduğu hak iddiası ile bu istilaya karşı çıkmış ve ordusunu Kappadokia'ya göndermiştir. Bu sırada Laodike, III. Nikomedes ile evlenmiş ve Bithynia'ya dönmüştür. Bu, Kappadokia'nın Bithynia'ya ilhakı anlamına geliyordu ve bu gelişmeler üzerine VI. Mithradates, Kappadokia'daki Bithynia askeri varlığını bölgeden sürmüş, III. Nikomedes ise bu durum karşısında Roma *Senatus*'una şikâyette bulunmuştur. Sonuç olarak, Nikomedes ve Laodike Kappadokia tahtından sürülmüş ve IV. Mithradates'in yeğeni VII. Ariarathes Philometor tahtın yeni sahibi olmuştur. VII. Arirathes tahtta uzun süre kalamamıştır. Mithradates'in iş birlikçisi Gordios'a[249] Kappadokia yönetiminde rol alması hususunda izin vermemesi nedeniyle Mithradates tarafından İ.Ö. 101/100 civarında öldürülmüş[250] ardından Mithradates, yine Gordios'un yardımıyla, 8 yaşındaki oğlunu uydurma IX. Ariarathes ismiyle yönetime getirmiştir[251]. Roma bu gelişmeler karşısında, Anadolu'da hızla yükselen bu gücü yakından gözlemlemek adına Ana tanrıçaya kurban adamak kisvesi altında Marius'u Anadolu'ya göndermiştir[252]. Marius ve Mithradates Küçük

[246] Eutr. IV. XXVII.
[247] McGing, 1986: 72-71; Broughton, 1987: 54 vd; Erciyas, 2006: 20-21, dn. 26; Arslan, 2007: 94-96.
[248] Kappadokia, İ.Ö. 130'da, Mithradates V Euergetes tarafından V. Ariarathes'in ölümünün ardından ele geçirilmiştir. Daha sonra VI. Mithradates ise kardeşini çok genç ve yönlendirilmeye açık olan VI. Ariarathes ile evlendirerek politik olarak kontrolü elinde tutmak istemiştir (Erciyas, 2006: 21).
[249] Gordios, Mithradates VI Eupator'un emriyle İ.Ö. 116 yılında VI. Arirathes'i öldüren bir Kappodokia soylusudur.
[250] Kappadokia Krallığı, Büyük İskender'e karşı direnen Ariarathes'ten VII. Ariarathes'e kadar uzun yıllar Ariarathes hanedanlığı tarafından yönetilmiştir. VI. Mithradates tarafından öldürülen VII. Ariarathes, bu hanedanlığa mensup son üye idi (Mellor, 1978: 328).
[251] Magie, 1950: 203 vd, 1098, dn. 11-12; Sherwin-White, 1977b, 173; McGing, 1986: 73 vd; Erciyas, 2006: 21; Arslan, 2007: 97-99.
[252] Plut. *Mar*. XXXI. 2-3; Sherwin-White, 1977a, 74; Arslan, 2007: 99.

Asya'da buluşmuş[253] ve Marius, Eupator'a "*Ey Kral! Ya Romalılardan daha güçlü olmayı dene, ya da emredilen şeyi sessiz bir biçimde yap!"*[254] demiştir. Mithradates'i kışkırtarak çıkması muhtemel bir savaşta ordunun başında olmayı düşünen Marius'un bu arzusu sonuç vermemiştir. Sonrasında, Kappadokia halkı, kötü yönetimi öne sürerek isyan etmiş, Mithradates tarafından öldürülen kralın kardeşi Ariarathes'i kendilerine kral olması için çağırmışlardır. Bunun üzerine Ariarathes Kappadokialıların yeni kralı olsa da Mithradates yeniden Kappadokia'ya saldırmış, VIII. Ariarathes'i tahttan indirip yerine tekrar IX. Ariarathes'i geçirmiştir. Bu gelişmeler üzerine Roma, İ.Ö. 96 yılında Kappadokia'yı Mithradates'ten alarak özgür bırakmış ve Kappadokia'nın kendi kanunlarıyla yaşamasına müsaade etmiştir. Kappadokialılar da kendilerine kral olarak İ.Ö. 96-95 yılında Ariobarzanes'i seçmişlerdir[255].

Anadolu'daki saldırgan politikasını sürdüren Mithradates VI Eupator, Karadeniz'in kuzeyiyle meşgul olmasına rağmen[256], Bithynia'daki taht kavgasına müdahil olmaktan geri durmamıştır. İ.Ö. 94 yılında ölen Bithynia Kralı Nikomedes III. Euergetes'in yerine Romalıların seçtiği Nikomedes IV Philopator başa geçmiş fakat Mithradates'ten destek bulan onun gayri meşru kardeşi Sokrates de tahtta hak iddia etmiştir. VI. Mithradates '*Khrestos'*(İyi) lakaplı Soktates'i tahta geçirmek için İ.Ö. 91 yılında Bithynia üzerine yürümüş ve amacını gerçekleştirmiştir[257].

Roma, hem kendisine sığınmış kralların[258] istekleri hem de çıkarları için İ.Ö. 90/89 yılında Manius Aquillius önderliğinde bir heyeti Anadolu'ya göndermiştir ve Küçük Asya'da bulunan Lucius Cassius ve küçük ordusunun heyete eşlik etmesini emretmiştir[259]. Bunun üzerine Mithradates oğlunu Kappadokia tahtından çekmiş, Bithynia'dan vazgeçmiş

---

[253] İkilinin (muhtemelen) Pontos'taki buluşması ve bölgedeki siyasi gelişmeler hakkındaki detaylı bilgi için bkz: Ballesteros-Pastor, 2014.
[254] Plut. *Mar*. XXXI. 3; Arslan, 2007: 100; Evans, 2011: 53; Ballesteros-Pastor, 2014: 229.
[255] Strab. XII. 2. 11; Magie, 1950: 204-205; McGing, 1986: 76-77; Arslan, 2007: 100-103.
Kappadokia Krallığı'nda sular yine durulmamış, hırslı kral VI. Mithradates, İ.Ö. 95 yılında Armenia tahtına geçen II. Tigranes'i Gordios'un yardımıyla Kappadokia'ya saldırması için ikna etmiş ve kızıyla evlendirmiştir (Memnon. XLIII. 2; Plut. *Mar*. XXII. 1). Kappadokia'nın, tekrar dolaylı da olsa Mithradates hâkimiyeti altına girdiği sırada Kilikia kıyılarındaki korsanları temizlemek üzere Roma tarafından bölgeye gönderilen Sulla bu olay üzerine Kappadokia'ya yönelmiştir. Sulla, İ.Ö. 94 yılında, Ariobarzanes'i tekrar tahta çıkarmış Parth kralının elçileriyle Euphrates kıyısında yaptığı görüşmeden sonra Roma'ya dönmüştür (Plut. *Sull*. V. 3; App. *Mithr*. 10; 57; Kaya, 2005: 18; Arslan, 2007: 103-105).
[256] IV. Mithradates, o dönemde Sarmatia ve Bastarnai kavimlerine boyun eğdirmek için mücadele halindeydi (Arslan, 2007: 106).
[257] App. *Mithr*. 10; 13; Magie, 1950: 207; 319; Arslan, 2007: 106-107; Evans, 2011: 54.
[258] Devrik Bithynia kralı VI. Nikomedes ve Kappadokia kralı Ariobarzanes.
[259] App. *Mithr*. 11.

hatta Sokrates Khrestos'u öldürmüştür[260]. Heyet Anadolu'ya geldikten sonra, Mithradates, komutanlarında Pelopidas'ı heyetle bir görüşme yapması için yollamıştır. Pelopidas'ın geçmişte Roma ile Pontos arasındaki iyi ilişkileri ve Pontos'un haklılığını ortaya koyan konuşmasına[261] karşılık Roma heyetinin art niyetli yanıtı[262] kaçınılmaz bir savaşın geleceğini işaret ediyordu ve Mithradates, olası bir savaşın sorumluluğunu Manius Aquillius'a yükledi[263].

Roma'nın bitmek bilmez açgözlülüğü[264] ve çıkarları sebebiyle Küçük Asya'da uyguladığı siyaset Pontos Kralı Mithradates VI Eupator'un Anadolu'daki Roma varlığına karşı bir mücadeleye girmesine neden oldu ve kaçınılmaz savaş için taraflar kılıçlarını çekti. İlk olarak Roma'nın kışkırtmasıyla Bithynia Kralı VI. Nikomedes, Paphlagonia üzerinden Pontos'a doğru yürüdü. Pontos komutanları Neoptolemos, Arkelaos ve Arkathias (VI. Mithradates'in oğlu) Bithynia ordusuyla Domanitis[265] yöresinde karşılaştı. Sayıca Pontos birliklerinden üstün olan Bithynia ordusu, savaşın başlangıcında Arkhelaos ve Neoptolemos'un kuvvetlerine üstünlük sağlasa da Arkhatias'a bağlı savaş arabalarının ve savaşçıların devreye girmesiyle ibre Pontos'tan yana döndü. Ezici bir üstünlükle Bithynia kuvvetlerini kılıçtan geçirerek büyük bir ganimetin kazanılmasına ve çok sayıda esirin ele geçmesine vesile olan Pontos kuvvetleri aynı zamanda bu ses getirici zaferle, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan Roma kuvvetlerininin[266] de büyük bir korkuya kapılmasına neden oldu[267].

Diğer yandan, ordusuyla birlikte Paphlagonia'ya ilerleyen Mithradates VI. Eupator, Paphlagonia Kralı Pylaimenes'i krallığından kovduktan[268] sonra savaş alanında zaferin boyutlarını kendi gözleriyle gördü. Ardından Bithynia üzerine yürüyerek Aquillius'un ordusuyla karşılaşmayı düşünüyordu. Fakat Aquillius ve VI. Nikomedes arkalarında 800 atlı bırakarak geri çekildiler. Mithradates'in 100 kadar Sarmatia atlısı tarafından alt edilen

[260] McGing, 1986: 106.
[261] App. *Mithr*. 11-12.
[262] App. *Mithr*. 14.
[263] Arslan, 2007: 110-111.
[264] Sanford, 1950: 28 vd. Mithradates'in gözünde Roma'nın bu imajı, Roma'yı insanlığın ortak düşmanı olarak niteleyecek kadar kötüydü (Welles, 1934: 295 vd. no. 74; Arslan, 2007: 118, dn. 534).
[265] Domanitis, Olgassys Dağları eteklerinde bulunan, Amnias Irmağı'nın suladığı verimli topraklara sahip bir yöredir (Strab. XII. 3. 40).
[266] O sırada, Asia valisi Gaius Cassius Bithynia-Galatia sınırında, Manius Aquillius'a bağlı kuvvetler Pontos-Bithynia sınırında, Quintius Oppius komutasındaki diğer bir Roma kuvveti de Kappadokia-Lykonia sınırında hazır bulunmaktaydı (App. *Mithr*. 17).
[267] Memnon. XXXI. 1; Hind, 1994: 145.
[268] Eutr. V. 5.

Bithynialı atlılar esir düştüler fakat Mithradates, Paphlagonia'da olduğu gibi, bu esirleri de serbest bıraktı[269]. Bithynia'dan kaçan Aquillius'un kuvvetleri, Pontos komutanları tarafından yakalanmış ve bir Pontos galibiyeti daha yaşanmıştır. Fakat Aquillius tekrar kaçmayı başarmış, Pergamon'a sığınmıştır[270].

Bithynia Krallığı'na tek bir savaşla tamamen sahip olan VI. Mithradates[271] İ.Ö. 88 yılında Cassius, Nikomedes ve Romalı elçilerin bulunduğu Phrygia'ya girmiş ve daha önce Büyük İskender'in[272] konakladığı yerde kamp kurmuştur. Cassius, civardan topladığı yetersiz kuvvetlerle kralın karşısına çıkmaktan çekinmiş ve ordusuyla Apamea'ya çekilmiştir[273]. Mithradates, daha sonra Phrygia'nın geri kalanını ve Mysia'yı herhangi bir zorluk yaşamadan ele geçirmiş; Lykia'ya, Pamphylia'ya ve Ionia'ya elçiler yollayıp bu bölgeleri zapt etmeyi amaçlamıştır. Laodikeia'da (Goncalı) bulunan Oppius'un üzerine yürüyen Mithradates, direniş gösteren Laodikeialılardan Oppius'u teslim etmelerini istemiş ve Laodikeialıların hiçbir zarar görmeyeceğini söyledikten sonra Oppius'u teslim almıştır[274]. Böylece Anadolu'daki Roma güçlerinden önemli bir tanesi daha bertaraf edilmiştir.

Mithradates VI Eupator, Roma'ya vurulan büyük darbelerden sonra rotasını Ephesos'a çevirmiştir. Geçtiği yollarda büyük bir ilgi görmüş Anadolu'nun koruyucusu, yeni Dionysos gibi ünvanlarla selamlanmıştır[275]. Anadolu'da birçok yerin[276] kontrolünü sağlayan VI. Mithradates için özelikle Batı Anadolu'da bulunan ve nüfus olarak oldukça fazla olan İtalyan halkın varlığı onun fetih politikası ile çelişiyor, Romalıların bu büyük mağlubiyetten sonra öç alma saikiyle kendisine karşı harekete geçeceği konusunda endişendiriyordu[277]. Bunun üzerine, Mithradates'in emriyle, adı tarihe '*Ephesos Akşamı*'

[269] App. *Mithr*. 19; Glew, 1977: 254. Mithradates'in savaş propagandası olarak esirleri serbest bırakması onun Anadolu'da şöhretinin artmasını sağlıyor, davasının Anadolu'da yayılmasına olanak sunuyordu (Glew, 1977: 254).
[270] App. *Mithr*. 19; Hind, 1994: 146. Sonrasında Aquillius, Pergamon'dan Mytilene'ye kaçmıştır. Mytileneliler Aquillius'u kentteki diğer Romalılarla birlikte Mithradates'e teslim ettikten sonra Mithradates, Romalıların aç gözlülüğüne bir cezalandırma olarak, Aquillius'un ağzına erimiş altın akıtmıştır (App. *Mithr*. 21; Arslan, 2007: 152-153).
[271] App. *Mithr*. 20.
[272] Kralın Büyük İskender'in izinden gitmesi, sikkeler üzerinde İskender'in portrelerine benzer bir biçimde kendi portrelerini bastırması ve kendisini Büyük İskender ile özdeşleştirmesi, vb. yine VI. Mithradates'in propagandasıyla uyum içinde olan bir durumdur (Glew, 1977: 254).
[273] App. *Mithr*. 19. Cassius daha sonra Rodos'a kaçmıştır (Magie, 1950: 213).
[274] App. *Mithr*. 20.
[275] Magie, 1950: 214; Arslan, 2007: 145.
[276] Mithradates'in Küçük Asya'daki ilerleyişi sırasında ona direnen Apameia, Laodikeia ve Rhodos Adası gibi Roma generallerinin bulunduğu yerleşimlerle Pamphylia, Paphlagonia, Pisidia, Lykia, Ionia (Magnesia ad Sipylum) ve Karia (Tabai, Stratonikeia) bölgelerindeki bazı kentlerdi (Arslan, 2002: 119).
[277] Magie, 1950: 216; Arslan, 2007: 159 vd.

olarak geçen ve Anadolu'daki İtalyan halkı hedef alan çok büyük bir katliam gerçekleştirilmiş, tek bir günde 80.000 ila 150.000 Romalı öldürülmüştür[278]. Romalılara dair birçok şey (mülk, eşya, heykel vb.) yağmalanmış veya yok edilmiştir. Ele geçen büyük ganimet halk ve krallık arasında paylaşılmış, halk beş yıl vergiden muaf tutulmuştur. Mithradates VI Eupator, Batı Anadolu'nun hakimi olarak Pergamon'da kendi adına altın stater ve gümüş *tetdrakhmon*'lar bastırmıştır[279].

Anadolu'daki bu gelişmeler Roma baskısından bunalmış Atina'yı da etkilemiş, Atina'dan Anadolu'ya gelen Aristion önderliğindeki bir heyet VI. Mithradates ile anlaşmaya varmıştır. Buna göre Atina, Mithradates'e vereceği destek karşılığında Roma baskısından kurtulmayı ve yeniden demokrasiyle yönetilmeyi elde edecektir[280].

Roma tarafına baktığımızda, Roma'nın Mithradates'in bu yıldırım ilerleyişine anında cevap verecek durumda olmadığını görüyoruz. Fakat Roma'yı o dönem meşgul eden iç çekişmeler ve Müttefikler Savaşı'nın (*Bellum Italicum*)[281] İ.Ö. 86'da bitmesinin ardından, Mithradates ile savaşacak ordunun başına geçen Sulla[282] Mithradates meselesi ile ilgilenecektir[283].

Mithradates VI Eupator'un ilerleyişi Ege'de de sürmüştür. Kralın generali Arkhelaos Delos Adası'nı almış, Atina dışındaki Hellen coğrafyasının kalanını almak adına ilerleyişini sürdürmüştür[284]. İ.Ö. 88 yılına gelindiğinde Anadolu'nun çoğu[285] ve Yunanistan kralın hâkimiyeti altına girmiştir. Fakat *legatus* Braetius Sura, Pontos generali Metrophanes'e karşı deniz savaşında bir galibiyet almış, Arkhelaos ve Aristion'un kuvvetlerini üç gün süren savaşta Khaironeia'da durdurmuştur[286]. Sulla'nın bölgeye intikali ile Sura başarı ile yürüttüğü mücadeleyi Sulla'ya devredip Boeotia'dan ayrılmıştır. Sulla'nın Hellas'a

[278] Memnon XXXI. 4; App. *Mithr*. 22-23; Eutr. V. 5; Magie, 1950: 216 vd; McGing, 1986: 113; Erciyas, 2006: 23; Arslan, 2007: 161 vd.
[279] Magie, 1950, 1103 dn. 34; Arslan, 2007: 166.
[280] Bu anlaşma sonucu Atina'da, İ.Ö. 87/86 yıllarında ön yüzünde miğferli bir savaşçı, arka yüzünde ise Atina'nın simgesi baykuş ve yanında Pontos simgesi ay-yıldız motifi yer almaktadır. Ayrıca '*Kral Mithradates ve Aristion'un*' lejandı okunmaktadır (Habicht, 1976: 136; Arslan, 2007: 168 vd).
[281] Plut. *Sull*. VI. 1-2.
[282] App. *Mithr*. 30.
[283] Aslan, 2007: 172 vd.
[284] App. *Mithr*. 28; Eutr. V. 6.
[285] İ.Ö. 88 yılının yazında, VI. Mithradates, Doğu Akdeniz'in tamamen hâkimiyet altına alınması için Romalıların güçlü müttefiki Rhodos ve Lykia üzerine deniz ve kara harekâtı başlatmış fakat uzun süren ablukanın başarısız olması nedeniyle küçük bir Pontos donanmasını bölgede bırakarak aynı yılın kış aylarında bu harekâtı sonlandırmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Arslan, 2002: 120 vd.
[286] App. *Mithr*. 29.

gelmesiyle rüzgâr yön değiştirecektir. Üst üste başarılı savaşlar ortaya koyan Sulla Atina'yı almış ve bazı Hellen şehirleri taraf değiştirip Sulla'ya destek olmuştur[287]. Ardından, Dorylaos komutasındaki Pontos ordusunu Orkhomenos'ta mağlup etmiştir ve bu Pontos kuvvetlerinin Yunan ana karasındaki son mücadelesi olmuştur[288].

Hellas'ta Sulla'ya karşı verilen kayıplar, Mithradates'in Anadolu'daki hâkimiyetini de sarsmıştı. Kral buna karşı sert tedbirler aldı. Pergamon'a davet ettiği 60 Galatlı soyluyu öldürmüş sonrasında tüm Galatlı *tetrarkhos*'ları ve ailelerini infaz etmiştir. Ardından, Romalılardan alınan mallardan elde edilen gelirleri saklamasından ötürü, komutanı Zenobios aracılığıyla, Khioslulara 2000 talanta ceza kesmiş ve Khiosluları Kolkhis'e sürmüştür[289].

Zenobios daha sonra Ephesos'a geçmiş ve Ephesoslular tarafından zindana atılmıştır. Ephesos'un başını çektiği isyan, Khioslularla aynı kaderi paylaşmaktan korkan Tralleis, Hypaepa, Mesopolis, Sardes, Smyrna ve Kolophon'a da sıçramıştır. Mithradates VI Eupator, bu kentleri sert bir şekilde cezalandırsa da diğer kentlerin de isyana katılacağı korkusuyla bu kentlere özgürlük vermiştir ve borçlarını silmiştir[290]. Pontos ordusu, bu kez *legatus* Fimbria'ya karşı bir savaş daha kaybetmiş ve artık Mithradates, Sulla ile bir anlaşmaya varmak için generali Arkhelaos'u görevlendirmiştir. Delion kentinde, deniz kıyısındaki Apollon Tapınağı civarında[291] gerçekleşen buluşmada, Sulla Arkhelaos'a, Mithradates'in fethettiği tüm topraklardan vazgeçmesi, 2000 talanta tazminat ödemesi ve Pontos donanmasındaki 70 gemiyi Roma'ya tahsis etmesi şartları altında Mithradates'in Pontos Kralı olarak tanınması ve onun bir Roma müttefiki olarak görülmesini öne sürmüştür. Mithradates ilk etapta Paphlagonia ve gemilerin tahsisi konusunda itiraz etse de daha sonra, İ.Ö. 85 yılında, anlaşmanın şartlarını tartışmak üzere Sulla ile Dardanos'ta bir araya gelip anlaşmayı kabul etmiştir[292]. Mithradates, fethettiği yerlerdeki istikrarsızlık ve hükümdarlığı

[287] Memnon XXXII. 1.
[288] App. *Mithr*. 49; Erciyas, 2006: 24.
[289] App. *Mithr*. 47; Magie, 1950: 224; Erciyas, 2006: 24; Arslan, 2007: 219-220. Ayrıca, Memnon'a göre Khioslulara cezayı kesen Zenobios değil Dorylaos'tur (Memnon XXXIII. 1-2; Arslan, 2007: 219, dn. 967).
[290] App. *Mithr*. 48; Magie, 1950: 224-225.
[291] Plut. *Sull*. XXII. 1-2; Arslan, 2007: 233. İkilinin buluşma yeri tartışmalıdır (Magie, 1950: 229; Arslan, 2007: 232-233, dn. 1021).
[292] Magie, 1950: 229-230.

sırasında yaptığı birkaç ciddi hatadan ötürü İ.Ö. 89-85 yılları arasında gerçekleşen ve '*Birinci Mithradates-Roma Savaşı*' olarak da anılan savaşı resmen kaybetmiştir[293].

Dardanos Anlaşması'ndan sonra Pontos'a dönen Mithradates VI Eupator, Kolkhislilerin isyanı ile karşılaştı. Kolkhisliler kralla aynı ismi taşıyan oğlunu kral olarak görmek istiyorlardı. Bunun üzerine VI. Mithradates oğlunu kral olarak Kolkhis ülkesine atadı. Fakat daha sonra oğlunun Pontos krallığında gözü olabileceği düşüncesiyle şüpheye düştü. Mutlak otoritesinden ödün vermek istemeyen VI. Mithradates, kendi oğlunu öldürttü ve Kolkhis'e yeni bir yönetici atadı. Aynı zamanda, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Bosporos Krallığı'nda da huzursuzluk başlamıştı. Mithradates buraya müdahale için donanmasını ve ordusunu kuvvetlendirirken bu hazırlıkların huzursuzluğa müdahale için değil de Roma ile savaş için yapıldığı şüphesi Murena'yı harekete geçirdi. Arkhelaos'un[294] da teşvikleriyle Murena, İ.Ö. 83 yılında, Komana'ya saldırmış fakat Mithradates bu saldıraya cevap vermemiş, Murena'ya Sulla ile yapılan anlaşma hatırlatıldığında ise böyle bir anlaşmanın olmadığını söylemiştir[295]. Murena, Pontos'tan elde ettiği ganimetlerle kışı geçirmek için Kappadokia'ya geri dönmüştür[296].

Mithradates VI Eupator, Murena'yı durdurmak için Roma'ya elçiler yolladığı sırada Murena, Pontos'a iki kez daha saldırmıştır. *Senatus*'un yolladığı Q. Calidius başkanlığındaki heyet de Murena'yı durduramayınca VI. Mithradates artık fiili bir karşılık vermek için harekete geçmiş, generali Gordios'a misilleme yapması için emir vermiştir. Savaşın sonunda birçok adamını kaybeden Murena, Phrygia'ya doğru kaçmıştır[297]. Bu zaferin ardından VI. Mithradates, Zeus Stratios'a[298] sunular yapmış, büyük bir odun yığınını ateşe vermiştir. Daha sonra Sulla, Aulus Gabinus'u Murena'ya Dardanos Anlaşması'nı hatırlatmak, Mithradates'e saldırmamasını söylemek ve Mithradates ile Kappadokia Kralı Ariobarzanes'in arasını düzeltmek için Anadolu'ya yollamıştır. Bunun sonucu olarak, Mithradates dört yaşındaki kızını Ariobarzanes ile nişanlamış, bu bahane ile Kappadokia

[293] Erciyas, 2006: 25.
[294] Mithradates'in Sulla ile görüşmesinde gereğinden fazla taviz verdiği düşüncesiyle generali Arkhelaos ile arasındaki ipler kopmuş ve Arkhelaos Murena'nın safına geçmiştir (App. *Mithr*. 64).
[295] Sulla ve Mithradates arasında gerçekleşen Dardanos Anlaşması, gerçekten de yazılı değil taraflar arasında sözlü olarak ifade edilmiş bir anlaşmadır (Arslan, 2007: 275).
[296] App. *Mithr*. 64.
[297] App. *Mithr*. 65.
[298] Williamson, 2014: 175; Summerer, 2014: 207.

üzerinde yine söz sahibi olmuştur. Üç yıl süren (İ.Ö. 84 – 81) '*İkinci Mithradates – Roma Savaşı*' da böylelikle son bulmuştur[299].

Mithradates VI Eupator, Anadolu'da suların az da olsa durulmasıyla dikkatini Bosporos'a çevirmiştir. Buradaki isyanı sona erdirmiş ve oğlu Makhares'i Bosporos Kralı ilan etmiştir. Ayrıca, kral Roma ile olan konumunu somutlaştırmak istiyordu. İ.Ö. 80 yılında[300] Dardanos Anlaşması'nın yazılı metne dökülmesi için Roma'ya bir heyet göndermiştir. Bu esnada Sulla, Mithradates'ten Kappadokia üzerindeki hegemonyasını sona erdirmesini istemiş ve kral bunu kabul etmiştir. İ.Ö. 78 yılında Roma'ya anlaşmanın imzalanacağını umuduyla ikinci kez giden Pontos heyeti, Sulla'nın ölümü üzerine bu düşüncelerini gerçekleştirememiştir. Heyet, *Senatus* ile görüşme taleplerinde bulunmuş fakat bu talepleri geri çevrilmiştir[301].

Küçük Asya'da bunlar gerçekleşirken İspanya'da Sertorius Roma'ya karşı ayaklanmıştır[302]. Sertorius'un arkadaşları, Lucius Magius ve Lucius Fannius Mithradates'e Sertorius'la müttefiklik kurması için teklifte bulunmuşlar ve Mithradates de bu teklifi kabul etmiştir. İ.Ö. 75 yılında yılında Sertorius'a gönderilen bir heyet görüşmeler yapmış, buna göre; Asia, Bithynia, Paphlagonia, Kappadokia ve Galatia krala bırakılacak[303], Marcus Varius general olarak; Lucius Magius ve Lucius Fannius danışman olarak Mithradates'e gönderilecektir. Onların yardımlarıyla Mithradates, Roma'ya karşı üçüncü ve son savaşına başlayacaktır[304].

Savaş hazırlıkları aşamasında Mithradates Mısırlılarla ve Kilikialı korsanlarla yakın ilişkilerde bulunmuştur[305]. Ağaç keserek, gemi ve silah yaparak yoğun bir hazırlığın içine girmiş Thrakia, Sarmatia ve Anadolu'nun birçok noktasından topladığı kuvvetlerle 140.000 yaya ve 16.000 süvarilik bir ordu oluşturmuştur[306]. İ.Ö. 74 yılının baharında Zeus Stratios ve Poseidon'a adaklarda bulunmuş, generalleri Taxiles ve Hermokrates ile birlikte Paphlagonia'ya yönelmiştir. Oraya vardığında kral askerlerine ataları ve kendisi hakkında

[299] App. *Mithr*. 66; Erciyas, 2006: 25-26.
[300] Arslan, 2007: 285, dn. 1272.
[301] App. *Mithr*. 67; Erciyas, 2006: 26.
[302] Eutr. VI. I.
[303] Sertorius'un senato dediği yerde gerçekleşen toplantıda senato üyeleri Anadolu'nun Mithradates'e bırakılmasını onaylamış fakat Sertorius, Romalılara ait olduğunu düşündüğü *provincia*'ların Mithradates'e verilmesine karşı çıkmıştır (Plut. *Sert*. XXIII. 4-5).
[304] App. *Mithr*. 68; Arslan, 2007: 289 vd.
[305] Erciyas, 2006: 26.
[306] App. *Mithr*. 69.

övücü sözler söylemiş, Romalıların Dardanos Anlaşması'na uymadıklarını ve kendi davasındaki haklılığını ortaya koyan bir konuşma yapmıştır[307]. Ayrıca, üçüncü savaş için başka nedenler de bulunmaktaydı. IV. Nikomedes'in ölmesi ve vasiyet olarak Bithynia'yı Roma'ya bırakması[308] savaşı zorunlu kılmıştır. Kral, Romalıların ne Karadeniz'in girişine hakim olmalarını ne de ülkesine bu denli tehlikeli bir biçimde yaklaşmış olmalarını kabul etmemiştir[309]. Bu sırada, Roma *Senatus*'u Mithradates ve Sertorius arasındaki anlaşmadan haberdar olmuş *consul*'ler Lucullus ve Cotta'yı doğuya yollamıştır. Diğer yandan, Mithradates ilk olarak Bithynia'yı ele geçirmiş ardından Asia Eyaleti'ne yönelmiş ve Kyzikos'u kuşatmıştır. Mithradates'in generali Eumakhos Phrygia ve Galatia'yı istila etse de daha sonra Galatia *tetrarkhos*'larından biri olan Deiotaros tarafından alt edilmiştir. Kral, Kyzikos'ta ilk kez kaybetmiş bunun üzerine oğlu Bosporos Kralı Makhares'ten ve damadı Armenia Kralı Tigranes'ten yardım talep etmiştir. Fakat kralların ikisinden de bu talebe cevap gelmemiştir. Bu sırada, İ.Ö. 72 yılında, Lucullus Pontos'a girmiş, Murena'yı Amisos'un kontrolü için bırakmış[310] ve Mithradates'i yakalamak için Kabeira'ya yönelmiştir. Romalılar burada Mithradates'i mağlup etmiş ve kral Armenia'ya sığınmıştır. Roma Tigranes'ten kralı teslim etmesini istemiş fakat Tigranes, Roma ile savaşa girmeye isteksiz olmasına rağmen, bunu geri çevirmiştir. Daha sonra Lucullus Tigranes ve Mithradates'i tekrar mağlup etmiştir[311]. Mithradates yardım için Parthia'ya başvurmuş fakat olumsuz yanıt almıştır. Kral tekrar Lucullus tarafından yenilmiş ve İ.Ö. 68 yılında Pontos'a geri dönmüştür[312].

İ.Ö. 68 yılında neredeyse tüm Akdeniz'de birçok kentin başına bela olan korsanlık faaliyetleri, İ.Ö. 67 yılında çıkarılan *lex Gabinia* yasasından güç alarak, Pompeius tarafından üç ayda bertaraf edildi[313]. İ.Ö. 66 yılında çıkartılan *lex Manilia* ile Küçük Asya'daki kuvvetlerin başına Pompeius getirilmiştir[314]. Güçlerini toparlayan Pompeius Mithradates üzerine yürümüş ve Mithradates Kolkhis'e kaçmak zorunda kalmıştır. Mithradates'i yakalamak için peşine düşen Pompeius, bunda başarılı olamasa da Armenia, Kolkhis, Iberia

[307] App. *Mithr*. 70.
[308] App. *Mithr*. 71.
[309] McGing, 1986: 144; Erciyas: 2006: 27.
[310] Plut. Luc. XV. 1. Murena, Sulla'nın komutanlarından L. Licinius Murena'nın oğlu ve G. Licinius Murena'nın kardeşidir (Arslan, 2007: 350, dn. 1588).
[311] Erciyas, 2006: 27.
[312] Plut. *Luc*. XXXIV. 5; App. *Mithr*. 88.
[313] Arslan, 2007: 435-443.
[314] Erciyas, 2006: 28.

gibi coğrafyalarda başarılı savaşlar ortaya koymuştur[315]. Diğer yandan kral, Kolkhis'ten Bosporos Krallığı'na İ.Ö. 65 yazında geçip bir zamanlar oğlu Makhares'e verdiği toprakları geri almayı hedeflemiştir. Babasının gelişiyle korkusundan kaçan ve intihar eden Makhares'in ardından Mithradates Bosporos Krallığı'nda bir üs inşa etmiş ve Pompeius'a barış teklif etmiştir. Romalı generalin Mithradates'in kendisini Roma'ya teslim etmesi cevabının ardından Mithradates bu öneriyi reddetmiştir[316].

Pompeius, İ.Ö. 65/64 yılında Armenia platoları üzerinden Pontos'a girmiş ve Pontos kalelerini ve krallığın zenginliklerini istila etmeye başlamıştır. Kralın kızının da içinde bulunduğu Sinoria (Bayburt?) Kalesi[317], Mithradates'in hareminden Stratonikea'nın ihanetiyle düşmüştür[318]. Ardından üzerinde iki basamaklı tünel bulunan ve VI. Mithradates'in çok kıymetli hazinelerinin bulunduğu oldukça sarp Kainon Khorion[319] (Mahalle Kalesi) ele geçirilmiştir[320]. Yine kralın birçok değerli eşyasının, at koşum takımlarının saklandığı bir deponun bulunduğu Taulara Kalesi de istilalardan nasibini almıştır. Pompeius buradan elde ettiği ganimeti bir ay içerisinde İtalya'ya gönderebilmiştir[321]. Romalılar bölgede yukarıda bahsedilenler gibi birçok kaleyi zapt etmiş sonradan kendi aleyhlerinde çıkacak isyan, haydutluk gibi faaliyetlere imkân vermemek adına bu kaleleri yıktırmış ve sarnıçlarını kayalarla doldurarak kullanılmaz hale getirmiştir[322].

Pompeius daha sonra, Pontos Bölgesi'nde bir takım idari organizasyonlar gerçekleştirmiştir. VI. Mithradates ile savaşı sırasında kendine yardım eden kentlere ve kişilere ayrıcalıklar vermiş[323] ayrıca, bölgede yeni kentler kurup bazı kentlerin sınırlarını genişletmiştir. Romalı general, savaşın bittiğini düşünerek kazandığı zaferler adına Küçük Armenia'da Nikopolis kentini kurdu[324]. Phazemonitis yöresinde yer alan Phazemon kasabası Neapolis[325], Paryadres eteklerindeki Kabeira (Niksar) Diospolis[326], isimleriyle kent statüsü

[315] Arslan, 2007: 453 vd.
[316] Magie, 1950: 363-364; Erciyas, 2006: 28.
[317] Strab. XII. 3. 28.
[318] Dio Cass. XXXVII. 7. 5; Arslan, 2007: 481-482.
[319] Tokat ili, Erbaa ilçesi, eski adı Ahretköy olan Akgün Köyü civarında yer almaktadır.
[320] Strab. XII. 3. 31.
[321] App. *Mithr*. 115; Arslan, 2007: 483.
[322] Strab. XII. 3. 38, Arslan, 2007: 483; Hojte, 2009a: 103.
[323] Plut. *Pomp*. XXXVIII. 1-2; Dio Cass. XXXVII. 7a; Arslan, 2007: 485.
[324] Strab. XII. 3. 28; App. Mithr. 105.
[325] Strab. XII. 3. 38.
[326] Strab. XII. 3. 31.

kazanmışlardır. Mithradates'in adını taşıyan ve kral tarafından kurulan Eupatoria, Pompeius'un lakabı uyarınca Magnopolis[327] ismiyle anılmış ve toprakları genişletilmiştir. Sebasteia'nın (Sivas) sınırları Kulupene ve Kamisene yörelerini de içine alacak biçimde genişletilmiş ve yerleşim Megalopolis[328] olarak isimlendirilmiştir. Son olarak Zelitis[329] yöresinin sınırları çevre yerleşimler ilave edilerek büyütülmüş ve diğer yerleşimlerde olduğu gibi burası da kent statüsüne yükseltilmiştir[330].

Diğer yandan, Mithradates'ten ve onun uygulamalarından memnun olmayan Bosporos halkı, Mithradates'in oğlu II. Pharnakes'i kral olarak ilan etmiştir. Bu olay Mithradates'in hükümdarlığının ve hayatının sonu olmuştur. Mithradates'in ölümü üzerine birkaç farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, zehir alarak kendini öldürme denemesidir. Fakat tüm hayatı boyunca küçük dozlarda aldığı zehirlere karşı kazandığı bağışıklık bunu mümkün kılmamış bunun üzerine, Bituitus adlı Gallialı korumasının kılıcıyla kendini öldürmüştür[331]. Bir diğer görüş ise yaşlı krala karşı başlatılan isyana katılan Pharnakes'in tarafına geçen bir grup asker tarafından öldürüldüğüdür[332].

Pompeius beklenmedik bir kararla Mithradates'in düzgün bir defin töreni ile gömülmesi için masrafları üstendi. Roma'nın hiçbir düşmanı, özellikle böylesine kararlı bir mücadeleyi uzun süre yürütmüş birisi, böylesi bir onura layık olmamıştır. Tarihte bu durumun iyi bir örneği vardır: Büyük İskender, III. Darius'u Persepolis'in dışındaki Pers krallarının gömüldüğü yere gömmüştür ve şüphesiz Pompeius'un tarihteki bu olayın farkında olduğu düşünülmektedir[333].

VI. Mithradates'in ölümün ardından Pompeius bölgede yaptığı değişiklikleri[334] İ.Ö. 62 yılında Roma'ya döndüğünde bu değişiklikleri *senatus*'a onaylatmak istemiş fakat bunu başaramamıştır. Caesar, Crassus ve Pompeius arasında gerçekleşen ilk *triumvir*'lik sonrasında Pompeius'un doğuda yaptığı düzenlemeler İ.Ö. 59 yılında "Lex Vatinia" yasasıyla *Senatus*'tan geçmiştir[335]. Pontos Krallığı'nın dağlık kısımları, Roma'nın VI.

[327] Strab. XII. 3. 30.
[328] Strab. XII. 3. 37.
[329] Strab. XII. 3. 37.
[330] Magie, 1950: 373; Arslan, 2007: 486. Pompeius'un bölgede yaptığı idari organizasyonlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Fletcher, 1939.
[331] App. *Mithr*. 111; Hojte, 2009b: 121.
[332] Erciyas, 2006: 28; Hojte, 2009b: 121.
[333] Hojte, 2009b: 122-123.
[334] Bkz. dipnot 116.
[335] Mitchell, 1993: 31.

Mithradates ile mücadelesinde Roma'ya yardım eden yerel beylere dağıtılmış, geri kalan kalan kısımlar ise Bithynia Eyaleti'ne[336] eklenmiştir[337].

VI Mithradates'in oğlu II. Pharnakes, bölgedeki Roma hâkimiyetine karşı çıkarak babasına ait olan toprakları tekrar elde etmek istemiştir. İ.Ö. 48 yılındaki bu girişim, Caesar'ın Zela civarında II. Pharnakes'i alt etmesiyle başarısızlıkla son bulmuştur. Caesar, çok bilinen "Veni, Vidi, Vici" (Geldim, Gördüm, Yendim) sözünü bu galibiyeti üzerine söylemiştir[338]. Ayrıca, II. Pharnakes'in oğlu Arsakes, İ.Ö. 1. yüzyılın ortalarında Roma'ya karşı ayaklanmayı denese de Sagylion Kalesi'nde Roma müttefiklerince öldürülmüştür[339]. M. Antonius'un bölgede yaptığı değişikliklerle (İ.Ö. 38-36) birçok yerleşim yeri eyaletin sınırları dışında kalmış, eyaletin doğu sınırı Halys Nehri olmuştur[340].

Sidene, Pharnakeia, Trapezus'un hâkimi I. Polemon'un ölümünden sonra İ.S. 8-7'de karısı Tralleisli Pythodoris bölgenin yeni yöneticisi olmuştur. Yönetimde büyük oğlundan yardım gören Pythodoris başkenti, ismini "Sebaste" olarak değiştirdiği Diospolis'e taşımıştır[341]. İ.S. 34 yılında Komana Pontika tapınak devleti Galatia Eyaleti'ne dahil edilmiştir[342]. Caligula'nın (İ.S. 37-41) Roma İmparatorluğu'nun başına gelmesinin ardından Pythodoris'in torunu II. Polemon'a İ.S. 38-39'da yönetim yetkisi vermiştir[343]. Nero Dönemi'nde (İ.S. 54-68) Roma İmparatorluğu'nun Doğu krallıkları ile olan mücadelesinde Anadolu'da Roma ordularının geçişi için uygun yollar olmaması nedeniyle büyük bir öneme sahip olan Trapezus Limanı İ.S. 58 yılında sıkça kullanılmış ve Satala'nın (Sadak, Gümüşhane) limanı haline gelmiştir[344]. Sorunların devam etmesi üzerine bölgenin direkt Roma hâkimiyeti altına girmesinin gerekliliği anlaşılmış, İ.S. 64 yılında Polemon hanedanlığı son bulmuş ve bölge Galatia Eyaleti'ne ilhak olmuştur[345]. Vespasian Dönemi'nde (İ.S. 69-79) önemli bir lejyoner yerleşkesi olan Satala ve Lykos Vadisi arasında

[336] İlk olarak Bithynia olarak anılan eyalet daha sonra Nero Dönemi'ne kadar "Pontus et Bithynia" olarak anılmıştır (Oktan, 2008: 60).
[337] Kaya, 1998: 169 vd; Oktan, 2008: 52 vd.
[338] Suet. *Caes*. I. XXXVII.2; Dio Cass. LXII. 48. 1.
[339] Arslan, 2007: 19, dn. 72.
[340] Oktan, 2008: 65.
[341] Strab. XII 3. 31; Wilson, 1960: 540; Marek, 1993: 52; Arslan, 2007: 28, dn. 109.
[342] Kaya, 2005: 20.
[343] Waddington ve diğ., 1904: 3; Wilson, 1960: 512.
[344] Wilson, 1960: 513; Bryer ve Winfield, 1985: 180; Çiğdem, 2007: 144.
[345] Marek, 2003: 45; Kaya, 2005: 20.

savunma amaçlı yollar inşa edilmiş veya onarılmıştır[346]. Buradaki amaç doğudan gelebilecek tehlikelere karşı yeterli yol ağına sahip bir sınır hattı oluşturabilmektir.

Trajan zamanında (İ.S. 98-117), Parthlar üzerine seferler esnasında, 80.000 civarı askerin Satala'da konuşlandırılması bu kentin askeri açıdan stratejik öneminin altını çizmektedir[347]. Trajan'ın evlatlığı Hadrianus'un Dönemi'nde (İ.S. 117-138) de Parth sorunu devam etmekteydi. İmparator Anadolu'dayken Parth Kralı I. Ostoes ile Euphrates Irmağı kenarında görüşerek[348] anlaşmaya vardı. Ardından Cappadocia Eyaleti sınırları içerisinde yer alan Satala'ya, daha sonra ise Trapezus'a geçmiştir. Trapezus'ta bir Hermes kültü kuran Hadrianus'un kenti ziyareti halk tarafından memnuniyetle karşılanmış, kentte imparatorun bir heykeli dikilmiştir[349]. Antonius Pius Dönemi'nde (İ.S. 138-161), Hellenistik Dönem'de Pontos Krallığı'na başkentlik yapmış Amaseia'nın önemini koruduğunu, kentin *Metropolis* ve *Pontus'un ilk kenti*[350] unvanlarını taşıdığı ayrıca yine bu dönemde imparator kültü barındırma sıfatı olan *Neokoros*[351] unvanını taşıdığı da bilinmektedir. Septimus Severus, (İ.S 193-211) mücadelelerle dolu yönetiminde Anadolu'da da savaşlar icra etmiş fakat Lykia-Pamphylia Eyaleti'ne ve Pontos'a uğramamıştır[352]. Aleksander Severus Dönemi'nde (İ.S. 222-235) yine doğu sınırının korunması amacıyla Anadolu'da yolların ve köprülerin tamiratı gerçekleşmiş; bu kapsamda, Halys'ten doğuya Lykos Vadisi'ne uzanan yol, Ancyra'dan Tavium'a ve Amaseia'ya uzanan yolda da onarımlar olmuştur[353].

Diocletianus Dönemi'nde (İ.S. 284-305) bir dizi yönetimsel reform gerçekleşmiştir. Kuzeybatı ve Orta Anadolu'da, *Praefectura Oriens*'in alt birimi olarak merkezini Nikomedia'nın oluşturduğu *diocesis Pontica* bulunmaktadır. *Metropolis*'i Amaseia olan Diospontus Eyaleti ve *metropolis*'i Neokaisareia olan Pontus Polemoniacus ya da Polemanianus Eyaleti burada yer almaktadır. İ.S. 7. yüzyılda diocese dağılmış ve bölge Armeniakon ve Opsikion arasında paylaşılmıştır[354].

---

[346] Wilson, 1960: 515.
[347] Bennet, 1997: 195 vd.
[348] Roma'nın Parthlarla Euphrates Nehri'ni sınır kabul edip sorunları sona erdirme düşüncesi ilk kez İ.Ö. 90'da görülmektedir. Sulla ve Parth Kralı Arsakes'in elçisi Oroarzanes, Euphrates'in kıyısında bir araya gelip sınır konusunda anlaşmışlardır (Kaya, 1998: 163).
[349] Kaya ve Taşdöner-Özcan, 2016: 497 vd.
[350] Ireland, 2000: 4-5.
[351] Çizmeli-Öğün, 2009: 71 vd.
[352] Kaya, 2006: 29.
[353] Magie, 1950: 694.
[354] Olshausen, 2014: 48.

İKİNCİ BÖLÜM

PONTOS BÖLGESİ'NDE YAŞAMIŞ HALKLAR ve DİN

2.1 Pontos Bölgesi'nde Yaşamış Halklar

Karadeniz Bölgesi stratejik limanları sayesinde denizaşırı güçlerin doğu-batı yönlü hareketlerine sahne olmuş, iç kesimleri sahile bağlayan vadiler aracılığıyla da kuzey-güney yönlü hareket eden toplulukların uğrak noktası olmuştur[355]. Engebeli topografyasına rağmen Karadeniz Bölgesi çağlar boyunca, verimli kıyı düzlükleri, zengin bitki örtüsü ve buna bağlı kereste üretimi, maden yataklarının çeşitliliği, limanlar gibi çeşitli nedenlerden dolayı birbirinden çok farklı demografik unsurlara ev sahipliği yapmıştır. Bu unsurlar arasında bölgede yaşayan otokton halklardan günümüze kültürel bir kalıntı kalmadığı veya bu konu arkeolojik olarak detaylı biçimde araştırılmadığı için onlara dair bilgilerimizin büyük bölümünü Antik Çağ yazarlarından edinmekteyiz. Tıpkı kıyı ve iç Pontos arasındaki coğrafi fark gibi, kıyıda ve iç kesimde yaşayan halkların kültürleri açısından da farklılıklar bulunmaktadır. Yunan ve İyon kentleri daha çok kıyılarda yerleşim kurmayı tercih ederken otokton veya Pers etkili halk iç kesimlerde bulunmaktadır. Bu bağlamda, Yunan kültürü iç Pontos'a pek etki edememiştir[356]. Antik Çağ yazarları ve sonrasında modern yazarların değindiği antik dönemde Karadeniz'de yaşamış topluluklar batıdan doğuya doğru: Leukosyrialılar (Beyaz Suriyeliler), Amazonlar, Tibarenler, önceden Khalybes veya Khaldai olarak anılan topluluk, önceki ismi Makronlar olan Sanlar, önceden Kerkitesler olarak hitap edilen Appaitesler, Mossynoikoslar, Makrokephaloslar, Driller, Bekhiresler, Sapeiresler, Ekekhiries ve Byzeresler olarak sıralanabilir[357].

Heredotos, Halys'den bahsederken ırmağın sol tarafındaki Paphlagonialıların ve sağ tarafındaki Kappadokia Suriyelilerin[358] arasında aktığından bahseder[359]. Syrialıların Parthenos (Bartın Çayı) ve Thermodon Irmağı arasında yer aldıklarını; komşuları Makronlar

[355] Emir, 2012: 26.
[356] McGing, 1986: 9.
[357] Kınacı, 2015: 210.
[358] Syria adının Küçük Asya'ya transferi, Asurluların egemenlik alanının Karadeniz'e kadar uzandığı 1600'lü yıllarda olmuş ve uzun bir süre bu şekilde kalmıştır (Ruge, 1925: 2292). Fakat Leonhard, '*Syrian*' kelimesini Anadolu'da Hint-Avrupa kökenli olmayan topluluklar için kullanıldığını belirtmektedir (Leonhard, 1915: 290). Ayrıca Plinius, Kappadokialıların önceden 'Beyaz Suriyeliler' olarak anıldığını söyler (Plin. *nat.* VI. 3).
[359] Hdt. I. 72.

ile birlikte sünnet geleneklerini Kokhislilerden aldıklarını söyler[360]. Strabon, Tauros'ların diğer tarafındakilere Syrialılar dendiğini söylemekte ve buradaki halkı 'Laukosyrialılar' yani Beyaz Suriyeliler olarak adlandırmaktadır. Bu şekilde bir adlandırma yapılmasının sebebi Tauros'un diğer tarafındakilerle kıyaslandığında Halys'in doğusundaki topluluktaki bireylerin tenlerinin daha açık olmasıdır. Pindaros'u alıntılayarak Strabon, Amazonların "*Mızraklarıyla uzaklara erişen bir Syria ordusunu sevk ettiğini*" ve buradan hareketle Leukosyrialıların, Amisene yöresindeki bulunan Themiskyra'da yaşadıklarını söyler[361]. Ayrıca, Sinope ve Amisos'taki nispeten çok miktardaki yerel çanak çömlek, yerli Syrialılar ve Kappakokialıların buradaki popülasyonun bir bölümünü oluşturduğunu düşündürür[362]. Daha sonraki dönemlerde Leukosyrialılar, Mithradates'in Roma ile savaşında ittifak kurduğu halklardan bir tanesiydi[363].

Amazonların at sırtında avlanan, iyi derecede yay kullanabilen, çift ağızlı savaş baltaları ve yarım ay biçimli kalkanlarıyla savaşlarda boy gösteren, erkekler gibi giyinip savaşan, okçuluk ve binicilikteki maharetleriyle ünlü kadınlar topluluğu olduğu ifade edilir[364]. Yunan mitolojisinde ve antik dönem yazarlarında asıl yerleşim yerleri Karadeniz (Themiskyra yöresi, Thermodon Irmağı boyunca[365]) olarak gösterilen Amazonların, Rusya'nın güney kesimlerinden, Libya, Afrika ve Atlantis sahillerine kadar uzanan topraklarda yaşadıkları iddia edilmiştir[366]. Amazon kelimesinin genellikle *ἀ* (a) olumsuzluk öneki ve *μαζός* (mazos) kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluştuğu ve 'memesiz' anlamına geldiği düşünülür[367]. Zira Amazonlar rahat ok kullanabilmek adına sağ memelerini keserlerdi[368]. Amazonlar hakkında ilk bilgileri Homeros'tan edinmekteyiz. Ozan, Amazonlardan bahsederken, onların erkekler gibi savaştıklarına ve erkek gibi olduklarına vurgu yapmaktadır[369]. Heredotos, İskitlerin '*Oiorpata'* yani erkek öldüren dedikleri Amazonların savaşçılığına, İskit toprağı Dik Bayır da denen Palus Maiotis'e nasıl

[360] Hdt. II. 104. Ayrıca Heredotos'a göre, Kolkhisliler de bu geleneği Mısırlılardan öğrenmişlerdir.
[361] Strab. XII. 3. 9; Reinach, 1975: 13.
[362] Summerer, 2007: 35.
[363] App. *Mithr*. 69.
[364] Ksen. IV. 4. 6; Arr. *anab*. VII. 2; Hardwick, 1990; 14; Kınacı, 2015: 212.
[365] Aiskh. *Pr*. 721-727; Hdt. IV.110; Apoll. Rhod. *argon*. II. 370-380; Diod. II. 45. 1; Strab. XII. 3. 15; App. *Mithr*. 10; Arr. *perip*. XV. 3.
[366] Ünal, 2013: 23.
[367] A. Ünal, Amazon kelimesi için farklı bir etimoloji önerisi getirmiştir: '*Am*' '*azon*' biçiminde ele alındığında 'am' kadın anlamına gelen bir isim; 'azon'un ise 'Azzili' (Doğu Anadolu'da, cinsel açıdan çok rahat ve ensestin olduğu bir kavim Azzi-Hayaša ülkesinde yaşamaktaydı) anlamına geldiğini öne sürmüştür (Ünal, 2013: 29-30).
[368] Diod. II. 45. 3.
[369] Hom. Il. III. 189; VI. 186.

geçtiklerine ve burada İskit delikanlılarıyla nasıl evlendiklerine değinir[370]. Birçok amazon kraliçesi ordularıyla birlikte birçok yer fethetmiş bazıları bu savaşlarda canını vermiştir. Efsanelere göre amazon kraliçeleri Hippolyte (Antiope) Herakles tarafından esir alınmıştı ve kabilesi parçalanmıştı, Penthesilea ise Akhilleus tarafından öldürülmüştür[371].

Anadolu'nun Ege kıyısındaki Amazon varlığı ve etkisi dikkat çekicidir. Bazı antik yazarlara göre Ephesos (Selçuk) ve Smyrna (İzmir) kentlerinin Amazonlar tarafından kurulduğu[372] ve amazon kraliçelerinin Myrina (Aliağa), Kyme (Çakmaklı Köyü/Aliağa), Pitane (Çandarlı), Priene (Güllübahçe) gibi bazı kıyı Ege yerleşimlerine adlarını verdiklerini ifade etmektedirler[373].

A. Ünal'a göre, Amazon efsanesi irdelendiğinde iki safha göze çarpar. İlki, Hellenlerin Ege'ye göçlerinin ardından Anadolu'daki anaerkil toplulukları yanlış anlama ve yorumlamasıyla oluşmuştur. A. Ünal, kolonizasyon sonrası Hellenlerin, Karadeniz ve İskit Ülkesi çevresindeki geniş düzlük ve steplerde at kullanan kadınları gördükten sonra tıpkı diğer mitolojik unsurlarda olduğu gibi onları yanlış anlayıp ve abartıp 'Amazonlar' olarak efsaneleştirdiklerini ve yazın içine yerleştirdiklerini öne sürmektedir[374]. Bir diğer bakış açısı ise Amazon kadınlarının üstün özellikler gösteren kadınlar olmadığı, onların erkeklerin yanında savaşan veya savaşta onlara yardım edenler olduğunu şeklindedir[375].

Bölgede yaşamış bir diğer topluluk olan Tiberan veya Tiberen kavmine[376] baktığımızda Heredotos, Pers hâkimiyeti altındayken Moskhoi, Tibaranoi, Makronai, Mossynoikoi gibi kavimlerin Dareios'un on dokuzuncu hükümetini oluşturduklarını ve

[370] Hdt. IV. 110-117.
[371] Diod. II. 46. 3-6.
[372] Plin. *nat*. V. XXXI. 115; 118.
[373] Strab. XII. 3. 21; XIII. 3. 6; Diod. III. 55. 5-6. Ayrıca Karadeniz'de bir Miletos kolonisi olan Sinope'nin de adını bir Amazon prensesinden aldığı söylenir (Arr. *perip*. XIV. 5).
[374] Ünal, 2013: 24.
[375] Bisset, 1971: 151. Ayrıca Arrianos, Amazonların İskender zamanından önce tarihten silindiklerini söyler. Eğer mevcut olsalardı bölgede birçok halktan bahseden Ksenephon'un onlardan da bahsedeceğini söyleyerek bu görüşünü temellendirir (Arr. *anab*. VII. 4). Fakat Ksenophon, Amazonlardan bahsetmiştir ve bu açıdan Arrianos yanılmaktadır (Ksen. IV. 4. 16; Işık, 2001: 125, dn. 71).
[376] Bazı araştırmacılar, Tibarenoi ismini Orta Anadolu'da yer alan Geç Hitit Dönemi'ndeki Tabal ismiyle eşleştirmek istenmektedir. Ayrıca, yine bölgede yaşamış halklardan olan Mossynoikoslar da Muškilerle eşleştirilmektedir (d'Alphonso, 2012: 185). Josephus'un Meschos tarafından kurulan Meschenianların sonradan Kappadokialılar olarak anıldığını ve Mazaka (Caesarea) isminde bir şehre sahip olduklarını söylemesi (Ioseph. *Ant. Iud.* I. 125) toponym-halk isimleri ilişkileri açısından ilgi çekicidir. Ayrıca, Cicero'nun mektuplarında, Roma ordusunun Amanus Dağları civarında Tebarani halkıyla savaşa girdiğinden bahsedilir (*Cic. Fam*. 15. IV. 10; d'Alphonso, 2012: 186). Buradaki halkın isminin Pontos coğrafyasındaki yaşayan Tiberanlar ile benzerliği çok dikkat çekicidir.

Perslere 300 talanta vergi verdiklerini aktarmaktadır[377]. Heredotos ayrıca, komşu halk Mossynoikoslarla aynı tip ağaçtan miğfer ve silahlara sahip olduklarını, bu iki kavmin lideri olarak Dareios'un, Kyros oğlu Smerdis'in kızı Parmys'ten doğan oğlu Ariomardos'un olduğunu söyler[378] ve bölgedeki Pers hâkimiyetine vurgu yapar[379]. On Binler Kotyora'da bulunduğu sırada Ksenophon, Kotyora'yı Tibarenosların topraklarında kurulmuş bir Hellen kolonisi olarak aktarırken Tibarenlerin sahip olduğu toprakları daha çok bir ovalık alan ve sahil kesiminin çok sarp olmadığı bir yer olarak niteler[380]. Doğu Karadeniz'in diğer kesimlerine nazaran coğrafyanın daha müsait olması hayvancılığı elverişli kılmıştı ve burada koyun yetiştiriciliği önemli bir uğraştı[381]. Strabona'a göre, Tibaren kavmi, Khaldai kavmi ile birlikte, Pharnakeia ve Trapezosia'nın üst bölgelerinde, Küçük Armenia'ya kadar olan kısımda yaşarlardı ve bu topraklar oldukça verimliydi. Bölgede genel olarak Paryadres dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin oluşu, birçok yerin uçurumlar ve derin vadilerden oluşuyor olması burada kaleler yapmayı olanaklı kılıyordu ve Mithradates Eupator, bu toprakları ele geçirdikten sonra burada *Hydara*, *Basgoidariza* ve *Sinoria* gibi yetmiş beş kale yaptırmıştı[382]. İlginç bir gelenek olarak, Tibaren kadınları kocalarına çocuk verdiklerinde kocaları yataklarında uzanıp inlerlerdi fakat kadınlar onlara yemek ve doğum banyosu hazırlayarak yatıştırırlardı[383].

Khalybes kavmi[384], Thermodon Nehri'nin doğusundan Erzurum yakınlarındaki Karenitis bölgesine kadar uzanan bir alanda, daha çok Pharnakeia'nın kurulduğu yerin karşı tarafında (güneydeki dağlık bölümde) yaşamış ve Strabon zamanında 'Khaldai' olarak anılmışlardır[385]. Ksenophon bu kavmin sınırlarına geldiğinde bunların nüfusunun az olduğunu ve Mossynoikosların egemenlikleri altında olduğunu ifade eder[386]. Ayrıca, On

[377] Hdt. III. 94; Arslan, 2007: 32, dn. 127.
[378] Hdt. VII.78.
[379] Ksenephon ve Herodotos'ta adı geçen bölgedeki halkların isimlerinden hiçbirinin eski Pers yazıtlarında görülmemesi ilgi çekicidir (Brown, 1971: 14, dn. 1).
[380] Ksen. V. 5. 2-3.
[381] Apoll. Rhod. *argon*. II. 377.
[382] Strab. XII. 3. 28.
[383] Apoll. Rhod. *argon*. II. 1010-1015.
[384] Herodotos, Kroisos'un egemenliğini tanıyan halkları sayarken Halys Irmağı'nın beri tarafında Khalybleri de sayması (Hdt. I. 28) ilgi çekicidir.
[385] Strabon, bu kavme verilen farklı isimleri tartışır: Ozanın (Homeros) '*Halizon'* ve '*Alybe*' diye adlandırdığı kavmin, Khalybesler olduğunu iddia eder ve o dönemlerde kavim isimlerinin çok değişiklik gösterdiğini örneklerle açıklar (XII. 3. 20-21). Plinius, bu kavmi 'Armenochalybes' ismiyle anmakta ve Trapezus'tan sonra bu kavmin başladığını söylemektedir (Plin. *nat*. VI. 12). Ayrıca, bu halkın yaşadığı bölge Bizans Dönemi'nde Khalybia ya da Chalybia olarak (Bryer, 1980: 130); Osmanlı Dönemi'nde ise Halip Emirliği olarak geçmiştir. Buradan hareketle bu ismin bu coğrafyaya yüzyıllar boyunca sirayet ettiği söylenebilir.
[386] Ksen. V. 5. 1.

Binler'in yolculukları süresince karşılarına çıkan en yiğit halk olduklarını[387], kasıklarına kadar inen sık örülmüş sazlarla bağlanan keten zırhlar giydiklerini; baldırlıklarının, miğferlerinin, kargılarının ve yakaladıkları esirleri öldürdükleri uzun bıçaklarının olduğunu söyler. Öldürdükleri esirlerin kafalarını düşmanları görüş alanına girdiğinde sallayıp şarkılar söylüyorlardı. Hellenler Khalybeslerin köylerinden geçtiği sırada Khalybesler bekleyip onlar geçtikten sonra arkalarından saldırıyor, düşmanları ülkelerinde yiyecek bulamasın diye tüm erzakları yaşadıkları kalelere taşıyorlardı[388]. Argonautların Kolkhis'e yolculukları esnasında başlarına gelenlerin anlatıldığı *Argonautica* kitabında Apollonius Rhodius, Khalybeslerin ne tarla sürmeyle ne meyve yetiştirmeyle ne de çiyli çimenler üzerinde sürü otlatmayla ilgilendiklerini buna rağmen demir zengini ülkelerinden ayrılmadıklarını, günlük ihtiyaçlarını bu madenle takas yoluyla tedarik ettiklerini aktarır[389].

Khalybesler, antik dönemdeki ünlerini ustası oldukları metal işçiliğine borçluydular[390]. Öyle ki, çelik anlamına gelen '*chalybs*' kelimesi kavmin isminden türetilmiştir[391]. Kavmin, Arkaik Dönem'de Yunanistan'ın birincil demir tedarikçileri arasında olduğu söylenmekte ve günümüzde de Kuzey Anadolu kıyılarındaki en yoğun demir kaynakları antik dönemde bahsedilen maden yataklarıyla isabetli bir biçimde eşleşmektedir [392]. Khalybes üretimi çelik ihracatına dair en erken yazılı kaynak İ.Ö. 5. yüzyılın ilk yarısındandır ve açıkça görülür ki ürettikleri malın mükemmelliği ciddi bir tecrübeyi gerektirmektedir. Khalybesler ayrıca; metallerini çıkartıyor, eritiyor ve ihraç ettikleri yerlerdeki yerel ustaların kullanımına külçeler halinde sunuyorlardı. Bu ürünler altıncı yüzyılın ortalarında genellikle İyonyalı tüccarlar tarafından dağıtılıyor olmalıydı[393]. Khalybesler, madenciliğin yanında balıkçılıkta da iyiydiler: madenciler hayatlarını kazanabilmek adına hem madencilik hem de balıkçılık yapar, özellikle palamut ve yunus balığı avlarlardı. Çünkü yunuslar; kordyles, ton balığı ve palamutu kovalar bu esnada da

[387] Ksenophon'un böyle demesine rağmen, Aiskhylos ve Apollonius Rhodius, onların dikkat edilmesi gereken vahşiler ve insanların en berbatı olduklarını söylerler (Aiskh. *Pr*. 714-716; Apoll. Rhod. *argon*. VI. 373-376).
[388] Ksen. IV. 7. 15-17.
[389] Apoll. Rhod. *argon*. VI. 1002-1008.
[390] Aiskh. *Pr*. 714-716; Ksen. V. 5. 1; Apoll. Rhod. *argon*. VI. 373-376; 1002-1008; Plin. *nat*. VII. 56.197; Magie, 1950: 179; Arslan, 2007: 35.
[391] Magie, 1950: 179; Bryer ve Winfield, 1985: 3; Arslan, 2007: 35.
Hellenler ayrıca, erken dönemde demir kelimesi için Latince'deki "*sidera*" (yıldızlardan) kelimesini hatırlatan "*sideros*" kelimesini kullanıyorlardı. Bu da metalin ilk meteorik kökenli kullanımına işaret etmektedir (Peake, 1933: 644).
[392] Drews, 1976: 26-27; Tsetskhladze, 2010: 66.
[393] Roebuck, 1984: 103.

karaya yaklaştıklarından kolay yakalanırlardı. Khalybesler oltayla tuttukları yunusların yağlarını birçok amaç için kullanan yegâne insanlardı[394].

Mossynoikoslar, Khalybesler gibi Paryadres Dağları üzerinde yaşayan vahşi halklardan biriydi ve ilk olarak Heredotos tarafından kayda geçirilmişlerdir[395]. Bu halk, Kerasos'un ve Trapezus'un güneyindeki Paryadres Dağları üzerinde ormanlık arazilerde yaşardı[396]. Strabon, bu halka Heptakomet de demektedir ve bunların bazılarının ağaçlarda 'mosyn' denen ahşap kulelerde yaşadığını söyler. Hatta bu halk ismini bu 'mosyn'lerden almış ve antik dönemde 'Mossynoikos'lar olarak anılmışlardır[397]. Halliday, Cramer'in Yunan olmayan ve Yunanca konuşmayan bu halkın Anadolu veya İskit kökenli olabileceği görüşüne yer verirken, '*mosyn*' kelimesinin Yunanca olmayıp yerel bir isim olduğunu öne sürer[398]. Mossynoikoslar, vahşi hayvan eti ve ceviz tüketir civardan geçen yabancılara kulelerinden atlayarak zarar verirlerdi[399]. Ayrıca, bu vahşi halkın bir kısmına Byzeres de denmekteydi[400].

Mossynoikoslar, küplerin içinde tuzlanmış yunus eti ve kaplarda yunus yağı depolarlardı. Hellenlerin zeytinyağını kullandığı gibi Mossynoikoslar da yunus yağını kullanıyorlardı. Cevizi (fındık da olabilir) buğday ile kaynatıp ekmek pişiriyorlar, ayrıca su katılmadığında acı, katıldığında hoş kokulu ve tatlı olan şarap tüketiyorlardı[401].

Beyaz tenli ve vücutlarının ön kısmı ve sırtlarında çiçekleri andıran dövmeler bulunan bu halk[402], bir insanın yalnızken yapacağı şeyleri başkalarının yanında yapıyor, tek başlarına olduklarında da sanki başkalarıyla beraberlermiş gibi davranıyorlardı. Kendi kendilerine konuşuyor, gülüyor, nerede olursa olsun ve sanki başkalarına gösteriyormuşçasına dans ediyorlardı. Bunlara ek olarak, On Binler'le birlikte müttefiklik yaptıkları sırada orduya eşlik eden hayat kadınlarıyla çekinmeden sevişmek istemeleri de

[394] Strab. XII. 3. 19.
[395] Hdt. III. 94; VII. 78.
[396] Ksen. V. 4. 2; Strab. XII. 3. 18.
[397] Apoll. Rhod. *argon*. II. 379-383; Strab. XII. 3. 18.
[398] Halliday, 1923: 106.
[399] Bu olay, On Binler'in Makronların ülkesindeyken yedikleri balın etkisiyle bazen deliye bazen de can çekişen hastalara döndükleri ve yedikleri balın etkisini 3-4 günde atabildikleri tecrübeyi anımsatmıştır (Ksen. IV. 8. 20-21). Strabon'un bu kısmı yazarken Ksenophon'dan etkilenmiş olabileceği ihtimalini düşündürtmüştür.
[400] Strab. XII. 3. 18.
[401] Ksen. V. 4. 27.
[402] Ksen. V. 4. 32-33; Plin. *nat*. VI. 4. 11.

hesaba katıldığında, seyahatleri boyunca onlarca halk gören On Binler'in bu garip adetlere sahip olan halkın gördükleri arasında en tuhafı ve kendi adetlerine ters düşeni oldukları konusunda fikir birliğine vardılar[403]. Ayrıca, erkekler kadınlarla en ufak bir utanma göstermeden diğer insanların önünde birlikte oluyor, en yüksek kulübede oturan kralları oturduğu yerden adalet dağıtıyor, eğer hükümlerinde hataya düşerse o gün için oraya kapatılarak aç bırakılıyordu[404].

Trapezus'un güneyinde yer alan Makronlar'dan ilk olarak Heredotos bahseder ve onların sünnet olduklarından ve bunu da bölgedeki halklardan biri olan Syrialılarla birlikte Kolkhislilerden öğrendiklerini söyler[405]. Hasır kalkan ve mızrak taşıyan, uzun yün gömlekler giyen Makronlar[406], sonraları Sanlar olarak anılmıştır[407]. Ksenophon, Makronların ülkesine geldiklerinde onlarla bir anlaşma yapmış, anlaşmanın göstergesi olarak karşılıklı mızrak alışverişi yapılmıştır. Daha sonra Makronlar, On Binler'e Kolkhis ülkesine kadar üç gün boyunca eşlik etmişlerdir[408]. Ayrıca, Makrokephaloslar da Makronlar ile aynı görülen bir topluluktu[409]. Plinius'a göre, Sanni halkının yaşadığı coğrafyada deliliğe sebebiyet veren bal çeşidi bulunmaktaydı ve Sanniler, Roma'ya vergi olarak balmumu vermekteydi ancak ölümcül doğasından dolayı balı satmıyorlardı[410]. Diğer yandan, Arrianus'un, Drillai (Drilos) kavminin Sanlar olduğunu düşünmesi[411] bir soru işareti uyandırmıştır. Driloslar, Trabzon'un güneybatısında, Gümüşhane'nin Torul ilçesi yakınlarında yaşayan bir kabileydi ve Ksenephon tarafından Euksenos Pontos'un en savaşçı halkı olarak görülüyordu. On Binler, Driloslara saldırdıklarında, Driloslar kolay alınabilecek köylerini ateşe vermiş daha sonra daha iyi bir savunma yapmak için hendekler, ahşap kuleler ve iç kale olan daha korunaklı bir yerde onlarla çarpışmışlardır[412].

Makronlardan sonra, önceleri Kerkitesler olarak adlandırılan Appaitislerin ülkesi, Paryadres Dağları'nın güneyinden başlar ve Armenia Minor'a doğru ilerlerdi[413]. Pontos'un

[403] Ksen. V. 4. 33-34. Ayrıca, bkz. Apoll. Rhod. *argon*. II. 1015-1023.
[404] Apoll. Rhod. *argon*. II.1023-1029.
[405] Hdt. II.104. Herodotos ayrıca, Perslerin on dokuzuncu hükümetine bağlı halkları sıralarken Makronlardan bahseder (Hdt. III. 94) ve Makronların çevredeki halklardan biri olan Moskhoile aynı başlık ve silahlara benzer olduklarını söyler (Hdt. VII. 78).
[406] Ksen. IV. 8. 3.
[407] Strab. XII. 3. 18.
[408] Ksen. IV. 8. 1-9.
[409] Cramer, 1832: 291.
[410] Plin. *nat*. XXI. 45. 77.
[411] Arr. *perip*. XI. 1.
[412] Ksen. V. 2. 3-27.
[413] Arslan, 2007: 36.

doğu sınırını oluşturan Kolkhis sınırına doğru Bekheiresler, Sapeiresler, Ekekhiries ve Byzeresler yer alırdı[414]. Bekheiresler, Trapezus'a 80 kilometre mesafeydi ve en önemli yerleşimleri Rhizaion idi. Burası, İ.S. 4. yüzyılda Doğu Roma İmparatoru Iustinianus tarafından restore ettirilmiştir[415]. Ophius (Istala Deresi) ve Archabis Irmağı arasında bulunan Ekekhirieslerden[416] doğuda Heptakometlerin bir kolu olan Byzeresler[417] Pontos Bölgesi'nin en doğusundaki halk olarak Apsarros Irmağı çevresinde yaşıyorlardı[418].

Anadolu'daki varlıkları ve kültürel kalıntıları tartışmalı olan İskitler'e (ve hatta Kimmerler'e) ait bir yerleşim tespit edilememiş olmasına rağmen, Amasya-Oluz Höyük'ten ele geçen İskit tipi ok uçları[419]; Tokat Maşat Höyük'ten ele geçmiş bir at gömüsü ve ok uçları, Çorum Pazarlı'dan ele geçmiş bir ok ucu; Amasya-İmirler Köyü'ndeki kurgan tipindeki bir mezar ve buluntuları İskitlerle ilişkilendirilmiştir[420].

[414] Apoll. Rhod. *argon*. II. 394-397; 1242-1244.
[415] Arslan, 2007: 46, dn. 203.
[416] Cramer, 1832: 291.
[417] Strab. XII. 3. 18.
[418] Arslan, 2007: 47.
[419] Dönmez, 2011: 130.
[420] Dönmez, 2007: 1211-1213. Karşı görüş için bkz. Tsetskhladze, 2011.

2.2 Pontos Bölgesi'nde Görülen Kültler

Antik dönemde Pontos Bölgesi'nde görülen inanç ve kültler bölgenin tarihsel coğrafyası ve kültürü ile yakın ilişkilidir. Deniz kıyısında bulunan ve deniz trafiğine sahip kentler insan sirkülasyonuna daha çok sahne olduğundan bu kentlerde görülen kültler diğer yerleşimlere göre daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Mithras, Anaitis gibi Pers tanrılarının bölgede tapınım görmesi, tarihsel süreçte bölgeye hakim olan Perslerin varlığıyla açıklanabilir. Komana Pontika, Zela ve Ameria gibi dinsel tabanlı yerleşimlerin varlığı yerel özellikler gösterirken tüm Yunan dünyasında tapınım gören ve bilinen tanrılar da Pontos Bölgesi'nde tapınım görmüştür[421]. Bölgede varlığı arkeolojik verilerle -daha çok sikkelerle- kanıtlanmış tanrı ve tanrıçalar, alfabetik olarak tanıtılmıştır:

Akhilleus:

Hellenlerin efsanevi kahramanı Akhilleus öldükten sonra Kuzey Karadeniz'deki Leuke Adası'na gömülmüş ve Ege kıyılarındaki kentlerde olduğu gibi bu ada da onun kült merkezlerinden bir tanesi olmuştur[422]. İ.Ö. 4. yüzyıldan beri elde edilen epigrafik veriler bu durumu doğrulamaktadır. Kuzey Karadeniz'de yer alan kıyı Olbia kenti bu kültü başlatmış ve kült Karadeniz'in güney kıyısındaki Amisos'a kadar yayılmıştır. Samsun Müzesinde bulunan 7x8 metre ebatlarında bir mozaikte Akhilleus ve annesi Thetis yer almaktadır. Akhilleus çıplak bir biçimde verilirken Thetis bir kayaya yaslanır biçimde betimlenmiştir[423]. Akhillleus'un çıplak betimlenmesi onun kahramanlaştırıldığının bir göstergesi iken mozaik tabanının baş köşesinde betimlenen kurban sahnesi de Akhilleus kültünün pratiğine dair bir fikir vermektedir[424].

Anaitis:

Bir Pers tanrçası olan Anahita ya da Anaitis'e Anadolu'da Lydia, Kappadokia ve Pontos bölgelerinde tapınılırdı[425]. Armenialıların da saygı gösterdikleri[426] su ve bereket

[421] Işık, 2006: 161 vd.
[422] Ochotnikov, 2006: 49.
[423] Işık, 2004: 215 vd.
[424] Şahin, 2006: 147.
[425] Ricl, 2002: 203 vd.
[426] Strab. XII. 3. 37. Ayrıca, Armenia Bölgesi'nde bu tanrıçaya adanmış Anaitis isimli bir yer bulunmaktaydı bkz. Dio Cass. XXXVI. 48. 1; Arslan, 2007: 455, dn. 1953. Bu yer, Anaitis'in bir nehir tanrısı oluğu göz önüne alındığında, muhtemelen Satala'nın güneyi ve Akilisene Bölgesi'nin üst kısımları arasında akan Euphrates'in

tanrıçası Anaitis, iki trabantı Omanos ve Anadatos ile birlikte Zela'da Semiramis Tepesi üzerindeki bir tapınakta tapınım görmektedir. Burada her yıl *Sakaea* adında kutsal bir tören gerçekleştirilmekteydi[427]. Pontos halkı önemli sorunlarına dair yeminlerini burada yapmaktadır. Zela'da yapılan kutsal törenler diğer yerlere nazaran çok daha ihtişamlı olmaktadır. Mithridatlar zamanında Zela, bir *polis*'ten ziyade tapınak-devletti ve rahip her şeyin efendisiydi. Çok sayıda tapınak hizmetkârı, zengin gelir kaynakları ve kutsal arazi, rahibe ve maiyetine bağlı idi. Sonraki dönemde Pompeius, Zela'yı bir kent ilan etmiş ve Zelitis'in topraklarını genişletmiştir[428].

Kazankaya Kanyonu'nda Skylaks Nehri (Çekerek Irmağı) kenarında, kaya üzerine oyulmuş bir tanrıça kabartmasının da Anaitis'e ait olabileceği öne sürülmüştür[429]. İmparatorluk Dönemi'nde de Anaitis inancının devam ettiğini gösteren bir Trajan Dönemi Zela sikkesinde, arka yüzde *ΘΕΑ ΑΝΑΕΙΤΙC ΖΗΛΕΙΤΩΝ* lejantı ve başında ay bulunan ve tahta oturmuş tanrıça bulunmaktadır[430].

Aphrodite:

Aşk ve güzellik tanrıçası Aphrodite, Pontos Bölgesi'nde darp edilen sikkeler üzerinde nadiren resmedilmiştir. Tanrıça, Amaseia'da Marcus Aurelius Dönemi sikkesi üzerinde (Medici Venüs'ü tipinde) çıplak bir biçimde verilirken karşısında zırhlı Ares bulunmaktadır[431]. Amisos'tan Sabine Dönemi'ne ait bir sikke üzerinde ise Aphrodite çıplak, çömelmiş ve elinde ayna tutmaktadır[432]. Tanrıçaya, Bafra'dan (yine çömelmiş Aphrodite ikonografisinde) ve Tokat'tan ele geçmiş pişmiş toprak heykelciklerde; yine Tokat'tan Roma Dönemi bir pişmiş toprak kabartmada rastlanmıştır[433].

(Fırat Nehri) kıyılarında yer almış olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bkz. Strab. XI. 14. 16; Plin. *nat.* V. 20. 83.

[427] Strab. XI. 8. 4; Ricl, 2002: 204.

[428] Strab. XII. 3. 37.

[429] Summerer, 2006: 23 vd.

[430] Olshausen, 1990: 1871.

[431] Waddington ve diğ., 1904: 30, no. 18; Olshausen, 1990: 1871-1872.

[432] Waddington ve diğ., 1904: 65, no. 106, Pl. IX, fig. 23.

[433] Işık, 2004: 225-226. Ayrıca bkz. Kaymakçı, 2012: 80, Res. 1.

Apollon:

Apollon, Artemis'in ikiz kardeşi, Zeus ve Leto'nun oğludur. Pontos Bölgesi'nde bu tanrıya sıklıkla rastlanır. Kavak'ın (Samsun) yaklaşık 10 kilometre güneyinde bulunan Aşağıçirişli'de (eski adı Çamurlu) L. Casperius Aelianus'un Apollon Didymeus'a atfettiği Yunanca-Latince bir adak yazıtı bulunmuştur[434]. Bir gömü levhası üzerinden kimliği saptanan ve kız kardeşi Casperia Polla ile birlikte Amisos'ta gömülen Casperius Aelianus ile muhtemelen aynı kişidir. Yukarıda sözü geçen yazıtla birlikte bulunan birçok küçük buluntu, Apollon Didymeus'a ya da Yunanlılar tarafından Apollon Didymeus olarak tanımlanan yerel bir tanrıya ait kutsal bir alanı kanıtlar ve sonuç olarak burada bir kehanet merkezinin varlığına işaret eder[435]. Arrianus'un Hermes'in soyundan geldiğini düşündüğü Philesios'un[436] Trapezus'taki Hermes Tapınağı'na adadığı heykelin Hermes'e mi yoksa Apollon Didymeus'a mı ait olduğu açık değildir[437].

Tokat – Niksar yolunun sağ kısmında kalan Tahtalı Kilisesi'nde, 1912 yılında Tokat Ermeni Piskoposu S. V. Sahakian, Statius Neon'un Apollon'a bir adağını keşfetmiştir. Yazıt daha sonra bölgede yaşayan Hristiyanların kutsal saydıkları bir alandan kiliseye taşınmıştır. Bu noktada bir Apollon tapınağının mevcut olmuş ihtimali düşünülmektedir[438]. Ayrıca Tokat Müzesinde bulunan[439] ve Kurul Kalesi'nde[440] ele geçmiş bronz Apollon heykelcikleri, Ordu'da bulunmuş bir gem[441] üzerinde Artemis ve Hekate? ile birlikte yer alan Apollon, tanrının bölgedeki kültünü destekler niteliktedir. Apollon, Amaseia sikkeleri üzerinde münferit olarak bulunurken bu durum Amisos için farklıdır. Mithradates Eupator zamanında kent, Apollon'un defneli başının kullanıldığı sikkeler darp etmiştir[442] ve Apollon'a Augustus'tan Maximinius Thrax'a kadar tekrar eder bir biçimde rastlanmaktadır. Amisos

[434] Anderson, 1903: 50; Cumont ve Cumont, 1906, 122; Olshausen, 1990: 1872.
[435] Olshausen, 1990: 1872; Summerer, 2014: 209. Çok sayıda pişmiş toprak boğa ve insan figürinin ele geçtiği bu kutsal alan hakkında detaylı bilgi için bkz. Summerer, 2015.
[436] Arr. *perip*. II. 2.
[437] Olshausen, 1990: 1872. Ayrıca, L. Summerer'e göre (2014: 190 vd.) Trapezus'taki bu heykel, Dionyos Tauromorphos'a aittir ve bölgede bir Dionysos Tauromorphos tapınağı bulunmaktadır.
[438] Olshausen, 1990: 1872.
[439] Kaymakçı, 2012: 82.
[440] Şenyurt ve Akçay, 2016: 233, Lev. 10, 2.
[441] Manoledakis, 2012: 290.
[442] Waddington ve diğ., 1904: 52, no. 18, 23, Pl. VIII, fig. 11; 13.

sikkeleri üzerinde görülen çok miktarda Apollon unsuru, şehirde böyle bir kültün olabileceğini düşündürür[443].

Ares:

Zeus ve Hera'nın oğlu Ares, savaş tanrısıdır. Fakat Athena'dan farkı, kötü nüanslı savaşların tanrısı olmasıdır. Yunan pantheonunda çok sevilmese de Roma inanç dünyasında önemli bir yere sahiptir. Pontos Bölgesi'nde Ares, çoğunlukla VI. Mithradates Dönemi sikkeleri üzerinde görülmektedir. Amaseia[444], Amisos[445], Gaziura[446], Khabakta[447], Laodikeia[448], Kabeira[449] ve Taulara'da[450] basılan sikkelerde Ares, genellikle miğferli biçimde ön yüzde yer almıştır. Ares betimlerinin Mithradates VI Eupator'un profiline benzemesi kralın tanrısallaşması olarak yorumlanmıştır[451].

Artemis:

Leto ve Zeus'un kızı, Apollon'un ikiz kardeşi olan Artemis avcı tanrıça olup sürekli genç olarak betimlenmiştir. Artemis, Kybele ve Anahita (Anaitis) ile kimi zaman bir tutulmuştur ve tanrıçanın Roma Dönemi karşılığı Diana'dır[452]. Tüm Akdeniz havzasında yoğun biçimde tapınılan ve hayvanların ecesi olarak anılan bu tanrıçanın izlerine Pontos Bölgesi'nde de rastlamaktayız. Amisos'ta[453] darp edilen VI. Mithradates Dönemi sikkelerinde tanrıçanın büstü ön yüzde yer almaktadır. Ayrıca Merzifon'un 2 kilometre kuzeydoğusunda yer alan Bahçekent köyünde L. Julius Severus tarafından Artemis, Apollon ve Leto'ya adanmış bir yazıt ele geçmiştir[454]. Bu üçlünün görüldüğü diğer örneklere nazaran

[443] Olshausen, 1990: 1873.
[444] VI. Mithradates Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 28, no. 3, Pl. IV, fig. 6. Marcus Aurelius Dönemi için bkz. SNGAul. I, no. 22. Sadece Amaseia darplı Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde Ares kullanılmaktadır.
[445] SNGAul. I, no. 64.
[446] SNG IX. 1, no. 1268-1269.
[447] Waddington ve diğ., 1904: 77, no. 2, Pl. XI fig. 22.
[448] SNG IX. 1, no. 1271.
[449] Waddington ve diğ., 1904: 86, no. 3, Pl. XII fig. 20.
[450] Waddington ve diğ., 1904: 106, no. 2, Pl. XV fig. 10.
[451] Olshausen, 1990: 1873; Işık, 2004: 237.
[452] Graf, 2005: 506. Kybele için bkz. Çelgin, 1986: 68 vd, Anahita (Anaitis) için bkz. Çelgin, 1986: 57 vd, Diana için bkz. Çelgin, 1986: 55.
[453] Waddington ve diğ., 1904: 52, no. 19, Pl. VII fig. 12.
[454] Anderson ve diğ., 1910: 162, no. 146a.

ilk olarak Apollon'un değil Artemis'in adının geçmesi dikkat çekicidir[455]. Son olarak, Ordu'da ele geçen bir gem üzerinde de Artemis'e rastlanmaktadır[456].

Asklepios:

İ.Ö. 4. yüzyıldan beri tapınım gören Asklepios, hekim tanrı veya iyileştirici tanrıdır[457]. Doğal olarak böyle bir tanrının sıcak su kaplıcalarının olduğu yerlerde saygı görmesi beklenir. Antik dönemde termalleriyle ünlü Phazemonitis yöresinde ele geçen bir yazıtta, sağlığına kavuşan Plancius Piso, Asklepios'a şükranlarını bildirmektedir[458]. Bugün olduğu gibi antik dönemde de kaplıca merkezi olan Sebastopolis'te (Sulusaray) bulunan bir altarda Asklepios Soter ismiyle karşılaşılmıştır[459]. Ayrıca, Amaseia[460], Amisos[461] ve Kerasos[462] olmak üzere üç Pontos kentinde basılan sikkelerde Asklepios'a yer verilmektedir.

Athena:

Mitolojide Zeus'un başından doğan Athena savaş tanrıçasıdır ve Atina kentine ismini vermiştir. Athena, Pontos'un birçok kentinde basılan sikkelerde sıklıkla kullanılmıştır. Amaseia[463], Amisos[464], Khabakta[465], Komana[466], Taulara[467], Kabeira (Neokaisareia)[468] vb. kentlerde hem Mithradates VI Eupator hem de Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde tanrıça Athena'ya sıkça rastlamaktayız. Savaş tanrıçası Athena'ya Pontos Bölgesi'ndeki sikke darplarında bu denli çok rastlanmasının özellikle VI. Mithradates'in yayılmacı politikası ile uyum göstermesi ile ilgili olduğu düşünülebilir. Sikkeler dışında, Tokat

[455] Olshausen, 1990: 1875; Işık, 2004: 238-239.
[456] Manoledakis, 2012: 290.
[457] Işık, 2004: 72.
[458] Anderson ve diğ., 1910: 37, no. 24; Bean, 1953: 161.
[459] Olshausen, 1990: 1875.
[460] Commodus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 33, no. 35. Caracalla Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 38, no. 72, Pl. V, fig. 22. Geta Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 40, no. 95.
[461] Hygeia ile betimlendiği Hadrian Dönemi sikkesi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 63, no. 89, Pl. IX, fig. 9. Emillianus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 72, no. 148, Pl. XI, fig. 4.
[462] Antonius Pius Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 75, no. 3; 5, Pl. XI, fig. 13.
[463] Septimus Severus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 34, no. 46, Pl. V, fig. 6. Caracalla Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 37, no. 70, Pl. V, fig. 20. Geta Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 40, no. 92.
[464] VI. Mithradates Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 56, no. 42, Pl. VII, fig. 34. Augustus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 60, no. 68, Pl. VIII, fig. 18.
[465] VI. Mithradates Dönemi için bkz. SNG XI. 1, no. 1253.
[466] VI. Mithradates Dönemi için bkz. SNG XI. 1, no. 1260.
[467] VI. Mithradates Dönemi için bkz. SNG XI. 1, no. 1293.
[468] VI. Mithradates Dönemi için bkz. SNG XI. 1, no. 1241. (Neokaesareia) Commodus Dönemi için bkz. SNGAul. I, no. 98.

Müzesinden Roma Dönemi'ne tarihlenen bir yüzük taşında Athena, başında miğferi, elinde mızrağı ve yanında kalkanı ile betimlenmiştir[469]. Ayrıca, Rize'nin doğusunda Pazar ilçesinde (Athenai-Atina) tanrıçaya ait bir tapınak olduğu söylense de[470] bu iddia arkeolojik olarak kanıtlanmamıştır.

Baal Gazur:

Semitik bir isim olan Baal Gazur, muhtemelen Gaziura'da (Turhal) darp edilen, Kappadokia Kralı I. Ariarathes Dönemi'ndeki (İ.Ö. 330-322) sikkeler üzerinde görülür. Gövdesi çıplak bir biçimde tahtta oturan tanrı, sol elinde bir asa, sağ elinde ise başak ve üzüm demeti tutarken betimlenmiştir ve tanrının sağ tarafında bir kartal bulunmaktadır. Buradan tanrının hem gücü hem de bereketi simgelediği öne sürülebilir. Ayrıca, lejantta '*Gaziura'nın Efendisi*' okunmaktadır[471]. Gaziura dışında bu tanrıya dair arkeolojik veri bulunmamaktadır.

Demeter:

Kronos ve Rhea'nın kızı olan Demeter, tarım ve bereket ile ilişkilendirilmiştir. Euchatia'da (Çorum) ele geçen ve Zeus Epikarpios'un bir rahibi tarafından adanmış yazıtta tanrıça "*μητήρ Θεων*" olarak anılmıştır[472]. Amisos[473], Neokaisareia[474] ve Sebasteia[475] kentlerinde darp edilen sikkelerde ise tanrıça bazen tek başına bazen de Tykhe, Athena gibi tanrılarla beraber bulunmaktadır. Demeter genellikle atribütleri asa ve başak demeti ile birlikte betimlenmektedir. Tanrıçaya yalnızca Roma İmparatorluk Dönemi kalıntılarında rastlanılmaktadır.

[469] Işık, 2004: 247.
[470] Arr. *perip*. IV. 1. Bryer ve Winfield'e göre (1985: 335) Athenai, "gölgeli yer" anlamına gelmektedir.
[471] Cumont, 1896: 2652; Waddington ve diğ., 1904: 82, no. 1-4.
[472] Anderson ve diğ., 1910: 189-191, no. 189; Olshausen, 1990: 1878.
[473] Hadrian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 63, no. 86, Pl. IX, fig. 6. Sabina Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 65, no. 105. Caracalla Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 67, no. 114; 117, Pl. IX, fig. 31; Pl. X, fig. 1-2. Tranquillian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 70, no. 138, Pl. X, fig. 18. Saloninus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 72, no. 153, Pl. XI, fig. 9.
[474] Trabonius Gallus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 94, no. 62, Pl. XIV, fig. 3
[475] Lucius Verus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 101, no. 1, Pl. XIV, fig. 19.

Dionysos:

Zeus'un baldırından doğan Dionysos, Bacchus olarak da anılmaktadır ve şarabın, kendinden geçmenin tanrısıdır. Tanrının Roma Dönemi karşılığı Liber'dir ve tanrı genellikle kutsal asası thrysos, panter derisi, menadlar ve satyrler ile birlikte betimlenir. Pontos Bölgesi'nde Dionysos tapınımı yaygın bir biçimde görülmektedir. Antik kaynaklarda geçen "*Bakkus dansı en çok Ionia ve Pontos'ta yapılırdı…*"[476] ifadesi kültün söylence kısmını doldurduğu gibi ele geçen arkeolojik veriler de bölgedeki Dionyos kültünü kanıtlamaktadır. Pontos Krallığı'nın birçok noktasında sikkeler üzerinde Dionysos'a rastlamak mümkündür: Amaseia[477], Amisos[478], Kabeira[479], Khabakta[480], Kerasos[481], Komana[482] ve Trapezus[483] darplı sikkeler üzerinde tanrı ve atribütleri yer almaktadır. Amisos, Pontos Bölgesi'nde Dionysos'un izine en çok rastlanan yer olarak öne çıkmaktadır. L. Summerer'in "Hellenistische Terrokotten aus Amisos" adlı önemli eserinde onlarca pişmiş toprak Dionysos protomu veya büstü; Dionysos Botrys (üzümlü saç ve sakal), Dionysos Tauromorphos (boynuzlu form), Dionysos Mitrephoros (mitre taşıyan) ana formlarında ve sakallı-sakalsız formlarda olmak üzere sınıflandırılmıştır[484]. Yine aynı kentte ele geçen iki bronz madalyonda Dionysos Tauros ve eşi Ariadne başlarında sarmaşık yaprakları ve salkımları ile yer almaktadır[485]. Ayrıca, Samsun ve Amasya Müzesinde tanrı Dionysos'a ait bronz bir baş ve bir kabartmanın[486] yanı sıra Kurul Kalesi'nde ele geçen Dionysos Tauromorphos[487] ve Dionysos Botrys[488] formunda iki büst, kültün Pontos'taki diğer kanıtlarıdır.

---

[476] Marek, 1993: 95; Işık, 2004: 257.
[477] Genç Faustina Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 31, no. 23, Pl. IV, fig. 19.
[478] VI. Mithradates Dönemi için bkz. SNG IX. 1, no. 1192-1195; 1199-1209. Hadrian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 62, no. 84, Pl. IX, fig. 3. Marcus Aurelius Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 66, no. 110, Pl. IX, fig. 27. Caracalla Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 68, no. 122, Pl. X, fig. 7. Julia Maesa Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 69, no. 129, Pl. X, fig. 13. Balbinus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 69, no. 131, Pl. X, fig. 15.
[479] VI. Mithradates Dönemi için bkz. SNG IX. 1, no. 1247.
[480] VI. Mithradates Dönemi için bkz. SNG IX. 1, no. 1257.
[481] Hadrian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 75, no. 2, Pl, XI, fig. 12.
[482] VI. Mithradates Dönemi için bkz. SNG IX. 1, no. 1264.
[483] Elegabalus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 112, no. 31. Aleksander Severus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 112, no. 35. Julia Mammaea Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 114, no. 51. Tranquillian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 115, no. 53, Pl. XVI, fig. 9.
[484] Summerer, 1999: 43-51. Yine Amisos'tan ele geçmiş İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan pişmiş toprak Dionysos eserleri için bkz. Atasoy ve Zeyrek, 2004: 89-91, Res. 1-3.
[485] Summerer, 1998: 402.
[486] Işık, 2004: 260.
[487] Şenyurt ve Akçay, 2016: 234-235; 244, Lev. 10.3.
[488] Şenyurt ve diğ., 2017.

Dioskuroi:

Dioskuroi (Dioskurlar), Zeus'un oğullarıdır ve kelime, tanrının oğulları anlamına gelmektedir. Dioskuroi kültü, Pontos Bölgesi'nde yaygın görülen bir kült değildir. Amaseia'da VI. Mithradates Dönemi sikkesinde[489] Dioskurların atribütü olan *piloi* başlığı görülmektedir. Neokaisareia kentinin İmparatorluk Dönemi sikkelerinde Dioskurlar bir tapınak içerisinde betimlenmiştir[490] ve buradan hareketle burada bir Dioskuroi kültünün olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca, Tokat Müzesinden Giresun Müzesine nakledilmiş Roma Dönemi pişmiş toprak Dioskuroi heykeli bölgede bu kültün varlığına işaret eden bir diğer unsurdur[491].

Cn. Domitius Calvinus:

Cn. Domitius Calvinus adına oluşturulmuş bu kültün neden ortaya çıktığı tam olarak anlaşılamamıştır. Caesar, Mısır'da savaşırken Calvinus'u Ege'nin doğusundaki eyaletlerle ilgilenmesi için görevlendirmişti. İ.Ö. 48'de, II. Pharnakes ile Nikopolis (Şebinkarahisar) yakınlarında yapılan savaşta Calvinus mağlup olmuştur[492]. Bu kültün izine yalnızca Zela'da bulunmuş bir adak yazıtından ulaşabilmekteyiz[493]. Böylesi iz bırakmamış bir *legatus* için bir kült oluşturulması şüphe uyandırmaktadır.

Helios:

Saçları ışın dilimleri olarak resmedilen Helios güneş tanrısıdır. Pontos Bölgesi'nde sikkeler üzerinde izine rastlanmaktadır. Amaseia'dan VI. Mithradates sikkesinin ön yüzünde ışın saçlı olarak[494], Commodus Dönemi sikkesinde ise arka yüzde *quadriga* sürerken betimlenmiştir[495]. Tanrı Helios'a yalnız Amaseia'da darp edilen sikkelerde rastlamaktayız.

[489] Waddington ve diğ., 1904: 28, no. 4, Pl. IV, fig. 7. Tokat Müzesinde bulunan aynı tip Amisos sikkesi için bkz. Tavukçu ve Ceylan, 2013: 531; 534, Res. 1.
[490] Waddington ve diğ., 1904: 87, no. 11, Pl. XII, fig. 25.
[491] Işık, 2004: 262 vd.
[492] Magie, 1950: 408 vd.
[493] Anderson ve diğ. 1910: 235-236; Olshausen 1990: 1880; Işık, 2004: 265.
[494] Waddington ve diğ., 1904: 28, no. 5, Pl. IV. fig. 8.
[495] Waddington ve diğ., 1904: 32, no. 32, Pl. IV. fig. 22.

Hera:

Zeus'un karısı ve evliliğin tanrıçası olan Hera, Pontos'ta yalnızca sikkeler üzerinde görülmektedir. Diğer tanrılar ve atribütlerinin görüldüğü sikkelere oranla çok daha erken tarihe ait sikkelerde yer alması dikkat çekicidir. Tanrıça, Amisos'tan İ.Ö. 4. yüzyıla ait bir sikke üzerinde, başında *stephanos* ve kulağında küpe ile betimlenmiştir. Sikkenin arka yüzünde okunan "*ΠΕΙΡΑ*" lejantı Amisos'un eski adı olan Peiraieus'un bir kısaltmasıdır[496]. IV. Mithradates Dönemi'ne ait bir sikkede Hera, uzun bir elbise ile cepheden ayakta durur biçimde betimlenmiştir[497]. Hadrian Dönemi sikkesinde ise ayakta duran Hera'nın sağ elinde bir elma(?) sol elinde ise bir asa bulunmaktadır[498]. Bir diğer önemli Pontos kenti Amaseia'da ise Septimus Severus Dönemi'nden bir sikkede Hera, sağ elinde asa tutmaktadır[499]. Hera'nın Pontos'a gelen kolonistler zamanından İmparatorluk Dönemi'ne kadar bölgede saygı gördüğü sikkeler yoluyla anlaşılmaktadır.

Herakles:

Genellikle aslan postu ve lobutu ile betimlenen Herakles, gücü ve kahramanlığı simgeleyen bir yarı-tanrıdır. Herakles'e Pontos Bölgesi'nde Amisos[500], Kerasos[501], Neokaisareia[502] ve Sebastopolis[503] kentlerinde sikkeler üzerinde rastlanmaktadır. Sebastopolis kentinde ise İ.S. 137 yılına tarihlenen bir yazıt üzerinde kentin diğer ismi "*Herakleopolis*" olarak geçmektedir[504]. Buradan, Herakles'in Sebastopolis kenti için ne denli önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Sebastopolis'te Herakles'in iki tapınağı ve bir kült heykeli olduğu ifade edilmekte ve kentte basılan bir Septimus Severus Dönemi sikkesinde Herakles, "*KTICTHC*" (kent kurucusu) olarak nitelendirilmektedir[505].

---

[496] Waddington ve diğ., 1904: 45, Pl. VI, fig. 16-22.
[497] Callataÿ, 2009: 74-75, fig. 31.
[498] Waddington ve diğ., 1904: 63, no. 91, Pl. IX, fig. 11.
[499] Waddington ve diğ., 1904: 34, no. 48, Pl. V, fig. 7.
[500] IV. Mithradates Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 56, no. 39-40. Gordianus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 70, no. 133, Pl. X, fig. 16.
[501] Elegabalus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 75, no. 8, Pl. XI, fig. 15. Aleksander Severus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 76, no. 11, Pl. XI, fig. 20.
[502] Gallienus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 95, no. 70, Pl. XVI, fig. 8.
[503] Septimus Severus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 103, no. 3; 6-7, Pl. XIV, fig. 26. Julia Domna Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 103, no. 11-12; Pl. XIV, fig. 28. Caracalla Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 104, no. 15. Geta Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 104, no. 18; 20, Pl. XV, fig. 4. Gallienus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 104, no. 23-24, Pl. XV, fig. 7.
[504] IGR III, 42, no. 111; Olshausen, 1990: 1881 vd; Işık, 2004: 277.
[505] Olshausen, 1990: 1882.

Iris Nehri'nin denize döküldüğü yerde veya bu noktanın biraz doğusunda, Herakleion[506] adında bir liman bulunmaktadır ve buranın bir kutsal alan olma ihtimali ileri sürülmekte; Argaunotlar efsanesinde Herakles'in burada kısa bir mola vermesi de bu görüşe destek olmaktadır[507].

Hermes:

Zeus ve Maia'nın oğlu olan Hermes, hırsızların ve tüccarların koruyucusu olmasının yanı sıra tanrıların, özellikle Zeus'un, habercisidir. Pontos Bölgesi'nde bu kurnaz tanrıya; sikkeler, yazıtlar, heykeltıraşlık gibi arkeolojik kanıtlardan ulaşılabilmektedir. Amaseia'da[508], Amisos'ta[509] ve Trapezus'ta[510] basılan sikkelerde tanrı Hermes betimleri görülmektedir. Gaziura'dan İ.Ö. 190-170 yılları arasına tarihlenen bir yazıtta "*Antiphiliades'in oğlu, Byzantion'daki delikanlıların meşale yarışının galibi… (bu ithafı) Hermes'e yaptı*" ibaresi geçmektedir[511]. Öte yandan, Neoklaudiopolis'te ele geçen bir yazıtın, kesinlik taşımasa da Hermes kültü ile alakalı olabileceği düşünülmüştür[512]. Ayrıca, Trapezus'ta tanrı Hermes'e ait bir tapınak ve tanrının bronzdan yapılmış bir heykeli olduğu söylense de[513] Summerer'e göre bu tapınak ve heykel Dionysos'a ait olmalıdır[514].

Irmak Tanrıları:

Irmaklar, gerek sağladıkları doğal kaynaklar gerekse baharda kar sularının erimesiyle kabarıp taşkınlara sebebiyet vermesiyle insanlar üzerinde hem minnet hem de korku etkisi bırakmaktadır. Bu yüzden insanlar ırmakları tapındıkları tanrılar arasına sokmuşlardır[515]. Hellen kolonistlerin Pontos Bölgesi'nde hâlihazırda bulunan su tanrılarını kendi dinlerine entegre etmekte zorlanmadıkları ifade edilmektedir[516]. Pontos Bölgesi'nde ırmak tanrılarına

[506] Strab. XII. 3. 17.
[507] Olshausen, 1990: 1883.
[508] Julia Domna Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 36, no. 62. Amaseia daplı İ.S. 208 yılına tarihlenen bir sikkede okunan "*ΕΡΜΕΣ ΚΤΙΣΑΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ*" (kentin kurucusu) lejantı dikkat çekicidir (Olshausen, 1990: 1884).
[509] Hadrian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 63, no. 87, Pl. IX, fig. 7. Sabine Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 65, no. 107, Pl. IX, fig. 24. Gallienus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 72, no. 151, Pl. XI, fig. 7. Saloninus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 73, no. 154.
[510] Elegabalus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 111, no. 27, Pl. XV, fig. 25.
[511] Bean, 1953: 156, no. 10; Işık, 2004: 281. Ayrıca bkz. Anderson ve diğ., 1910: 253, no. 278a.
[512] Olshausen, 1990: 1884; Işık, 2004: 281.
[513] Işık, 2004: 283-284.
[514] Summerer, 2014: 190 vd.
[515] Işık, 2004: 137.
[516] Olshausen, 1990: 1897.

sikkeler üzerindeki betimlemelerde rastlanılmaktadır. Iris Irmağı (Yeşilırmak), Amaseia sikkesi üzerinde yarı çıplak ve kayaya yaslanmış biçimde[517]; Thermodon Irmağı, (Terme Çayı) Amisos sikkesi üzerinde yine yarı çıplak biçimde[518] ve Lykos Irmağı (Kelkit Çayı) ise Neokaisareia sikkesi üzerinde *kalathos*, gemi dümeni ve *cornucopia* ile betimlenmiştir[519].

Diğer yandan, Pontos Euksenos'un da tıpkı ırmak tanrıları gibi tapınım gördüğü öne sürülmüştür. Pontos Euksenos'a, liman kenti Amisos'ta ele geçen birçok İmparatorluk Dönemi sikkesi üzerinde Tykhe ve Demeter ile birlikte rastlanılmaktadır. Bu sikkelerde Pontos Euksenos'un yengeç kıskaçlı başı denizden çıkarken resmedilmiştir[520].

Kybele:

Anadolu kökenli olan ve Anadolu'da başta Phrygia coğrafyası olmak üzere yaygın bir biçimde saygı gören Kybele, farklı isimlerle (Kubaba, Matar Kubileya, Magna Mater vb.) yüzyıllar boyunca dağ ana, tanrıların anası vb. niteliklerle ve ana tanrıça anlayışıyla tapınım görmüştür. Kybele, özellikle Hellenistik Dönem'de, gerek heykeltıraşlık eserlerde gerek pişmiş toprak heykelciklerde, bir tahta oturur vaziyette, kucağında veya ayağının altında bir aslan ile bir elinde *patera* diğer elinde *tympanon* tutarken betimlenmiştir.

Pontos Bölgesi'nde tanrıçanın izlerine rastlamak mümkündür. Öncelikle Amasya'nın 25 kilometre güneybatısında bulunan Oluz Höyük'te 2010 ve 2011 yılı kazılarında İ.Ö. 600-500 yılları arasında tarihlenen bir Kubaba Tapınağı olduğu belirlenmiştir[521]. Kurul Kalesi'nde 2016 yılında gerçekleşen çalışmalarda, kalenin giriş kapısından sonra görülen ana koridorun güney duvarında bir niş içerisinde in-situ olarak mermerden bir Kybele heykeline ve yine aynı kazıda tanrıçaya ait üç adet pişmiş toprak heykelciğe rastlanmıştır[522]. Kayalıkların, dağların ve yabanıl hayatın tanrıçası olan Kybele, Kurul Kalesi'ndeki buluntu yeri ve konumu itibariyle kent koruyucusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

[517] Genç Faustina Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 31, no. 22, Pl. IV, fig. 18.
[518] Imhoof-Blumer, 1923: 257, no. 211.
[519] Imhoof-Blumer, 1923: 258, no. 213.
[520] Olshausen, 1990: 1897.
[521] Dönmez, 2014: 290 vd.
[522] Şenyurt ve Akçay, 2017.

Tokat Müzesinde yer alan ve Roma Dönemi'ne tarihlenen pişmiş toprak Kybele heykelcikleri yukarıda bahsedilen ikonografide oluşturulmuştur[523] ve bunlar bölgede Kybele tapınımının olduğunu gösteren diğer kanıtlardır. Ayrıca, Çorum ili Ortaköy ilçesi sınırlarında bulunan Kazankaya Kanyonu'nda dağlık bir alanda kaya yüzeyine oyulmuş bir figürün Kybele olabileceği düşünülmüş[524], ayrıca onun Anaitis olabileceği de iddia edilmiştir[525].

Ma:

Anadolu'nun yerel bir tanrıçası olduğu düşünülen Ma'ya Pontos ve Kappadokia'da aynı adı taşıyan iki Komana kentinde rastlanmaktadır. Bu kült Pontos Komana'sına Kappadokia Komana'sından gelmiştir ve Orostes tarafından kurulan kültün uygulamaları iki kentte de neredeyse aynıdır. Her iki kentte de tanrıçanın tapınağı, kutsal köleler tarafından işletilen ve büyük gelir getiren geniş arazilere sahiptir ve bu arazilerden elde edilen geliri tapınağın başrahibi toplamaktadır[526]. Ma inancının en dikkat çeken özelliği kutsal fahişeliktir ve bu Komana'da çok geniş bir uygulama alanı bulmaktadır[527]. Strabon, kendini tanrıçaya adamış ve vücutlarından kazanç sağlayan kadınlardan bahseder ve bu bakımdan kenti Küçük Korinthos olarak niteler. Çünkü orada da Aphrodite için kutsal fahişeler çok olduğundan dışarıdan birçok yabancı buraya gelmektedir[528]. Tanrıça Kappadokia Komana'sında ele geçen bir yazıtta "*τῆς Νικηφόρου Θε*[*ᾶς*]" (zafer getiren tanrıça) olarak anılmıştır[529]. Dolayısıyla Ma'nın, savaşçı bir karakterde olduğu görülmektedir ve tanrıça Enyo, Bellona gibi savaş tanrıçaları ile eş tutulmaktadır. Bu savaşçı karakter, sopa[530] ve kalkanla betimlendiği Komana sikkelerinden[531] de anlaşılmaktadır. Komana Pontika'da tanrıçaya adanmış bir tapınağın varlığı Strabon tarafından ifade edilse[532] de 2009 yılından

[523] Kaymakçı, 2012: 87-88, Res. 13-14.
[524] Atalay ve Ertekin, 1986: 22.
[525] Summerer, 2006: 23 vd.
[526] Strab. XII. 3. 32; Çapar, 1995: 588.
[527] Hartmann, 1928: 86.
[528] Strab. XII. 3. 36. Hatta Strabon, buraya gelen tüm tüccar ve askerlerin tüm paralarını harcadıklarından "*Korinthos'a seyahat etmek her adamın harcı değildir*" atasözü olduğunu belirtir.
[529] Waddington, 1883: 127, no. 1. Tanrıçanın ayrıca "*epekoos*" (işitici, yalvarışa kulak veren) ve "*kuria*" (sahip, egemen) gibi sıfatları da bulunmaktadır (Çapar, 1995: 586).
[530] Cassabone, Ma'nın sopa ile betimlenen tek tanrıça gibi görünüyor olmasının onun doğasını ve karakterini yansıttığını ve tanrıçanın sopasının hem tanrı hem tanrıça olarak karışık doğasını işaret ettiğini düşünmektedir (Cassabone, 2009: 186).
[531] Caligula Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 79, no. 6, Pl. XII, fig. 1. Septimus Severus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 80, no. 8, Pl. XII, fig. 3.
[532] Strab. XII. 3. 34.

bu yana süregelen kazı çalışmalarında tanrıçaya dair herhangi bir arkeolojik materyale henüz ulaşılamamıştır[533].

Men:

Anadolu'da yaygın bir biçimde tapınılan Men bir ay tanrısıdır ve değişmez biçimde Phryg giysileri ile omuzlarında bir hilalle betimlenmiştir. Sıklıkla ayakta betimlenen, nadir olarak da oturan tanrıya horoz veya boğa (genellikle *bukranium*) eşlik etmektedir[534]. Tanrının kökeni konusunda ortaya atılan iki görüş vardır: İlki, yerli bir Anadolu tanrısı[535] oluşu, ikincisi ise Pers kökenli[536] oluşudur[537]. Anadolu'da erkek bir tanrı olarak tasvir edilen Men, sinkretizm nedeniyle Hellenizm dönemleri ve sonrasında başka tanrılarla birleştirilmiş veya eş tutulmuş olmasına rağmen Hristiyanlığın Anadolu'da yayıldığı dönemlerde bile bu kültün varlığını devam ettirdiği iddia edilmiştir[538].

Strabon, "*Ameria kasabası denen yerde, Pharnakes'in Men Tapınağı da bulunur. Bu yerde birçok tapınak hizmetkârı ve geliri daima başrahip tarafından toplanan kutsal bir arazi de vardır. Krallar tapınağa o kadar saygı duymuşlardır ki, krallık yemini 'Kralın kaderi ve Pharnakes'in Men'i' şeklinde değiştirmişlerdir*." ifadesiyle Ameria'da bir Men kutsal alanı olduğunu aktarmaktadır[539]. Pharnakeia kentinde VI. Mithradates Dönemi'nde basılan bir sikke üzerinde Men ön yüzde yer almaktadır[540].

Mithras:

Bilinmeyen bir dönemden beri Hindularla birlikte olan Perslerin, Mithra'ya ışığın tanrısı ve yanlışın karşısındaki güç olarak taptıkları ifade edilmektedir[541]. Mithra, kayadan doğmuştur ve Pers sonrası dönemde tanrının kayadan doğarken betimlenmiş birçok kabartması bulunmaktadır[542]. Pontos Bölgesi'nde Mithras kültünün varlığına bakıldığında,

[533] Mentesidou, 2015: 213.
[534] Lane, 1990: 2161.
[535] Erzen, 1953: 3.
[536] Lane, 1990: 2170.
[537] Türkan, 2012: 333 vd.
[538] Erzen, 1953: 14.
[539] Strab. XII. 3. 31.
[540] Waddington ve diğ., 1904: 99, no. 1, Pl. XIV, fig. 15.
[541] Cumont, 1903: 1.
[542] Provanzano, 2009: 41.

altı Pontos kralının Mithra ismini[543] taşıdığı fakat Mithras ile direkt bir bağlantı kurmak için kanıta ihtiyaç duyulduğu düşünülmektedir. Buna rağmen Trapezus'ta Traian'dan[544] Philippus[545] zamanına kadar, Mithra'nın betimlendiği birçok sikke darp edilmiştir. Fakat kentin erken dönem sikkelerinde tanrıya rastlanılmaz. I. Pharnakes Dönemi'nde basılan sikkeler üzerindeki Hermes figüründen Mithras'ı çıkarmak zordur. Tanrının Trapezus'taki geç tasviri göz önüne alındığında Mithras kültünün yalnızca Roma İmparatorluk Dönemi'nde var olduğu sonucuna varılabilir[546]. Trapezus dışında, Amaseia'da ele geçen T. Aurelius Lucianus'un mezar taşındaki bir yazıttan[547] yola çıkarak burada bir kült topluluğu olabileceği fakat bunun kuvvetli bir kanıt olmadığı söylenmiştir[548]. Zela'da ele geçmiş, 3. Mithradates Savaşı'ndan hemen sonra basılan birkaç sikke dikkat çekicidir. Bu sikkelerin ön yüzünde Mithras büstü ve arka yüzündeki horoz(?), burada bir Mithras kültünün varlığına dair güçlü bir kanıt olarak görülmüştür[549].

Perseus:

Danae ve Zeus'un oğlu olan Perseus, mitolojide Medusa'nın başını harpa ile kesen kahraman olarak öne çıkmaktadır. Perslerin atası olan Perseus, aynı zamanda Mithridat hanedanının kurucusu olarak görülmektedir. Buna göre Pontos Bölgesi'nde Perseus'a sikkeler üzerinde sıklıkla rastlanılmaktadır[550]. Pontos'ta en yoğun sikke darbının yapıldığı VI. Mithradates Dönemi Amisos[551], Komana Pontika[552], Pharnakeia[553], Taulara[554] darplı sikkelerin arka yüzünde Perseus, bir elinde Medusa'nın kesik başı, diğer elinde harpasıyla ayakta; Khabakta[555] ve Kabeira[556] sikkelerinin ön yüzünde ise miğfer giymiş biçimde betimlenmiştir.

[543] Mithradates, "Mithra verdi ya da Mithra'nın hediyesi" anlamına gelmektedir (Arslan, 2007: 123, dn. 550).
[544] Waddington ve diğ., 1904: 108, no. 4, Pl. XV, fig. 16.
[545] Waddington ve diğ., 1904: 115, no. 56, Pl. XVI, fig. 11.
[546] Olshausen, 1990: 1889.
[547] Anderson ve diğ., 1910: 132, no. 108.
[548] Olshausen, 1990: 1890.
[549] Olshausen, 1990: 1890.
[550] Işık, 2004: 321.
[551] Waddington ve diğ., 1904: 51, no. 17, Pl. VII, fig. 10.
[552] Waddington ve diğ., 1904: 79, no. 1, Pl. XI, fig. 24.
[553] SNG IX. 1, no. 1275.
[554] SNG IX. 1, no. 1293.
[555] SNG IX. 1, no. 1258.
[556] SNG IX. 1, no. 1248.

Poseidon:

Denizlerin ve aynı zamanda depremlerin tanrısı Poseidon, Zeus'un ve Hades'in kardeşidir. Pontos'ta iki kentte Poseidon'un izine rastlamaktayız. Tanrı, Amisos sikkelerinde[557] çıplak, sola dönük ve elinde tridenti ile betimlenmiştir. Kerasos darplı Elegabalus Dönemi sikkesinde[558] ise yine benzer biçimde betimlenmiştir[559]. Pontos Bölgesi'nde sikkeler dışında Poseidon'a ait arkeolojik kanıt bulunmamaktadır.

Pylon:

Zara (Sivas)[560], Sulusaray (Sebastopolis)[561] ve Tokat'ta[562] ele geçen yazıtlarda ismine rastlanmıştır. Kelime, kapı veya giriş anlamına geldiğinden, tanrının girişlerin koruyucusu gibi bir fonksiyonu olduğu düşünülmektedir. Sulusaray'da bulunan yazıtta Zeus Pylaios'un tanrı Pylon olduğu öne sürülmüş ve *Beneficaarii*'nin görevleriyle benzer biçimde bu tanrıya kapıların ve yolların korunması görevi yüklenmiştir[563].

Roma:

Mitolojide Roma kentine adını veren kahraman bir kadın olan ve aynı zamanda tanrıça olarak tapınım gören Roma, Anadolu'da ilk kez Smyrna'da İ.Ö. 195 yıllarında tapınım görmüştür[564]. Pompeius'un Pontos'ta yaptığı düzenlemelerden hemen sonra (İ.Ö. 61-59) Amisos'ta bir Roma kültü olduğu görülmüştür. Bu kentte ele geçen Roma Cumhuriyet Dönemi'ne ait sikkenin ön yüzünde miğferli Roma başı, arka yüzde ise tanrıça tahtta oturur halde betimlenmiştir ve "PΩMH" lejantı okunmaktadır[565]. Sebasteia'da darp edilen bir sikke üzerinde de Roma betimi görülebilmektedir[566].

[557] Hadrian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 62, no. 82, Pl. IX, fig. 1. Tranquillian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 71, no. 142, Pl. X, fig. 21.
[558] Waddington ve diğ., 1904: 76, no. 9, Pl. XI, fig. 16.
[559] Işık, 2004: 328.
[560] Mitford, 1966: 472, no. 1.
[561] Mitford, 1966: 473-475, no. 3-4.
[562] Mitford, 1966: 472, no. 2A.
[563] Olshausen, 1990: 1894.
[564] Işık, 2004: 333.
[565] Waddington ve diğ., 1904: 58, no. 45-46, Pl. VIII, fig. 5-6.
[566] Waddington ve diğ., 1904: 101, no. 2, Pl. XVI, fig. 20.

Roma İmparatorluk Kültü:

Birçok medeniyette kralların veya yöneticilerin öldükten sonra kendilerine tapılan bir ilah konumuna geldikleri bilinmektedir. Bu durum özellikle Roma İmparatorluğu'nda yaygın bir biçimde görülmektedir[567]. Pontos Bölgesi'nde Roma İmparatorluk kültüne yazıtlarda, sikkelerde ve kutsal alanlarda rastlanmaktadır. Amasya'da ele geçmiş bir yazıtta, Aleksander Severus'un tanrısallığından ve ululuğundan bahsedilmektedir[568]. Amisos'ta darp edilmiş bir sikkede "ΘEOC CEBACTOC" (Vespasianus)[569]; bir diğer sikkede ise "ΘEOY CEBACTOY TPAIANOY" (Traianus)[570] lejantları okunmaktadır ve bu imparatorların kutsallığını işaret etmektedir. Ayrıca, Amaseia, Neokaisareia, Neapolis, Sebastopolis'te İmparator kültüne dair tapınaklar, rahiplikler ve diğer kutsal alanlar olduğu ifade edilmektedir[571].

Serapis ve İsis:

Pontos'ta Mısır kökenli bir tanrı olan Serapis tapınımına dair bazı kanıtlar bulunmaktadır. Amaseia'da, günümüzde izleri kalmasa da bir Serapeium mevcuttur[572] ve Serapis (veya Hades), Septimus Severus Dönemi bir kent sikkesi üzerinde Kerberos tapınağının önünde görülmektedir[573]. Amisos'ta Serapis ve İsis kültü, yalnızca sikkeler üzerinde görülebilmektedir[574]. Burada muhtemelen bir kült topluluğu tarafından saygı gördüğü düşünülmektedir. Ayrıca, Trapezus'ta bir kentsel Serapis kültü olduğunu biliyoruz[575]. Diakopene ve Babanomon arasındaki bölgede Serapis kültünün olduğunu burada ele geçmiş, üzerinde "ΔII CEPAΠIΔI P…" yazısı okunan bir altar parçasından anlamaktayız. Mısır orijinli tanrıların, tüm dünyada evrensel bir kabul gördükleri bilinmekle

[567] Roma İmparatorluğunda bir imparatorun *divus* (tanrısal) olup olmaması, imparator öldükten sonra Senato'nun toplanıp alacağı karara bağlıydı. Bu karara göre imparator tanrı konumuna yükselebiliyorken *damnatio memoriae*'ya da uğrayabiliyordu. İ.S. 1. yüzyılda beş imparator ve sekiz imparator ailesi üyesi bu kutsal sıfata sahip olmuştur (Price, 1984: 83).
[568] Işık, 2004: 337.
[569] Waddington ve diğ., 1904: 61, no. 74, Pl. VIII, fig. 23.
[570] Waddington ve diğ., 1904: 61, no. 75, Pl. VIII, fig. 24.
[571] Işık, 2004: 338.
[572] Olshausen, 1990: 1869.
[573] Waddington ve diğ., 1904: 33, no. 41.
[574] Waddington ve diğ., 1904: 64, no. 97-98, Pl, IX, fig. 16-17.
[575] Caracalla Dönemi sikkesi üzerinde Serapis (ya da Hades) için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 110, no. 21, Pl. XV, fig. 23. Severus Aleksander Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 112, no. 36, Pl. XVI, fig. 3.

birlikte bunların Pontos Bölgesi'nde tapınımlarının ilk olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nde olduğu kanıtlanmıştır[576].

Soyut Tanrılar:

Eski Roma inancında yalnızca tanrılara değil *Abundantia, Aequitas, Pietas ve Securitas* gibi bazı soyut kavramlara da tapınım gerçekleştirilmekteydi. Bunların içerisinde en erken tapınım insanın, tanrılara ve diğer insanlara karşı hislerinin personifikasyonu olan *Pietas*'tır. *Aequitas* ise 'dengeleyici adalet' anlamına gelmektedir[577]. Pontos'ta yalnızca sikkelerden bu tapınımın varlığını anlayabiliyoruz. Amisos'ta ilk defa Hadrian Dönemi'nde *Pietas*'a rastlanır[578]. *Aequitas*[579] ve *Securitas*'a[580] yine Hadrian Dönemi sikkelerinde rastlanırken Caracalla ve Elegabalus Dönemi Trapezus sikkelerinde *Abundantia* görülmektedir[581].

Theos Hypsistos:

En ulu tanrı anlamına gelen Theos Hypsistos kültüne Komana Pontika'dan İ.S. 3-4. yüzyıla ait bir yazıtla[582] ve bölgedeki bazı kentlerden diğer kanıtlarla ulaşılır. Zeus, baş tanrı olması nedeniyle "*Hypsistos*" epitheti almışsa da Phrygia Nakolea'da ele geçen bir yazıtta Zeus ve Hypsistos ayrı ayrı verilmiş ve ikisinin ayrı tanrılar olduğu anlaşılmıştır. Bu tanrının bölgedeki Yahudi topluluklarının tanrısı olduğu da önerilmektedir[583].

Tykhe:

Tykhe; talih, kader ve kent koruyuculuğu ile özdeşleşmiş bir tanrıça olup Roma'daki karşılığı Fortuna'dır. Genellikle başında kentin surlarını temsil eden bir *polos* ve *cornucopia* (bereket boynuzu) ile betimlenir. Pontos Bölgesi'nde Tykhe ile tüm Küçük Asya'da olduğu gibi, çoğunlukla Roma İmparatorluk Dönemi'nde kent-tanrıçası olarak karşılaşılmaktadır.

[576] Olshausen, 1990: 1870.
[577] Işık, 2004: 345.
[578] Waddington ve diğ., 1904: 65, no. 103, Pl. IX, fig. 21
[579] Waddington ve diğ., 1904: 66, no. 108, Pl. IX, fig. 25.
[580] Waddington ve diğ., 1904: 65, no. 104, Pl. IX, fig. 22.
[581] Olshausen, 1990: 1869.
[582] Alten, 2015: 79, no. 3.
[583] Alten, 2015: 79. Detaylı bilgi için bkz. Mentesidou, 2015: 213 vd.

Aemilium[584], Amaseia[585], Amisos[586], Neokaisareia[587], Pharnakeia[588], Sebastopolis[589], Trapezus[590] ve Zela'da[591] basılan sikkelerde tanrıça genellikle surlu tacı ile ön yüzde büst biçiminde; arka yüzde ise *cornucopia*'sı ile bazen oturarak bazen de ayakta betimlenmiştir. Ayrıca, Samsun Müzesinde tanrıça Tykhe'ye ait mermerden bir baş bulunmaktadır[592]. İ.S. 2. yüzyılın 2. çeyreğine tarihlenen tanrıçaya ait baş, bölgedeki Tykhe tapınımına başka bir kanıttır.

Zeus:

Pagan inanç sisteminin baş tanrısı olan Zeus, bölgede en çok tapınım gören tanrılardan biridir. Mithradates VI Eupator'un seleflerinden beri tanrı; kartal, asa ve yıldırım demeti gibi atribütleri ile Pontos kentlerinin sikke darplarında yer almıştır[593]. VI. Mithradates Dönemi'nde Pontos kentlerinde basılan sikkelerde Zeus'a sıklıkla

[584] Waddington ve diğ., 1904: 26, no. 1, Pl. IV, fig. 2. Bu kentin lokalizasyonu belli olmayıp varlığı sadece sikkeler üzerinden bilinmektedir (Olshausen ve Biller, 1984:111).
[585] Tiberius Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 28, no. 6, Pl. IV, fig. 9. Domitian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 28, no. 7, Pl. IV, fig. 10. Lucius Verus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 31, no. 24. Commodus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 32-33, no. 34; 37, Pl. V, fig. 1. Septimus Severus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 34, no. 42. Julia Domna Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 36, no. 60, Pl. V, fig. 16. Caracalla Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 36, no. 63. Geta Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 40, no. 93. Aleksander Severus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 41-42, no. 101; 108.
[586] İmparatoru ve tarihi belli olmayan bir sikke için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 60, no. 66, Pl. VIII, fig. 16. Hadrian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 62, no. 81, Pl. VIII, fig. 28. Antonius Pius Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 66, no. 109, Pl. IX, fig. 26. Commodus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 66, no. 111, Pl. IX, fig. 28. Julia Domna Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 67, no. 113, Pl. IX, fig. 30. Caracalla Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 68, no. 120, Pl. X, fig. 5. Geta Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 68, no. 125, Pl. X, fig. 10. Macrinus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 68, no. 126, Pl. X, fig. 11. Balbinus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 69, no. 132. Otacillius Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 71, no. 143. Philippus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 71, no. 144, Pl. XI, fig. 1.
[587] Traian Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 87, no. 7. Commodus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 87, no. 10. Septimus Severus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 88, no. 14, Pl. XII, fig. 28. Geta Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 90, no. 27, Pl. XIII, fig. 8.
[588] VI. Mithradates Dönemi için bkz. SNG IX. 1, no. 1286.
[589] Julia Domna Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 103, no. 8. Caracalla Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 104, no. 13, Pl. XV, fig. 1. Geta Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 105, no. 21, Pl. XV, fig. 5.
[590] Aleksander Severus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 113, no. 38, Orbiana Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 113, no. 42. Julia Mamaea Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 113, no. 44, Pl. XVI, fig. 6. Gordianus Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 114, no. 46; 48, Pl. XVI, fig. 7. Otacillius Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 115, no. 55.
[591] Caracalla Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 117, no. 10.
[592] Summerer ve Atasoy, 2002: 247 vd.
[593] Olshausen, 1990: 1899. Ayrıca, III. Mithradates Dönemi için bkz. Waddington ve diğ., 1904: 10, no. 2-3, Pl. I, fig. 2-6.

rastlanmaktadır: Amaseia[594], Amisos[595], Komana Pontika, Gaziura[596], Laodikeia[597], Kabeira[598], Pharnakeia[599] ve Pimolisa[600]. Roma İmparatorluk Dönemi'nde de sikkeler üzerinde Zeus ve atribütleri yer almaya devam etmiştir. Euchatia'da ele geçen bir yazıt, Zeus Epikarpios rahibinin bir adağından bahseder ve buradan bölgede bir Zeus Epikarios kültü olduğu önerilebilir[601]. Zeus Epikarpios ismine Trajan Dönemi'nde Zela'da basılan sikkenin lejantında da rastlanmaktadır[602]. Sebastopolis kentinde ele geçen bir yazıtta Zeus Pylaios ismi okunmaktadır[603]. Ayrıca yine Sebastopolis kentinde tanrı Pylon'a olduğu gibi Zeus Pylaios'a da adanmış bir kutsal alan mevcuttur[604]. Amasya'nın 10 kilometre doğusunda bulunan Yassıçal (Ebemi) kasabasında Zeus Stratios'a ait bir kutsal alan bulunmaktaydı. Burada, Mithridatid krallar için uzun yıllardır devam eden bir gelenek olan ve içerisinde hem Yunan hem Pers ögeleri barındıran güçlü ve kralî bir ritüel gerçekleştirilirdi[605]. Pontos kralları Zeus Stratios (orduların tanrısı) için sunular yaparlar ve zafer kazandıklarında burada büyük ateşler yakarak kutlarlardı[606].

Pontos Bölgesi'nde Zeus'un epithetleriyle[607] tapınımı da oldukça sık görülen bir durumdur. Tanrı, yukarıda geçen epithetleri dışında, Amaseia ve civarında Zeus Ahuramazda, Zeus Aleksikakos, Zeus Aither Aleksikakos, Zeus [B]o[β]eonomos, Zeus Disabeites, Zeus Omanes; Sebastopolis ve Komana Pontika'da Zeus Hypsistos; Trapezus'ta Zeus Mithras, Zeus Pallantios; Zela'da Zeus Nikephoros; Neokaisareia'da Zeus Olympos; Gölköy'de (Ordu?) Zeus Serapis; Thermai'de (Havza) Zeus Soteros epithetleri ile saygı görmüştür[608].

[594] Waddington ve diğ., 1904: 28, no. 1-2, Pl. IV, fig. 5.
[595] Waddington ve diğ., 1904: 50-51, no. 14-16, Pl. VII fig.7-9.
[596] Waddington ve diğ., 1904: 83, no. 5, Pl. XII, fig. 13.
[597] SNG IX. 1, no. 1270.
[598] Waddington ve diğ., 1904: 86, no. 1, Pl. XII, fig. 18.
[599] Waddington ve diğ., 1904: 99, no. 2, Pl. XIV, fig. 16.
[600] SNGAul. I, no. 191.
[601] Anderson ve diğ., 1910: 189 vd. no. 189. Ayrıca bkz. Şahin, 2001: 49.
[602] Waddington ve diğ., 1904: 116, dn. 2.
[603] Mitford, 1966: 475, no. 4; Işık, 2004: 356.
[604] Şahin, 2001: 158.
[605] Williamson, 2014: 177.
[606] App. *Mithr*. 66; Arslan, 2007: 27; 123.
[607] Zeus'un Anadolu'da saygı gördüğü epithetleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Şahin, 2001.
[608] Olshausen, 1990: 1900 vd; Işık, 2004: 362 vd.

Zobe:

Pontos Bölgesi'nde Zobe kültü, Merzifon'a (Amasya) bağlı Gökçebağ Köyü'nde (eski adı Zuğu) ele geçen kabartma üzerinde bulunan yazıttan okunan *Ζώβη θεά*[609] ile tespit edilmiştir. Bunun dışında bölgede herhangi bir veri bulunmamaktadır[610].

[609] Anderson ve diğ., 1910: 161, no. 146.
[610] Olshausen, 1990: 1903; Işık, 2004: 369.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PONTOS BÖLGESİ BASAMAKLI TÜNELLERİ

3.1 Araştırma Tarihçesi

Kaleler ve doğal kayalık alanlar üzerinde yer alan basamaklı tünel yapıları, Anadolu'nun birçok bölgesinde görülmektedir. Özellikle Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'nun kuzeyinde belirgin bir yoğunluk gösteren bu dikkat çekici yapılar, kayalığın belli bir noktasından yaklaşık 45 dereceye varabilen eğimlerle kayalığın derinliklerine doğru inmektedir. Mimari olarak tüneller, anakayaya oyulmuş basamaklar ve genellikle düz bir biçimde ilerleyen at nalı formunda bir koridor yapısından oluşmaktadır. Bazı tünellerin giriş kısmında nişler bulunmaktadır. Anakayaya oyulmuş çok sayıda basamak, tünellerin alt seviyelerine inişi kolaylaştırmıştır.

Anadolu'da yer alan basamaklı tüneller hakkında yapılan yayınlar oldukça kısıtlıdır. Konu ile ilgili az sayıda çalışma yapılmış olması, tez çalışmamız esnasında karşılaştığımız zorluklardan bir tanesini oluşturmaktadır. Bu dikkat çekici ve merak uyandıran yapılara dair çeşitli görüşler ortaya atılmış fakat bu yapıların gerek az araştırılması gerekse çok azının kazısının yapılması bu yapıların tam olarak neden yapıldıklarıyla ilgili kesin bir doğrunun ortaya koyulmasını engellemiştir.

Anadolu'nun birçok bölgesini gezen ve elde ettiği arkeolojik gözlemlerini 1842 yılında "Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; with Some Account of Their Antiquities and Geology" adıyla iki cilt halinde kitaplaştıran Hamilton, Amasya Kalesi'ni gezerken dikkatini en çok çeken yapıların, Strabon'un "*συριγγες*"[611] olarak adlandırdığı, basamaklı yer altı geçitleri olduğunu söyler[612]. Amasya Kalesi üzerindeki basamaklı tünellerin; Ünye, Tokat, Turhal ve Zile'dekilerle benzer olduğunu söyleyen Hamilton, ister su temini isterse de çıkış kapısı olarak kullanılsın, bu yapıların antik dönemden ve Hellen kökenli olduğunu ifade etmektedir[613]. Hamilton ayrıca, taş ve toprakla dolu olan tünellerin,

[611] Strab. XII. 3. 39.
[612] Hamilton, 1842: 368.
[613] Hamilton, 1842: 368.

Strabon tarafından verilen Arsakes'e karşı savaşı esnasında Pompeius tarafından doldurtulan kuyular olabileceği bilgisini[614] hatırlatır[615].

1866 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu dolaylarında araştırmalar yapan J. G. Taylor, çalışmasının 17. gününde Şebinkarahisar'ı ziyaret etmiş ve Şebinkarahisar Kalesi üzerinde anakayaya oyulmuş çok sayıda duvar ve sarnıç olduğunu belirtmiştir. Erzincan sınırları içerisinde bulunan Pekeriç'teki[616] gibi görkemli bir yapının, Eski Kilise'ye yakın bir noktada yer aldığına ve 58 basamakla yaklaşık 6.50 metre (22 feet) aşağıya doğru indiğine değinir. Suriye ve Doğu Anadolu'daki birçok kalede bu benzer tertibatın görülebileceğini ifade eden Taylor, bu yapıların fonksiyonu için ise kuşatma esnasında su temini amacıyla oluşturulmuş olduklarını iddia eder[617].

1899, 1900 ve 1903 yıllarında Orta ve Kuzey Anadolu'da araştırmalar yapan ve bu araştırmalarını 1915 yılında "Paphlagonia: Reisen und Forschungen im Nordlichen Kleinasien" adlı eserde yayımlamayan Richard Leonhard, basamaklı tünelleri yamaçta ya da akropolisin zirvesinde yer alan ve 45 derecelik eğimle kayalığın aşağısına doğru ilerleyen, at nalı formunda yapılar olarak tanımlar[618]. Ankara'nın Kazan ilçe sınırları içerisinde yer alan Karalar Köyü'ndeki basamaklı tünele[619] dair detaylı bilgiler veren Leonhard; Phrygia, Lykaonia, Galatia, Paphlagonia, Iris Irmağı havzası, Pontos Kappadokia'sı, Armenia ve Kolkhis bölgelerindeki 31 basamaklı tünelin listesini vermektedir[620]. Leonhard, Armenia'daki basamaklı tünellerin 7. yüzyılın ortalarından daha erken bir tarihe ait olduklarını, Phrygia'daki kalelerde yer alan basamaklı tünellerin ise 8. yüzyılın ortalarından daha öncesine ait olduklarını düşünmektedir[621].

Bazı tünellerin çok büyük boyutlarda inşa edilmelerini sebep göstererek bu denli büyük yapıların su temini için gereksiz ölçülerde olduğunu söyleyen Leonhard, bu amaç için küçük çapta dikey bir kuyunun yeterli olacağını düşünmektedir. Yine zorlu bir işçilik gerektirmesi ve Von der Osten'in düşüncesinin aksine rahatlıkla görülebilir olması nedeniyle basamaklı tünellerin pratik bir amaçtan ziyade temsili bir amaca hizmet ettiklerini ifade

[614] Strab. XII. 3. 38
[615] Hamilton, 1842: 369.
[616] Taylor, 1868: 282.
[617] Taylor, 1868: 295; Von Gall, 1967: 508, dn. 17.
[618] Leonhard, 1915: 235.
[619] Karalar'daki basamaklı tünel için bkz. Arık, 1934: 102-167.
[620] Leonhard, 1915: 236-238.
[621] Leonhard, 1915: 238.

etmektedir[622]. Buradan hareketle, bu yapıları "*toprağın egemeni*" sıfatıyla nitelendirilen ana tanrıça adına yapılmış mekânlar olarak görmekte, "*Kubile*" kelimesinin "mağara" anlamına vurgu yapmakta ve Strabon'u[623] tanık göstererek Paphlagonialıların her yere tapınaklar diktiklerini, dağın kendisi ya da dağın üzerindeki bir tanrı-tanrıçanın tapınım gördüğünü söylemektedir[624]. Ayrıca, tanrıçanın dağda ikamet ettiğini ve oradan ayrılamayacağını, geniş basamaklarla kapı yolunun açılmış olacağını ifade ederek bu yapıları ana tanrıça ile ilişkilendirmektedir[625].

1900'lü yılların başlarında Pontos Bölgesi'nde araştırmalar yapan bir diğer isim olan Guilliaume de Jerphanion, bu çalışmalarını 1928 yılında "Mélanges d'Archéologie Anatolienne: Monuments Prehelléniques, Gréco-Romains, Byzantins et Musulmans de Pont, de Cappadoce et de Galatie" adlı eserinde yayımlamıştır. De Jerphanion, araştırma yaptığı yerlerde karşılaştığı basamaklı tünellerin, dağın zirvesinden ya da yamaç üzerinden dik bir eğimle (45°) inen, sıralı basamaklarla donatılmış yapılar olduğunu söyler ve bu yapıları Pontos Bölgesi'nin en fazla merak uyandıran unsurlarından bir tanesi olarak tanımlar[626]. Bu yapıların tarihlenmesi konusunda herhangi bir veri olmadığına dikkat çeken yazar, basamaklı tünellerin yine de çok eski bir dönemde[627] yapılmış olabileceklerini ve aynı ırk ve kültüre ait topluluklar tarafından inşa edilmiş olabileceklerini söyler[628]. Basamaklı tünellerin yer altı su kaynağına erişmek için yapılmış yapılar olarak düşünüldüğünü söyleyen de Jerphanion, bu görüşün Strabon'un ifadesine[629] dayandığını fakat yine de bunun tünellerin ne devasa boyutlarını ne de aynı yer üzerinde çok sayıda bulunmasını açıklayamadığını ifade eder[630].

1926 yılında Kızılırmak kavsi içerisinde araştırmalar yapan H. H. von der Osten, bölgedeki basamaklı tünellere de değinmiş ve elde ettiği verileri 1929 yılında "Explorations in Central Anatolia Season of 1926" adlı eserde yayımlamıştır. Von der Osten eserinde; Çorum'un yaklaşık 20 kilometre güneyinde bulunan Saray Köyü'ndeki, Amasya ili

[622] Leonhard, 1915: 238-239.
[623] Strab. XII. 3. 40.
[624] Leonhard, 1915: 239-240.
[625] Leonhard, 1915: 240.
[626] De Jerphanion, 1928: 24.
[627] De Jerphanion, bu yapıların Hitit İmparatorluğu'nun kurulmasından önce, İ.Ö 3. binin sonlarına doğru yapılmış olabileceklerini ifade eder (De Jerphanion, 1928: 29). Bu ifade bize mantıklı gelmemektedir.
[628] De Jerphanion, 1928: 28-29.
[629] Strab. XII. 3. 39.
[630] De Jerphanion, 1928: 26.

Göynücek ilçesindeki Gökçeli Kalesi'ndeki ve Tokat'taki Horoz Tepesi'ndeki (Çördük Kalesi) basamaklı tünellerden detaylarla bahsetmiştir[631]. Von der Osten ayrıca, basamaklı tünellerin çoğu zaman stratejik öneme sahip kaleler üzerinde yer aldıklarını belirtir ve bu yapıların fonksiyonlarına dair çeşitli görüşler ortaya atıldığını, bunlardan en yaygın olanının su temini olduğunu söyler[632]. Bu görüşleri değerlendiren Von der Osten, Leonhard'ın basamaklı tünellerin çıkışının olmaması nedeniyle ortaya attığı dinsel fonksiyon önerisine karşı çıkar ve su sağlama fonksiyonu açısından tek bir tünelin yeterli olacağını ileri sürmektedir. Ayrıca, su sağlama fonksiyonu açısından değerlendirildiğinde çok fazla işçilik gerektireceği için olağandışı büyüklükteki yapıların (Turhal Kalesi, Saray Köyü, Çördük Kalesi gibi) gereksiz olacağını ifade etmektedir[633]. Basamaklı tünellerin fonksiyonları hakkında kendi görüşünü ise bu yapıların kaledeki garnizonun çıplak kaya üzerinde gerçekleşen tüm taktiksel faaliyeti kolaylıkla gözlemleyebilecek düşmana gözükmeden, kolayca vadi seviyesine inmeye izin veren askeri *potern/postern*'ler oldukları şeklinde izah etmektedir[634]. Bu yapıların tarihlemesinin zor olduğunu fakat yapılış tarihini oldukça erken bir döneme (Hitit İmparatorluğu Dönemi'ne) vermeden yana olduğunu söyleyen Von der Osten, Hititlerin başkenti Boğazköy yakınlarında farklı bir formda olsa da bu kapıların (potern) sık kullanıldığını söylemektedir[635].

Ahmet Gökoğlu tarafından 1952 yılında yazılan "Paphlagonia: Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi" adlı eserde Paphlagonia Bölgesi'nde yer alan 20 adet[636] basamaklı tünelden bahsedilmiştir[637]. Yazar bu yapıların gözlemlenebilir bazı değerlerini vermiş fakat fonksiyonları hakkında herhangi bir yaklaşımda bulunmamıştır.

Adıyaman ilinin Kâhta ilçesine bağlı Kocahisar Köyü'nde bulunan Arsameia am Nymphaios yerleşmesinde 1953-1956 yılları arasında çalışmalar gerçekleştiren Friedrich Karl Dörner ve ekibi, Mithradates Kallinikos'un Hierothesion'unda yer alan basamaklı

631 Von der Osten: 1929: 123-128.
632 Von der Osten: 1929: 128-130.
633 Von der Osten: 1929: 130-132.
634 Von der Osten: 1929: 132.
635 Von der Osten: 1929: 134.
636 Bu tüneller; Kastamonu, Taşköprü, Boyabat, Küre, Daday, Eskipazar, Safranbolu, Tosya, Çankırı, İskilip, Amasra, Filyos ve Bafra'da bulunmaktadır (Gökoğlu, 1952: 123-124). Gökoğlu'nun bahsettiği 20 basamaklı tünel arasında tez konumuz kapsamında yer alan Bafra Asarkale basamaklı tüneli de yer almaktadır. Bu basamaklı tünel; Halys'in doğusunda, Pontos Bölgesi sınırları içerisinde yer almasına rağmen yazar tarafından "Paphlagonia Tapınakları" başlığı altında "Kaya Tünelleri" alt başlığı içerisinde vermiştir (Gökoğlu, 1952: 128-129).
637 Gökoğlu, 1952: 123-129.

tünele ayrı bir önem vermiştir. Antik dönemde bu denli çok fazla iş gücü gerektiren yapının neden yapıldığı sorgulayan araştırmacılar, kazılar sonunda buna dair bir çözüm bulamadıklarını ifade ederler[638]. Buna rağmen, yapının bir kutsal alan içerisinde olması göz önünde bulundurularak basamaklı tünel yapısının kültsel bir amaçla yapılmış olduğunu ileri sürerler[639].

Albert Gabriel, Midas Kent'te yapılan mimari çalışmaların konu edildiği 1965 baskılı "Phrygie: Exploration Archéologique IV: La Cité Midas Architecture" adlı eserinde kentte yer alan basamaklı tünellere de değinmiştir. Yerleşimde; Kuzeydoğu, Kuzeybatı ve Güneybatı Merdivenleri olmak üzere üç adet tünel yer almaktadır[640]. Kuzeydoğu Merdiveni'nde en dikkat çekici detay, tünelin üst kısmında yer alan ve "*b*" olarak adlandırılan noktada heykel kaidesinin araya sokulmasıyla oluşmuş çentikler ve oyuklardır. Batı çeşmesinin üzerinde bulunan kayanın üst yüzünde de benzer bir durum söz konusuydu ve orada bir Kybele heykeli bulunmaktaydı[641]. 1936 kazı sezonunda ilk basamakları ortaya çıkartılan Kuzeybatı Merdiveni, tünel girişine kadar 2.5-3 metre genişliğinde ve 35 metre boyunca uzanan açık hava basamaklarına sahiptir. Sonrasında iki kola ayrılan tünel yapısı geniş bir mağara ile son bulmaktadır. Mağara içerisinde "*p*" harfi ile gösterilen havalandırma bacasının[642] bulunması ilgi çekicidir. Gabriel, Kuzeybatı Merdiveni'nin sonlandığı mağara yapısını, insanların su ihtiyacını karşıladığı yeraltı kaynağının bulunduğu yer olarak yorumlamaktadır[643]. Midas Kent'te yer alan bir diğer basamaklı tünel olan Güneybatı Merdivenleri'nde ise, tünelin başlangıcında, kuzeydoğu cephesinde, 1.25 metre genişliğinde kabaca yontulmuş bir kabartma[644] dikkat çekmektedir. Bir insan ve dört ayaklı bir hayvanın betimlendiği bu kabartma gerek tarihlendirme gerekse üslup açısından bir fikir vermemektedir[645]. Ayrıca Güneybatı Merdivenleri'nde, Kuzeydoğu Merdiveni ile aynı kotta (1309 metre) suya erişiminin gerçekleştiğini söylemesi de[646] Midas Kent'teki bu yapıların fonksiyonları hakkında ortaya atılan görüşler açısından önemlidir. Su ihtiyacının

[638] Dörner ve Goell, 1963: 139.
[639] Dörner ve Goell, 1963: 145.
[640] Gabriel, 1965: 27-38.
[641] Gabriel, 1965: 27.
[642] Gabriel, 1965: 30, Fig. 16.
[643] Gabriel, 1965: 32. Bu mağarada daha sonra yapılan kazılarda 15 metreye kadar derine inilse de tabana rastlanamamış, mağaranın kuzey duvarındaki bir açıklıktan sızan bir kaynak tespit edilmiştir (Haspels, 1971: 37-38). Bu mağara içerisinden ele geçmiş bir kafatası için bkz. Kansu ve Tunakan, 1947.
[644] Gabriel, 1965: Pl. 11c.
[645] Gabriel, 1965: 38.
[646] Gabriel, 1965: 35.

karşılanmasının yanı sıra ani bir saldırıda tahkimattan kaçış gibi askeri bir fonksiyona sahip olacağı da iddia edilmiştir[647].

Gabriel bu yapıların, Leonhard Richard'ın ortaya attığı yeraltı dünyası kültleri ile ilişkili fonksiyonuyla yapılmış olabileceklerini de göz ardı etmemiştir. Güneybatı Merdivenleri'nin yeraltı geçitleri ile bağlantılı olması, onu dinsel tören güzergâhı da olabileceği yönünde düşündürtmüştür. Sonuç olarak, bu yapıların işlevi ve tarihi açısından yapılacak çıkarımların hipotetik olacağını ve bu yapılar için şimdiye kadar yapılan çıkarımların da bu şekilde olacağını ifade etmiştir[648].

Anadolu'daki basamaklı tünelleri salt konu edinen tek çalışma, Hubertus von Gall tarafından 1967 yılında kaleme alınan "Zu den Kleinasiatischen Treppentunnel" adlı makaledir[649]. Von Gall bu makalesinde daha önce konu ile alakalı yayınlarda ortaya atılan önerileri değerlendirmiş; Phrygia, Galatia, Lykaonia, Kappadokia, Paphlagonia, Pontos, Kommagene, Armenia ve Kolkhis bölgelerinde o zamana kadar tespit edilen basamaklı tünellerin listesini vermiştir[650]. Tünellerin tarihlendirilmesi hususunda yeterli argümanın bulunmadığına dikkat çeken Von Gall, Midas Kent'in güneyinde bulunan basamaklı tünelin 5-4. yüzyıla, Paphlagonia'da bulunan Boyabat Kalesi üzerinde yer alan basamaklı tünelin de aynı tarihe, Amasya Harşena Kalesi'nde yer alan beşik tonozlu tünellerin ve Ankara'da bulunan Karalar basamaklı tünelinin Hellenistik Dönem'e ait olduklarını savunur[651]. Von Gall, basamaklı tünellerin neden inşa edildikleri konusunda birçok soru olduğunu, bu yapıların salt su amacına dönük olarak inşa edilmiş olmasının düşük bir ihtimal olduğunu belirterek dinsel bir fonksiyonun göz ardı edilemeyeceğini Midas Kent ve Arsameia Nymphaios'taki basamaklı tünel örnekleriyle açıklar[652].

Fahri Işık'ın 1987 yılında kaleme aldığı "Şirinlikale. Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens" adlı makale, Urartu coğrafyasında yer alan bir kale yerleşimindeki basamaklı tünelin değerlendirilmesi açısından önemlidir. Işık, dere yatağına doğru inen basamaklı

[647] Haspels, 2009: 60.
[648] Gabriel, 1965: 38.
[649] Von Gall, 1967.
[650] Von Gall, 1967: 511-517.
[651] Von Gall, 1967: 517 vd.
[652] Von Gall, 1967: 521 vd.

tünelin içme suyunun depolanması amacıyla oluşturulduğunu söyler[653]. Bunun yanında, odalar ve duvar nişlerinin görüldüğü basamaklı tünelin dinsel bir yan fonksiyona sahip olabileceğini de ifade eden Işık, bu yapıyı su kültü pratiğinin uygulandığı bir mekân olarak görür[654].

Son olarak, Ayşe Fatma Erol, 30. Araştırma Sonuçları Toplantısı'nda yer alan "Ordu İli Fatsa İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2011" adlı çalışmasında Cıngırt Kayası'ndaki basamaklı tünel hakkında bilgiler vermiş ve basamaklı tünellerin fonksiyonları hakkında o zamana kadar yapılan bazı yorumların özetini sunmuştur[655].

[653] Işık, 1987: 512.
[654] Işık, 1987: 516.
[655] Erol, 2012: 183-186.

3.2. İç Pontos

3.2.1. Tokat İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller

3.2.1.1. Tokat Kalesi Basamaklı Tüneli

- **Tünelin Uzunluğu**: 138 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 3.32 m. (1. basamak hizasından)
- **Tünelin Genişliği:** 3.36 m.
- **Basamak Sayısı**: 361.
- **Basamak Genişliği**: 34 cm. (1. basamak). Basamaklar, 25-37 cm arası değişiklik gösteriyor.
- **Rıht Yüksekliği**: 27 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 680.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Doğu. 95° D.
- **Tünelin Konumu**: 40°19’3.92” K - 36°32’54.08” D.

Tokat ilinin hemen hemen her noktasından görülebilen, oldukça sarp ve bir kartal yuvasını andıran heybetli Tokat Kalesi (**Ek-2 Res. 1**), antik dönemde Sebastopolis, Sebasteia gibi güneyinde kalan yerleşimlerin; Gaziura, Amaseia, Zela gibi kuzeybatı ve batısında kalan yerleşimlerin; Kabeira ve Komana Pontika gibi kuzeydoğusunda kalan yerleşimlerinin tam ortasında, kavşak bir noktada yer almaktaydı. Stratejik konumu ve sağladığı güvenlik nedeniyle birçok uygarlık tarafından kullanılan kalenin en erken Hellenistik Dönem’de en geç de Osmanlı Dönemi’nde yerleşim gördüğü düşünülmektedir[656].

Tokat Kalesi üzerindeki çok ender düzlüklerden olan güney yamaçta, kaya kütlesi ve teras alanının birleştiği yerde, tonozlu mekânların batısında bir basamaklı tünel yer almaktadır. Bu tünel hakkında en erken bahis, Evliya Çelebi tarafından yapılmaktadır. Seyyah, 17. yüzyılda Tokat’a yaptığı seyahatte söz konusu basamaklı tüneli “Ceylan Yolu” olarak tanımlamış, 362 adet kesme taş merdiven vasıtasıyla bir nehre inildiğini ifade

[656] 7 Temmuz 2014 tarihinde başlayan ve Tokat Müzesi tarafından gerçekleştirilen temizlik ve sondaj kazıları kapsamında Tokat Kalesi’nde çok miktarda Selçuklu-Osmanlı Dönemi seramik parçalarına rastlanmıştır.

etmiştir[657]. 5 Mayıs 2015 tarihinde Tokat Müzesi tarafından bu tünelde temizlik çalışmaları başlatılmıştır[658]. Çalışmalar başlamadan önce tünelin tavanının yalnızca 9 metresi gözükmekte ve basamaklar tamamen toprak ve moloz dolgu altında kaybolmuş vaziyetteydi. Çalışmalar[659], tünelin içerisindeki hafriyatın dışarıya atılacağı vagonu çekmek için kullanılacak motorun yerleştirilmesi amacıyla önce tünelin ön kısmında başlamıştır. Burada tünelin ağzına paralel 1.50 metre yükseklikte ve 3.40 metre eninde ve tünelin girişine 4 metre mesafede "U" formlu bir duvar görülmüştür. Duvar, anakayaya oturmaktadır ve anakaya tünele doğru düz bir biçimde tıraşlanmış vaziyettedir. Böylece tünelin hemen önünde küçük bir sahanlık elde edilmiştir (**Ek-2 Res. 2**). Tünel içerisindeki kazılar başladıktan sonra ilk 13 basamağın az deforme olduğu görülmüş, 13. basamaktan yaklaşık 2.5 metre ileriye doğru neredeyse hiç basamak çıkıntısı saptanamamıştır. Bu deformasyon, yalnızca basamaklarda değil yan duvarlarda ve tavanda, oyuklar ve çatlaklar olarak kendini göstermektedir. Tünelin yaklaşık 36. metresinde, 6.80 m. eninde, 6.65 m. yüksekliğinde doğal bir boşlukla karşılaşılmıştır. Bu, kayanın oluşumu esnasından olduğu düşünülen, kayacın doğal yapısıyla alakalı bir boşluktur ve kalenin genel kayaç yapısı da bu boşluklu kısım ile uyum göstermektedir. Bu boşluktan sonra tünel içerisindeki en az deforme olmuş kısımla karşılaşılır. 2015 yılı çalışmaları, 18 Aralık 2015 tarihinde son bulmuştur. Çalışmalar sonunda ilk basamaktan çalışmanın son bulduğu noktaya kadar ölçülen mesafe yaklaşık 74.10 metredir. Çalışmalarda niteliksiz seramik parçalarına, çeşitli ebatlarda güllelere ve kalede çok miktarda görülen, yüzeyi oldukça gözenekli bir blok parçasına kazınmış haça rastlanmıştır.

Tokat Kalesi'ndeki basamaklı tünelin kazı çalışmaları bir sonraki yılda da devam etmiş[660], 18 Nisan 2016 tarihinde çalışmaların ikinci etabı başlamıştır. Çalışmalar esnasında, 84. metrede, özellikle tavanda tekrar bir doğal boşluğa rastlanmıştır. Oldukça büyük olan bu boşluğun eni 16.10 metre, yüksekliği ise 5.95 metredir. Bu boşlukta çeşitli seramik parçalarına ve metal kaplara rastlanmıştır. Ayrıca bu boşluk alanda, geçen seneki 36. metrede karşılaşılan boşluk alanda olduğu gibi, yan duvarlarda insan eliyle oluşturulmuş, tünelin eğimine paralel oyuntular göze çarpmaktadır. Bu oyuntuların üst tarafında kesme

[657] Evliya Çelebi, Sey. V, 1, 87.
[658] Bu çalışmalarda görev alan ve Tokat Kalesi'ndeki basamaklı tünel ile alakalı birçok bilgiyi benimle paylaşan arkadaşım Ark. Deniz Özsoy'a teşekkürlerimi sunarım.
[659] Buradan sonra verilecek bilgiler, 2015 yılı çalışmaları hakkında verilerinin yer aldığı kazı raporundan elde edilen ve ziyaretimiz esnasında topladığımız verilere dayanmaktadır.
[660] Buradan sonra verilecek bilgiler, 2016 yılı çalışmaları hakkında verilerinin yer aldığı kazı raporundan elde edilen ve ziyaretimiz esnasında topladığımız verilere dayanmaktadır.

taşlardan oluşturulmuş 4.85 metre uzanan tonoz örgü (**Ek-2 Res. 3**) göz önüne alındığında, bu oyuntuların örgü tonozun üzerine oturduğu duvar yatakları olduğu düşünülmektedir. Tonoz örgüsü, tünelde bulunan geniş boşlukları kapamak ve tünel formunun devamını sağlamak için inşa edilmiş olmalıdır. Tonoz örgüden sonra basamakların durumunda biraz iyileşme ve daha bütüncül bir yapı gözlenmeye başlanmıştır. 111. metre dolaylarında tavandan tünelin sağ yan duvarına doğru uzanan derin bir çatlak yağışlı zamanlarda içeriye su sızmasına neden olmaktadır. İkinci etap çalışmalarının sonlarına doğru, 122. metre dolaylarında tünelin sol tarafında bir başka boşluk daha göze çarpmıştır. İkinci etap çalışmalarında yaklaşık olarak 50 metre daha ilerlenmiştir. Ziyaretimiz esnasında yaptığımız ölçümlerde ilk basamak ve son çalışılan nokta arasında yaklaşık 127 metrelik bir mesafe söz konusudur.

Tünelin iniş doğrultusunda herhangi bir ırmak ya da akarsu yer almazken bir hamam bulunmaktadır. Tünel ağzının bulunduğu yükseltide bir sarnıç görülememekte olup kalenin batı tarafındaki tepede bir adet sarnıç mevcuttur. Tünel boyunca doğal oyuklar, murç izleri, tünelin işçilik ve görsellik açısından özenli bir görüntü ortaya koyamamasına neden olmaktadır. Tokat Kalesi basamaklı tüneli, ziyaret edilen yerler içerisinde belki de en fazla deformasyon gözlemlenen noktadır. Ayrıca, topraktaki oksitlenmeden dolayı tünelin bazı yerlerinde kırmızımsı-pembemsi bir renk göze çarpmaktadır. Son olarak basamaklı tünelde üçüncü etap çalışmaları 13 Mart 2017'de başlamıştır. Amasya Kalesi'ndeki basamaklı tünellerden sonra kazısı yapılan bir diğer basamaklı tünel olması açısından oldukça faydalı gördüğümüz çalışmalar, bu yapıların fonksiyonunu ya da fonksiyonlarını anlamamız açısından son derece önemlidir.

27.08.2017 tarihinde Tokat Kalesi basamaklı tüneli kazısında görevli Ark. Deniz Özsoy ile yaptığımız görüşmede 361 basamaktan sonra basamakların kesildiği, ana kayanın daraldığı ve çok yoğun bir biçimde suyun görüldüğü öğrenilmiştir (**Ek-2 Res. 4**). Öyle ki, günlük yaklaşık 2 ton suyun tahliye edilmesine rağmen yaklaşık 2 aydır suyun bitirilemediği, tahliye edilen suyun yerine tüm kaya kütlesi içerisinde bulunan suyun yeniden geldiği anlaşılmıştır. Buna göre tünelin sonuna yaklaşıldığı düşünülmektedir. Mevcut su ve devamındaki balçık nedeniyle tünelin sonu net olarak görülemese de yaklaşık 138. metrede görülen çok yoğun su, tünelin sonunun çok yakında olabileceğini düşündürmektedir. Buradan hareketle, Amasya Kalesi'ndeki basamaklı tünellerle aynı amaçla yapılmış olabileceği, yani çok büyük bir kör sarnıç görünümünde oldukları varsayılabilir. Tünelin

tabanına yakın bir noktada çok miktarda suya rastlanılması, basamaklı tünellerin fonksiyonları için çok önemli bir veridir. Kayaların aslında büyük bir su rezervuarı oldukları, kayalığın içerisinde bulunan çatlaklar vasıtası ile suyun hem filtre edildiği hem de açılan bir tünel vasıtasıyla bu çatlaklardan sızan suya erişimin sağlandığı görülmüştür. Ayrıca, tespit edilen 361 basamak, 17. yüzyılda Tokat Kalesi basamaklı tünelini gören Evliya Çelebi'yi doğrulamaktadır. Gezgininin, tünelin bir nehre indiği konusunda yanılmış olması, orijinal metnin çevirisinden kaynaklı bir hata olarak düşünülebilir. Öyle ki, 362 adet basamağın varlığından haberdar bir kişi tünelin 362. basamak seviyesinde sonlanmış olduğunu da görmüş olması gerekir. Bu ilerleyen süreçte yapılabilecek ayrı bir çalışmanın konusudur.

361 basamağın tespit edilmesi, tünelin Evliya Çelebi'nin Tokat Kalesi'ni ziyaret ettiği esnada hala kullanılıyor olduğunu ya da en azından toprak ve moloz dolgu ile dolmamış olduğunun da bir kanıtıdır. Buna göre, Strabon'un Pompeius'un Pontos Krallığı'nı ele geçirdikten sonra sarnıçları doldurttuğu ifadesi[661] Tokat Kalesi için geçerli gözükmemektedir.

[661] Strab. XII. 3. 38.

3.2.1.2. Geyraz Kalesi Basamaklı Tüneli (Tokat)

- **Tünelin Uzunluğu**: 12.7 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 6.30 m. / Tünel formunun oluştuğu tonozdan yerdeki toprak zemine 1.7 m.
- **Tünelin Genişliği:** 2.63 m.
- **Basamak Sayısı**: 18.
- **Basamak genişliği**: 26 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 26 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 920 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Güneydoğu. 147° GD.
- **Tünelin Konumu**: 40°15'55.14" K - 36°33'14.09" D.

Tokat Kalesi'nden çıplak gözle görülebilen Geyraz Kalesi, Tokat'tan Sivas'a giden yolun sol tarafında kalmaktadır ve bu yoldan çok dik bir biçimde yükselmektedir (**Ek-2 Res. 5**). Oldukça sarp bir kayalık üzerine kurulu olan Geyraz Kalesi'ne araçla tırmanılacak bir yol bulunmamaktadır. Kaleye zorlu tırmanış esnasında seramik parçaları ve çatı kiremitleri, özellikle zirveye yaklaşıldığında yoğunlaşmış bir şekilde gözlemlenmiştir. Zirvenin güneydoğusunda, kale üzerindeki tek teras alanı olan yaklaşık 200 metrekarelik bir düzlük gözlemlenmiştir. Kaçak kazı çukurları bu teras alanında yoğunluk kazanmıştır. Bu düzlük alanda ayrıca, kuzeydoğu duvarı 23.70 metre, batısındaki duvarı 20.30 metre, onun batısındaki duvarı 23.10 metre ve en dıştaki, batıdaki duvarı 23.10 metre olan oldukça yüksek bir yapıdan bahsedilmiştir ve bu yapının kalenin girişi olabileceği düşünülmüştür[662].

Düzlük alandan kalenin zirvesine doğru tırmanıldığında bir basamaklı tünelle karşılaşılır (**Ek-2 Res. 6**). Tünelin olduğu kısma gelindiğinde ilk dikkat çeken unsur kaçak kazı faaliyetinin bu tünelin içinde de devam ettiğidir. Tünelin üst kısmında iki adet dairesel delik bulunmaktadır ve kaçak kazıcıların toprağı buradan dışarı tahliye ettiği düşünülmektedir. Öyle ki, bu kaçak kazı hafriyatının içinden Mithradates VI Eupator Dönemi'ne ait bir adet Amisos darplı sikke bulunmuştur[663]. Yüksek tavanıyla dikkat çeken

[662] Erciyas ve Sökmen, 2009: 359.
[663] Erciyas ve Sökmen, 2009: 359; 373, Fig. 7.

basamaklı tünel, başlangıç seviyesi diyebileceğimiz bir mesafede toprakla tıkalıdır ve tüm basamaklarda toprak dolgu bulunmaktadır. Basamakların başladığı kısımda, sağ duvarda murç izleri belirgin haldedir. Tünelin tavanının başladığı kısımda düz yüzey görülememektedir. Burası ya tahrip edilmiş ya da tünel inşa edilirken kayanın kırıklı yapısı nedeniyle düşmüştür. Buna rağmen, yan duvarda ve basamaklarda son derece titiz bir işçilik görülmektedir (**Ek-2 Res. 7)**. Yan duvarlar, birkaç küçük oyuk dışında neredeyse dümdüzdür. Geyraz Kalesi basamaklı tüneli, görülen basamaklı tüneller içerisinde en kaliteli işçiliğin olduğu yerler arasındadır. Tonoz aşağı yönde yaklaşık 4 metre devam ettikten sonra iyice alçalmakta ve basamakların üzerindeki toprak dolgunun da etkisiyle yükseklik 1.7 metreye kadar düşmektedir. Bu kısımlarda tünelin içine akan yağmur sularının etkisiyle tavanda ve sağ yan duvarda suyun bıraktığı beyaz izler gözlemlenmiştir. Tünel, girişe çok yakın bir noktada tıkandığı için tünelin fiziksel özellikleri hakkında çok fazla yorum yapılamamaktadır. Bölgede 1905 yılında araştırmalar yapan de Jerphanion, tünelin bitirilmemiş olduğunu, çevrede yapı kalıntısı olmadığını ve bilinmeyen bir sebepten ötürü yerleşimin Horoz Tepesi'ne (Çördük Kalesi) kaymış olabileceğini ifade eder[664].

Kalenin, doğusundaki daha zayıf olmak üzere, doğusunda ve batısında akarsular yer alır. Fakat tünelin uzanış doğrultusu göz önüne alındığında bu akarsulara yönelmemektedir. Ayrıca çevrede herhangi bir sarnıç gözlemlenememiştir. İnce taş işçiliği ile dikkat geçen Geyraz Kalesi basamaklı tüneli, ileriki metrelerde bu işçiliğin devam edip etmediği hususunda merak uyandırmıştır.

[664] De Jerphanion, 1928: 38.

3.2.1.3. Çördük Kalesi Basamaklı Tünelleri (Tokat)

Geyraz Kalesi'nden yalnızca 2.5 kilometre güneyde yer alan Çördük Kalesi, kaleyi ziyaret eden araştırmacılarca Horoz Tepesi ya da Bayram Kalesi olarak anılmıştır[665]. Fakat Tokat halkı kaleye yaygın bir biçimde "Çördük Kalesi" adıyla hitap ettiği için bu ismi kullanacağız. Çördük Kalesi'ne Tokat-Sivas karayolundan doğuya doğru yaklaşık 1 kilometre devam edilerek varılır. Araba ile kalenin çok yakınına kadar erişilebilmektedir. Doğu-batı yönlü yaklaşık 270 metre uzanan bir kayalığın üzerine kurulu kalenin kuzeyi çok dik olduğundan daha yumuşak bir eğime sahip olan güney kısımdan zirveye doğru tırmanılmıştır. Tokat Kalesi ve Geyraz Kalesi'ne oranla yükseltisi daha az ve daha az sarp olan Çördük Kalesi'nde ilk dikkati çeken unsur, kalenin doğu yüzünde yer alan iki kaya mezarıdır. Bu mezarlardan kuzeyde ve daha küçük olanına tırmanılamamıştır. Güneydeki ise oldukça büyük bir fasada sahip etkileyici bir anıttır. 6.4 metre yükseklik ve 9.5 metre genişliğe sahip mezarın yüzeyindeki küçük düzgün delikler, bölgedeki halkın aktarımına göre, kaya yüzeyini patlatmak amacıyla oluşturulmuş dinamit delikleridir. Mezar odasına geçiş 0.9 metre genişliğinde 1.1 metre yüksekliğindeki pencereyle sağlanır. Tavanı tonozlu mezar odasının derinliği 2.4 metre iken genişliği 2.5 metredir.

Kalenin güneye bakan kısmında iki yarım ay biçiminde uzanan ve ortalama uzunluğu 80 metreyi bulan ve Bizans veya daha sonraki dönemlerde inşa edildiği düşünülen, yer yer öne doğru çıkıntı yapmış harçlı sur duvarları rahatlıkla görülebilmektedir[666].

1. Tünel

- **Tünelin Uzunluğu**: 60.3 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 6.3 m.
- **Tünelin Genişliği:**
    - **Üst Basamakların Üzerinden Ölçülen Genişlik:** 4.7 m.
    - **Tünel Formlu Kısımdaki Genişlik (Aşağı Kısım):** 2.55 m.
- **Basamak Sayısı**: 133

[665] Cumont ve Cumont, 1906: 244; Von der Osten, 1929: 127.
[666] De Jerphanion, 1928: 38; Erciyas ve Sökmen, 2008: 292.

- **Basamak Genişliği**: 28 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 30 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 895 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Doğu. 110° D.
- **Tünelin Konumu**: 40°14’41.01” K - 36°33’7.60” D.

Kalenin güney yamacında zirveye yakın bir noktada, şimdiye kadar ziyaret edilenler arasında en anıtsalı olduğunu düşündüğümüz bir basamaklı tünelle karşılaşılmıştır (**Ek-2 Res. 8**). Basamaklı tüneli benzerlerinden ayıran unsur, ana basamak dizisinin sağında ve solunda devam eden, ana basamak dizisinden yaklaşık 1.90 metre yüksek olan ikincil basamaklardır. Genişlikleri yaklaşık birer metreyi bulan bu ikincil basamaklar fonksiyonel olmaktan öte, yapıya anıtsallık katmak amacıyla yapıldığı düşünülmektedir. Çünkü batıdaki yüksek basamak, 26.1 metre devam ettikten sonra, doğudaki yüksek basamak ise 29.5 metre devam ettikten sonra kaybolmaktadırlar (**Ek-2 Res. 9**). Doğu basamağının kaybolduğu noktada yan duvarlarda doğal bir oyuk görülmüştür. Batıdaki yüksek basamakların tam orta yerinde bilinçli bir şekilde oluşturulmuş, muhtemelen nöbetçi yeri ya da bu yapıların kutsal bir fonksiyonu göz önünde bulundurulacaksa bir heykelin konulduğu boşluk olarak yorumladığımız küçük mekân bulunmaktadır. Yaklaşık 45 ana basamaktan sonra tünelin tonozlu girişine gelinmektedir. Düz bir alınlık cephesine sahip olan basamaklı tünelin tavanı, neredeyse başlangıcından sonuna kadar dalgalı ve pürüzlü devam eder. Yan duvarlar çok düzgün olmasa da tavan kadar kötü bir görüntü ortaya koymaz. Duvarlarda yer yer açılan oyuklar, kandil koymak için küçük olduğundan ve is lekesi görülemediğinden muhtemelen hatıl boşluğu olarak kullanılmış olsa gerektir. Tünelin basamakları tane tane seçilmesine rağmen çok yıpranmıştır. Deformasyon sebebiyle kimi basamaklar yuvarlatılmış bir görüntü çizmektedirler.

Bölgede araştırma yapan Erciyas ve ekibi, 108. basamağın sağ duvarında bir grafiti-yazıt tespit etmiştir. Grafiti, “ΘΠΥΛΑΜΕΟΟΝ ΤΟΕΗΚΡ” olarak okunmuş ama ne anlama geldiği anlaşılamamıştır[667].

[667] Erciyas ve Sökmen, 2008: 292.

2. Tünel

- **Tünelin Uzunluğu**: 43.5 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 1.78 m. (1. basamak hizasından)
- **Tünelin Genişliği:** 0.9 m.
- **Basamak Sayısı**: 32. (görülebilen)
- **Basamak genişliği**: 27 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 28 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 880 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Doğu. 114° GD.
- **Tünelin Konumu**: 40°14'42" K - 36°33'10" D.

Çördük Kalesi'ndeki anıtsal basamaklı tünelin yaklaşık 50 metre doğusunda ikinci bir basamaklı tünel yer almaktadır. Anıtsal tünelden küçük tünele geçerken kaya yüzeyine oyulmuş 26 basamaklı bir merdivenden geçilir. Bu merdiven, küçük tünelin girişine yönlendirir konumdadır (**Ek-2 Res. 10**). Geç dönem surlarının dışında yer alan tünel, batısındaki anıtsal tünele göre daha küçük ebatlara sahiptir ve onunla aynı uzanış doğrultusuna sahiptir. Bu anlamda bilinçli bir tercih söz konusu olmalıdır. Fakat iki tünelin de uzanış doğrultusunda bir akarsu bulunmamaktadır. İkinci tünelin yan duvarları tavana kadar oldukça dik biçimde uzanmaktadır. Tavan ise at nalı formundan uzak, daha düz bir görüntü ortaya koymaktadır. Tünelde büyük oyuklar ve çatlaklar yoktur fakat tünelin giriş kısmında birkaç çatlak göze çarpmaktadır. Tünelin tüm yüzeyinde pürüzlü bir yapı gözlemlenmiştir. Basamaklar korunma durumu bakımından iyi durumdadır. Tünel başlangıçtan görülebilen son noktaya kadar belli bir formda devam etmektedir yalnız girişten 6.2 metre sonra tavanda yaklaşık 2 metrelik bombeli bir yükselme söz konusudur.

Bu tünelde daha önceki yıllarda muhtemelen kaçak bir kazı gerçekleştirilmiştir. Tünelin ileri kısımlarında basamaklar üzerinde bulunan çuvallar içerisindeki hafriyat bunun kanıtıdır. Bölgede araştırmalar yapan Von der Osten, Çördük Kalesi üzerindeki ikinci tüneli ziyaret ettiğinde buranın girişinin büyük bir kaya parçasıyla bloke edildiğinden bahseder ve

40 basamaktan sonrasının tıkalı olduğunu söyler[668]. 1926 yılında bölgeyi ziyaret eden Osten'den bugüne 8 basamak daha tıkanmıştır ve bizim ziyaretimiz esnasında ikinci tünelin girişini kapatan bir kaya görülmemiştir.

Kale üzerinde ayrıca bir tanesi düzgün dikdörtgen formlu (**Ek-2 Res. 11**) olmak üzere iki adet sarnıç görülmüştür. Derinliği 5.7, uzunluğu 2.6 ve genişliği 7.5 metre olan dikdörtgen formlu sarnıcın düzgün duvarları ve işçiliği dikkat çekmektedir. Sarnıç olarak kullanıldığı düşünülen bu yapının anıtsal basamaklı tünelle aynı zamanda yapıldığı fikri düşünülmektedir.

[668] Von der Osten, 1929: 127-128.

3.2.1.4. Karagöz Kalesi Basamaklı Tüneli (Tokat)

- **Tünelin Uzunluğu**: 10 m. (Basamakların başlangıcından kaya bloğuna kadar)
- **Tünelin Yüksekliği**: 3.2 m.
- **Tünelin Genişliği:** 3.2 m. (Tonoz formunun başladığı yerden)
- **Basamak Sayısı**: 22.
- **Basamak Genişliği**: 23 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 27 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 1430 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Güneybatı. 223° GB.
- **Tünelin Konumu**: 40°14'19.45" K - 36°45'8.57" D.

Tokat iline bağlı Çat Kasabası'nın kuş uçuşu 5.3 kilometre, araç ile yaklaşık 6.5 kilometre güneydoğusunda yer alan Karagöz Kalesi, Tokat – Almus – Sivas yerleşimlerinin siyasi sınırlarının kesişim noktasına çok yakın bir mesafede (yaklaşık 2.5 kilometre) konumlanmıştır. Sarp bir arazide bulunan Karagöz Kalesi'ne ulaşım toprak bir dağ yolundan sağlanmaktadır. Buraya yaptığımız ilk ziyarette, bölgede karın uzun süre kalması ve erimesiyle ulaşımı kötü yönde etkilemesinden dolayı Karagöz Kalesi'ne ziyaretimizi gerçekleştirememiştik. 2017 Mart ayında karların bir miktar daha erimesiyle ulaşım nispeten daha kolay hale gelmiş ve Karagöz Kalesi'ne ziyaretimiz mümkün olmuştur. Kale, oldukça dağlık bir bölgede belirgin bir doğal kayalık üzerinde yer almaktadır (**Ek-2 Res. 12**). Kaleye ulaşım, eğimin nispeten daha yumuşak olduğu güney yamaçtan sağlanmaktadır. Eteklerden yükseklere çıkıldığından seramik ve kiremit parçalarında yoğunlaşma fark edilmiştir. Zirve kısmında çok miktarda kiremit parçası ile karşılaşılmıştır. Yine zirve kısmında, bir mekâna ait olabileceğini düşündüğümüz belli bir noktada yoğunlaşmış taşlar ve toprakta belli bir hat boyunca görülen kabarıklık zirvedeki terasın iskân edildiği fikrini doğurmuştur. Zirvenin güneye bakan yamacında harçlı bir sur duvarına ait kalıntılar gözlemlenmiştir.

Kalenin güney yamacında, basamaklı tünelin hemen altında kule olabileceği düşünülen bir yapı görülmüştür. Bölgede yürüttüğü yüzey araştırması kapsamında kaleyi ziyaret eden Erciyas ve ekibi, bu yapı hakkında bilgi vermektedir: İşlevini tam olarak kestiremedikleri fakat gözetleme kulesi olabilecek bu dikdörtgen yapının doğusunda sıvalı

ve kemerli bir mekân olduğu, yapının batı duvarının güneye doğru dönüş yapıp güney duvarını oluşturduğunu ve batı duvarının 4 metre, güney duvarının 3.07 metre, doğu duvarının kemerli mekâna kadar 1.69 metre, kemerin bittiği noktadan duvarın sonuna kadar olan mesafenin ise 2.79 metre olduğunu söylemiştir. Ayrıca kemerli mekânın iç genişliğinin 1.06 metre, uzunluğunun da 2.20 metre olduğunu ifade etmiştir[669].

Yukarıda sözü edilen mekânın hemen üzerinde, zirvedeki terasın yaklaşık 5 metre aşağısında, güney yamaçta bir basamaklı tünel tespit edilmiştir. Fakat Karagöz Kalesi üzerindeki basamaklı tünel, diğer basamaklı tünellerden farklı bir görüntü ortaya koyar. Tünelin üzerinde bulunduğu doğal kayalığın oldukça kırıklı ve ufalanmaya müsait bir yapıda olduğu gözlemlenmiştir. Hatta kayalığın bazı noktalarında elle temas anında bile kopmalar olabileceği tecrübe edilmiştir. Muhtemelen bir deprem sonucu tünelin başlangıçtan itibaren 22 basamak seviyesine kadarı sağlam kalabilmiş, sonrasında tünelin üst kısmı yıkılmış, tonozlu kısım başlangıçtan itibaren yaklaşık 1.75 metre korunabilmiştir. Tonozlu kısmın devamı yoktur ve ilerideki kayalık alanda tünelin at nalı formuna dair herhangi bir iz görülememiştir (**Ek-2 Res. 13**). Tünelin başlangıç seviyesindeki sağ duvar da korunmamıştır. Merdivenlerin başlangıcından tonozun başladığı noktaya kadar 11 basamak bulunmaktadır. Basamak sırasında, başlangıcın sağ kesiminden gözlemlenebilen son basamağa doğru (güneybatıya) belirgin bir çatlak görülmektedir. Basamak kısmında en dikkat çeken unsur, ayak basılan kısımların dar fakat rıht yüksekliğinin fazla olmasıdır. Böylece 45° civarında bir eğim oluşturulmuştur. Bunlar şimdiye kadar ziyaret edilen tüneller içerisindeki muhtemelen en dik basamaklardır. Bu yüzden merdivenlerden aşağı inerken zorlanılmıştır.

Burada tahminen oldukça yıkıcı bir depremin izleri görülmektedir: Tünelin tonoz formu bu deprem sebebiyle kırılmış, basamaklarda belirgin bir çatlak oluşmuş ve büyük kaya bloklarının koptuğu görülmüştür. Tünelin devamı izlemek amacıyla basamakların devamında görülen küçük bir oyuktan (**Ek-2 Res. 14**) girilmiş fakat basamakların muhtemelen daha derinde devam etmiş olacağından burada herhangi bir basamağa rastlanılmamış olmasının yanı sıra tünelin at nalı formuna işaret verebilecek herhangi bir kanıta da rastlanılmamıştır. Ayrıca, çatlaktan ileriye doğru oldukça dar bir aralığın ileriye doğru kısa bir mesafe daha devam ettiği görülmüştür.

[669] Erciyas ve Sökmen, 2008: 293.

3.2.1.5. Turhal Kalesi Basamaklı Tüneli

- **Tünelin Uzunluğu**: 122.5 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 3.2 m. (2. Basamaktan)
- **Tünelin Genişliği:** 2.8 m.
- **Basamak Sayısı**: 250+
- **Tünelin Rakımı**: 590 m.
- **Basamak Genişliği**: 29 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 24 cm.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Güney. 154° GD.
- **Tünelin Konumu**: 40°23'20.28" K - 36°05'31.32" D.

Turhal Kalesi, modern Turhal'ın içerisinde yer almakta ve şehrin hemen hemen her noktasından görülebilmektedir. Kale çevresindeki geniş düzlükleri (**Ek-2 Res. 15**) kontrol edebilecek bir konumda, hakim bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Iris ırmağı, kalenin doğusundan güney-kuzey doğrultulu akmaktadır. Antik dönemde Gaziura yerleşimiyle eşleştirilen Turhal Kalesi, bölge yerleşimlerinin arasında yer alarak stratejik konumunu uzun yıllar sürdürmüştür. Kalede ele geçen en erken arkeolojik veri 2. binyıl seramikleridir[670]. Turhal'da bulunan ve Tokat Müzesinde sergilenen bir yazıt, yerleşimin İ.Ö 4-3. yüzyıldaki varlığına ışık tutarken[671] kale üzerinde ele geçen yazıtlar kentin Yunan döneminde etkin kullanıldığını gösterir[672]. Kale, Strabon zamanında terk edilmiştir ve piskoposluk dönemi Ibora'sı zamanında yeniden canlanmıştır[673].

Turhal Kalesi'nin doğu ve batı yamaçları sarp olduğu için kuzeyden veya güneyden erişim sağlanabilir. Antik dönemde kaleye muhtemelen kuzey yamaçtan giriş yapılıyordu. Kaleye kuzey tarafından tırmanırken 7.2 metre derinliğinde muhtemelen bir sarnıç olan çukurluk görülmüştür. Kalede bunun dışında iki sarnıç daha görülmüştür.

[670] Durbin, 1971: 120, no. 129.
[671] Önen-Arslan-Takmer, 2006: 184, no. 1.
[672] Anderson ve diğ., 1910: 251-253, no. 278-278a; De Jerphanion, 1928: 35.
[673] Anderson, 1903: 70.

Kalenin kuzey yamacında girişi kuzeyindeki engin düzlüğü gören basamaklı bir tünel bulunmaktadır (**Ek-2 Res. 16**). Bölgede araştırma yapan ve Turhal Kalesi basamaklı tünelini de ziyaret eden araştırmacılardan Hamilton, 50 basamağa kadar basamakların iyi durumda olduğunu fakat sonrasında gittikçe kötüleştiğini, 45° eğimde ayak koyacak düzgün yer olmadığı ve şeytandan bahseden yerel rehberinin de tavsiyeleriyle tünelin sonuna inmekten vazgeçtiğini söyler[674]. Texier de tünelin bu durumuna değinir ve tünelin olası fonksiyonu için Mithradates'in Pontos ve Armenia bölgelerinde yaptırdığı 75 kaleden biri olduğunu ve kralın hazinelerini sakladığı yer altı mahzeni olduğunu söylemektedir[675]. Turhal Kalesi'ne ziyaret gerçekleştiren bir diğer araştırmacı olan Von der Osten, 1926 yılında kalede yaptığı araştırmalar esnasında, yukarıda bahsedilen kötü durumdaki basamaklarda düşmüş, yaklaşık 9 metre sürüklenmiştir. Araştırmacı, yanında ona eşlik edenler olmasa tünelin sonuna kadar yuvarlanacağını ifade etmiştir[676]. Von der Osten ayrıca tünelin tüm uzunluğunun 250 m. olduğunu söylemiştir[677]. Bu rakama şüphe ile yaklaşmanın mantıklı olacağını düşünmekteyiz. Ayrıca, de Jerphanion, Turhal Kalesi üzerinde iki adet basamaklı tünel olduğunu söylese de[678] ziyaretimiz esnasında ikinci tünele rastlanılmamıştır.

Tünelin ağız kısmından ilk 10 metre boyunca basamaklar diğer noktalara göre nispeten daha düzgünken tünelin orta kısmında kimi yerlerde tamamen aşınmıştır. Hatta eğimden dolayı adım atmak oldukça zor ve tehlikeli olduğundan tünelin sonuna inilmemiştir. 70. metreden sonra basamaklar tekrar iyileşme göstermektedir. Tünelin tavanı, Zile Kalesi tünelinde olduğu gibi girintili çıkıntılı bir yapı göstermekte olup ancak 50 metreden sonra düzgün bir tavan kendini gösterebilmektedir (**Ek-2 Res. 17**). Basamak sıralarının üzerindeki eski ray demirleri, burada bir çalışma yapıldığına işarettir. Fakat bu çalışmalarla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Tünel ağzının ön kısmındaki düzlük alanın sağ ve solunda bu çalışmalar esnasında tünelden çıkarılan toprak hala görülebilmektedir.

[674] Hamilton, 1842: 359.
[675] Texier, 2002: 168.
[676] Von der Osten, 1929: 65-66.
[677] Von der Osten, 1929: 66.
[678] De Jerphanion, 1928: 35.

3.2.1.6. Yeşilalan (Arho) Köyü Basamaklı Tüneli (Turhal)

- **Tünelin Uzunluğu**: 20 m.
- **Tünelin Yüksekliği**:
- **Tünelin Genişliği:**
- **Basamak Sayısı**:
- **Basamak Genişliği:**
- **Rıht Yüksekliği**:
- **Tünelin Rakımı**: 1040 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Doğu. 114° GD (yaklaşık değer).
- **Tünelin Konumu**: 40°26'49.92" K - 36°21'52.59" D.

Yeşilalan Köyü (eski adı Arho), Turhal ilçesinin yaklaşık 28 kilometre kuzeydoğusunda yer alır. Oldukça izole bir yerde konumlanan Yeşilalan Köyü, Kazova (Dazimonitis) ve Taşova'yı (Phanaroia) birbirinden ayıran dağ üzerinde yer alır[679]. 6.5 kilometre batısında bir baraj inşaatı olan Yeşilalan Köyü, yüksek dağın güney yamacında yer alır. Köyün üzerinde yer alan yamaç, kuzeye doğru iner ve tabanda Çeten Deresi yer alır. Çayın karşı tarafında, Yeşilalan Köyü'nün kuzeydoğusunda, civarda görülebilen tek kayalık alan olan ve köy ahalisi tarafından "Asarkaya" olarak adlandırılan kısımda **(Ek-2 Res. 18)** basamaklı bir tünel yer almaktadır. Fakat basamaklı tünelin yer aldığı bu kayalık alana giden herhangi bir yol olmadığı ve ziyaretimiz esnasında iklim koşullarının elvermemesi nedeniyle, köy muhtarının da tavsiyeleri üzerine, basamaklı tünel görülememiştir. Bu yüzden basamaklı tünelin sayısal verileri elde edilememiştir. Yeşilalan Köyü'ndeki basamaklı tüneli ziyaret edebilen tek araştırmacı de Jerphanion'dur. 1904 yılında tüneli ziyaret eden ve tünelle ilgili çok az bilgi veren Jerphanion'un aktardıklarına göre, çevrede kalıntılar olmadığını, tünelin 20. metrede tıkanmış olduğunu, tünelin üst kısmında 3.5 metre uzunluğunda, 1.5 metre eninde ve 2.5 metre derinliğinde bir sarnıç olduğu anlaşılmaktadır[680]. Bir sarnıcın varlığı, köy halkı tarafından da ifade edilmiştir. Ayrıca, kayalık üzerinde yaptığımız gözlemlere göre herhangi bir sur duvarı bulunmamaktadır.

[679] De Jerphanion, 1928: 37.
[680] De Jerphanion, 1928: 37.

3.2.1.7. Zile Kalesi Basamaklı Tüneli

- **Tünelin Uzunluğu**: 45.6 m
- **Tünelin Yüksekliği**: 3 m. (Tonozun başladığı yerden.)
- **Tünelin Genişliği:** 2.7 m.
- **Basamak Sayısı**: 113.
- **Tünelin Rakımı**: 765 m.
- **Basamak Genişliği**: 30 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 25 cm.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzey. 14° K.
- **Tünelin Konumu**: 40°18'14.81" K - 35°53'28.59" D.

Zile Kalesi, Anderson'a göre[681] Strabon'un "Semiramis Tepesi"[682] olarak adlandırdığı yerde bulunmaktadır. Bölgedeki diğer kalelerle karşılaştırıldığında daha alçak (modern yerleşimden yaklaşık 25 metre yüksekte) ve daha az kayalık olan Zile Kalesi'nin kuzeydoğu eteğinde küçük bir tiyatro yer almaktadır (**Ek-2 Res. 19**). Bu tiyatronun anakayaya oyulmuş *cavea*'sı ve muhtemelen *orkestra*'sına ait olduğu düşünülen kısımlar dışında günümüze ulaşan diğer mimari unsurları görülmemektedir[683]. Zile Kalesi üzerinde bulunan diğer anıtsal yapı ise basamaklı tüneldir.

Hamilton, Zile'ye yaptığı ziyarette basamaklı tünelden bahseder. Kendisi bizzat görmese de, tünelin kent içindeki bir çeşmeye yöneldiğini söyler[684]. Anderson ise kaleyi görmesine rağmen tünel hakkında bilgi vermez[685]. Franz ve Eugène Cumont ise tünelin yaklaşık 45° eğimle kayanın derinliğine indiğini, neredeyse tamamen moloz dolgu ile tıkalı olduğunu söyler ve bir sarnıca yönelebileceğini düşünür[686]. Von Gall ise onun zamanında

[681] Anderson, 1903: 42.
[682] Strab. XII. 3. 37.
[683] Wilson, 1960: 215.
[684] Hamilton, 1842: 362.
[685] Anderson, 1903: 42.
[686] Cumont, 1906: 191.

tünele dair bir iz olmamasından[687] dolayı tünel ile alakalı eski yayınlara başvurulması gerektiğini söyler[688].

Zile Kalesi'ndeki basamaklı tünelin çevresi yüksek demir parmaklıklarla çevrilidir ve demir kapı kilitlidir. Belediyeden alınan izinle bu kapı açtırılmış, tünel girişinde ve içerisinde araştırmalar yapılabilmiştir. Tünele iki aşamalı basamakla inilir. İlk aşamadaki 13 basamak modern olup muhtemelen tünelin girişini çevreleyen duvarla birlikte yapılmıştır. Bu basamaktan indikten sonra anakayaya oyulmuş antik basamaklara gelinir. Tünelin girişine kadar yaklaşık 10 basamak bulunmaktadır (**Ek-2 Res. 20**). Tünelin genelinde dalgalı ilerleyen bir tavan ve yer yer deforme olmuş basamaklar bulunmaktadır. Tünel yüzeyindeki çatlaklı yapı ve 22. metrede sağ duvarda bulunan doğal oyuk göze çarpmaktadır. Bu oyuğun devamı hem basamaklarda hem de tavanda izlenebilmektedir. Kayanın kırklı yapısı nedeniyle tünelin ilk yarısında özelikle tavanda parçalı-bölümlü bir görüntü mevcuttur. Tünelde yer yer murç izlerinin görülebiliyorken tünel koridorunun yüzeyindeki girintili çıkıntılı yapı itibariyle genel olarak kaliteli bir işçiliğe sahip olmadığı söylenebilir (**Ek-2 Res. 21**). Tünelin sonunda ise yağmur sularının tünelin içine dolmasıyla oluşmuş su birikintisi vardır.

Zile Kalesi'ndeki basamaklı tünelde girişte bulunan projektör ve tünel içerisinde tavandaki lambalar, buranın önceden turizm amaçlı ya da burada yapılmış çalışmalarda kolaylık sağlaması amacıyla kullanılmış olabileceğini düşündürtmüştür. Kale üzerinde bir sarnıç görülmemiştir. Yalnız basamaklı tünel girişinden yaklaşık 20 metre doğuda kale burçları içerisinde yer alan dairesel planlı ve tabanı toprağın altında bir kulenin önceden sarnıç olarak kullanılmış olabileceği akla gelse de burası kuvvetle muhtemel bir kule idi. Ayrıca tünelin uzanış doğrultusunda, yaklaşık 200-250 metre mesafede bir akarsu bulunmaktadır.

[687] Von Gall'in tünele dair iz görülememesi ifadesinin haklı bir gerekçesi olabilir: Tünelin kalenin yürüme zemininden aşağıda olması ve tünele yönlendiren basamakları çevreleyen modern duvarlar göz önüne alındığında tünelin girişinin bir zamanlar (Hamilton ve Cumont'lardan sonraki bir tarihte) yıkıntı altında olduğu düşünülebilir.
[688] Von Gall, 1967: 515, no. 35.

3.2.1.8. Niksar Kalesi Basamaklı Tüneli

- **Tünelin Uzunluğu**: Yaklaşık 35 m. (Görülebilen)
- **Tünelin Yüksekliği**: 1.7 m.
- **Tünelin Genişliği:** 1.3 m.
- **Basamak Sayısı**: 25. (Görülebilen)
- **Basamak genişliği**: 27 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 20 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 425 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzey. 322° KB.
- **Tünelin Konumu**: 40°35’31.28” K - 36°57’27.77” D.

Niksar Kalesi, Paryadres Dağları’nın yükseltisini artırmaya başladığı kısımda doğu-batı yönlü uzanan bir yükselti üzerinde yer alır. Kale oldukça geniş bir alanı kaplayan hakim bir noktadadır. Kale üzerinde birçok geç dönem yapısı ve yakın bir zaman içerisinde restorasyonu yapılmış sur duvarları bulunmaktadır.

Niksar Kalesi üzerinde tespit edilen tünel, Pontos Bölgesi’ndeki diğer tünellerden farklıdır. Diğer tüneller anakayaya oyulmuş iken Niksar Kalesi tünelinin basamakları, yan duvarları ve tonoz kısmı örgü taşlardan yapılmıştır. Buradan hareketle, Niksar Kalesi basamaklı tüneli, Osmancık Kalesi basamaklı tüneli ile birlikte ziyaret ettiğimiz tüm noktalar arasında moloz taşlarla ve harçla inşa edilmiş iki basamaklı tünelden bir tanesidir ve bu sebeple farklı bir değerlendirmeye tabii olacaktır. Tünel, tavanın iki yerden çökmesiyle fark edilmiş ve bu noktalardan fotoğraflama yapılmıştır (**Ek-2 Res. 22**). Basamaklar yukarı kesimden akan toprakla neredeyse tamamen kapanmış ve toprak yağan yağmurla kaygan hale geldiği için tünelin devamı güvenlik sebebiyle görülememiştir. Tavan, at nalı formunda görülen dışbükey biçimde değil düz olarak inşa edilmiştir ve taşların arasındaki harç belirgin biçimde görülmektedir (**Ek-2 Res. 23**). Tünelin başlangıcı, güneyindeki sur duvarının altından kalenin içine giriyor gözükmektedir ve muhtemelen sur içinde toprak altında kalmış bir girişe sahiptir. Üst seviyelerden akan toprak tünelin sur önündeki kısmını tıkadığı için tünelin giriş kısmına doğru gidilememiştir. Kale üzerindeki büfe işletmecisinin aktardığına göre kale üzerinde bunun gibi 7 tünel bulunmakta ve bu tüneller kentin bazı mekânlarına

ulaşmaktadır. Tünelin yöneliş doğrultusunda zayıf akan bir derecik bulunmaktadır. Tünel, öncülü olan anakayaya oyulmuş tünelleri taklit eden daha geç bir replikası olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda mimari bir geleneğin sonraki dönemlere tesiri açısından Niksar Kalesi basamaklı tüneli tarafımızca öneme sahiptir.

Basamaklı tüneller su biriktirmek amacıyla inşa edilmiş büyük sarnıçlar ise Niksar Kalesi basamaklı tüneli bu bağlamda farklı bir değerlendirmeye tabi tutulabilir. Eğer tünelin bitiminde de yine üst seviyelerdeki gibi kesme taşlardan basamaklar mevcutsa su burada tutunamayıp taşların arasından yer altına sızabilir. Bu sebeple Niksar Kalesi basamaklı tüneli, Pontos bölgesinde görülen benzerlerinden farklı bir fonksiyonla yapılmış olduğu düşünülebilir. Bu fonksiyon kalenin askeri bir üs olması nedeniyle gizli giriş çıkışın sağlandığı mekân olarak düşünülmektedir.

3.2.1.9. Güveçli Köyü Basamaklı Tüneli (Erbaa)

- **Tünelin Uzunluğu**: 17.6 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.5 m. (1. basamaktan)
- **Tünelin Genişliği:** 3.2 m.
- **Basamak Sayısı**: 24.
- **Basamak Genişliği**: 33 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 29 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 945 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzeybatı. 300° KB.
- **Tünelin Konumu**: 40°43'46.76" K - 36°41'23.13" D.

Küçük Tünel/Koridor:

- **Tünelin Uzunluğu:** 5 m.
- **Tünelin Yüksekliği:** 1.5 m.
- **Tünelin Genişliği:** 1.1 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzey. 30° KD.

Erbaa ilçesine bağlı Güveçli Köyü, Lykos Irmağı'nın geçtiği taban seviyesinden dik bir biçimde yükselen, Taşova'dan Niksar Ovası'na kadar uzanan ve Strabon'un Pontos'un en iyi yeri olarak yorumladığı[689] Phanaroia'ya hakim bir konumda bulunan Karınca Dağı'nın üzerinde yer almaktadır (**Ek-2 Res. 24**). Erbaa'nın yaklaşık 21 kilometre kuzeydoğusunda yer alan köyün yaklaşık 250 metre kuzeyinde bir kayalık alan göze çarpmaktadır. Köyün içerisinde bu yükseltiye uzanan patika ile kayalığa erişim sağlanmaktadır. Kayalığın eteklerinde görülen yıkılmış evlere ait duvarlar köyün eski yerleşiminin bu kayalığın hemen güney eteğinde olduğu göstermektedir. Kayalığın kuzey ve batısı oldukça dik olduğu için kayalığa doğu yönden erişim sağlanabilmektedir. Zirveye doğru tırmanırken ilk dikkat çeken unsur, kuzeydoğu yönünden akan ve muhtemelen kar sularının erimesiyle oluşmuş ince

[689] Strab. XII. 3. 30.

dereciktir. Bu derecik, kayalığa yakın bir yerde küçük bir şelale oluşturmakta daha sonra aşağıdaki vadiye doğru süzülmektedir.

Kayalığın üst seviyelerine doğru tırmandığımızda güneye bakan yamaçta basamaklı bir tünel bulunmaktadır (**Ek-2 Res. 25**). Taş ve toprak dolgu, başlangıcından 17.6 metre sonra tüneli tıkamıştır. Görülebilen kısım itibariyle çatlaklar girişte sol yan duvarda ve tavanın birkaç yerinde gözlemlenmiştir. Yan duvarlar, tünelin tavanına oranla biraz daha pürüzlü bir yüzeye sahiptir. Kayanın çatlaklarından sızan sular kimi yerlerde yosunlanmaya kimi yerlerde ise kayanın yüzey renginin değişmesine sebebiyet vermiştir. Tünelin basamakları, bölgedeki diğer tünellerin basamakları ile karşılaştırıldığında iyi korunagelmiştir ve tıkalı olan yere kadar tamdır. Tünelin tabanında görülen taşlar yakın bir zamanda insan eliyle atılmıştır.

Bu basamaklı tünelin girişinin hemen yanında (kuzeydoğusunda) çok daha küçük boyutlarda başka bir tünel ya da bir koridor daha bulunmaktadır (**Ek-2 Res. 26**). İçi neredeyse toprakla tamamen dolmuş olan bu yapının basamakları görülememektedir. Tavan kısmının yüzeyi göz önünde bulundurulduğunda büyük tünele göre daha özensiz bir işçilik söz konusudur. Büyük tünele kıyasla eğimi daha az olan bu yapının uzanış yönü, kayalığın dar yüzüne (kuzeydoğu) doğrudur. Kayalığın bu kesimine bakıldığında kaya yüzeyinde herhangi bir iz bulunmaması, -varsa- bir çıkışın toprak altında olduğunu düşündürtmüştür. Büyük tünele açılan bir yol olabileceği de düşünülen bu küçük tünelin işlevinin tam olarak anlaşılması için kazısının yapılması gerekmektedir. Ancak, Kevgir Kalesi'nde bulunan ve 1. Tünelin girişine açılan, 1.1 metre genişliğinde ve 1.5 metre yüksekliğindeki tünel benzeri bir koridoru konumu itibariyle anımsatan bu tünel, bu anlamda büyük tünele açılan koridor niteliğinde olabilir.

Basamaklı tünelleri konu edinen çalışmalarda[690] Güveçli Köyü basamaklı tünelinden bahsedilmemiştir. Bu anlamda, literatüre bu tünelin eklenmesi tarafımızca önemlidir.

[690] Bkz. Leonhard, 1915; Von der Osten, 1929; De Jerphanion, 1928; Von Gall: 1967.

3.2.1.10. Gümüşalan Köyü Basamaklı Tüneli (Erbaa)

- **Tünelin Uzunluğu**: 12 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 1.6 m.
- **Tünelin Genişliği:** 1.3 m.
- **Basamak Sayısı**: 23.
- **Basamak Genişliği**:
- **Rıht Yüksekliği**:
- **Tünelin Rakımı**: 733 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzeybatı. 311° KB.
- **Tünelin Konumu**: 40°41’37.50” K - 36°46’6.43” D.

Eski adı Mürüs olan ve basamaklı tünellerin konu edildiği literatürde bu isimle anılan Gümüşalan Köyü, Aşağı ve Yukarı Gümüşalan olmak üzere bir aks üzerinde kuzey-güney yönlü yerleşim dokusu ortaya koymaktadır. Aşağı Gümüşalan, Erbaa’nın yaklaşık 30 kilometre kuzeydoğusunda, Güveçli Köyü basamaklı tünelinin ise kuş uçuşu 7.5 kilometre güneydoğusunda, Karınca Dağı üzerinde yer alır.

Aşağı Gümüşalan’ın yaklaşık 550 metre güneyinde, doğuda ve batıdaki yükseltilerin arasındaki dar vadide kuzeybatı-güneydoğu yönlü uzanan yaklaşık 60x30 metrelik dikdörtgeni andıran bir kayalık bulunmaktadır (**Ek-2 Res. 27**). Bu kayalığın hemen doğusunda küçük bir akarsu yer almaktadır. Bu akarsu, kayalığın güneydoğu noktasında yaklaşık 2.5 metrelik bir şelale oluşturmaktadır. Bu akarsuyun yatağına bakıldığında, kayanın aşındığı görülmüş ve akarsuyun bu yatakta uzun yıllar aktığı tahmin edilmiştir.

De Jerphanion, Niksar ve Erbaa arasında yer alan Gümüşalan’daki antik yerleşiminin, iki nokta arasındaki verimli ovaları kontrol ettiğini ifade etse de[691] bahsettiği düzlüklerden yaklaşık 1.5 kilometre içerde olması ve yükseltisinin düşük olması nedeniyle yerleşimin böyle bir fonksiyona sahip olmasına şüphe ile bakmaktayız. Pontos Bölgesi’nde görülen basamaklı tünellerin yer aldığı kaleler ve kayalık alanlarla karşılaştırıldığında bu kayalık, dar bir vadi içerisinde yer alması ve çok kısıtlı bir alanı görmesi itibariyle farklı bir

[691] De Jerphanion, 1928: 39.

durum ortaya koymaktadır. Kayalık, üzerinde bulunduğu düzlükten yalnızca yaklaşık 13 metre yükseltide olması ve çevresinde sur duvarı benzeri bir kalıntı olmaması buranın bir kale olamayacağını düşündürtmüştür. Kayalığın birçok noktasında kaçak kazı çukurları gözlemlenmiştir. Bu define çukurlarından bir tanesinin yanına yığılan hafriyat toprağı içerisinde baskı bezemeli seramik parçalarına denk gelinmiştir.

Kayalığın kuzey kısmında, tepede, bölgedeki diğer basamaklı tünellerin genel formuna benzemeyen bir basamaklı tünel yer almaktadır (**Ek-2 Res. 28**). Tünel, at nalı formundan uzaktır ve dairesel biçimde ilerleyen bir görüntü çizmektedir. Tünelin giriş kısmının hemen üstünde küçük bir çukur, girişin üzerinin kapalı olmuş olabileceğini düşündürtse de karşısında başka bir çukurun olmaması sonucu buna şüphe ile yaklaşmamıza neden olmuştur. Sol yan duvar tünelin ortasına doğru girmiş ve dengeli bir görüntü ortaya çıkmasını engellemiştir. Az sayıda basamak, çok yüzeysel ve asimetrik oluşturulmuştur (**Ek-2 Res. 29**). Bu sebeple basamakların genişliği ve rıht yüksekliği kaydedilmemiştir. Ebat olarak oldukça küçük olan tünel, bir insanın ayakta durabilmesine olanak vermemektedir. Tünel diğer basamaklı tünellerde görüldüğü üzere düz bir doğrultuda devam etmemiş, önce kuzeybatıya sonra kuzeye daha sonra tekrar kuzeybatıya doğru bir yönelim göstermiştir. Yaklaşık 9 metreden sonra oldukça dikleşen tünel, kuyuya benzer bir form almıştır ve ziyaretimiz esnasında tünelin dibinde su olduğu gözlemlenmiştir.

Gümüşalan Köyü basamaklı tüneli, uzanış doğrultusu itibariyle, doğusunda akan ince dereciğe iniyor gibi gözükse de aslında kuzeyindeki toprak alana doğru yönelmektedir. Dipteki su nedeniyle sağlıklı yorum yapılamamaktadır. Basamaklı tünellerin su ihtiyacını karşılama fonksiyonu hesaba katıldığında, zaten çok az bir yükseltisi olan (yaklaşık 13 metre) bu kayalıkta neden böyle bir yapıya ihtiyaç duyulduğu tam olarak anlaşılamamıştır. Tünelin ne zaman inşa edildiğine dair herhangi bir ize de rastlanılmamıştır. Yalnız düz bir hatta ilerlememesi, basamakların belirgin biçimde işlenmemesi ve ebat olarak daha küçük olduğu gibi unsurlar göz önüne alındığında bu tünelin, eğer bölgedeki diğer basamaklı tüneller belli bir program ve iradenin sonucu ortaya çıktığı var sayılırsa, program dışı ve yerel bir iradeyle inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Kayalığın güney yüzünde kazıma yöntemiyle oluşturulmuş 8 adet yatay çizgi görülmüştür. Çevrede birkaç mimari eleman ve kırık seramik parçaları civarda gözlemlenen arkeolojik unsurlar arasında yer almaktadır.

3.2.1.11. Kevgir Kalesi (Mahalle Kalesi) Basamaklı Tünelleri (Erbaa)

Kevgir Kalesi, Erbaa'ya bağlı eski adı Ahretköy olan Akgün Köyü'nün yaklaşık 4.5 kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Kale, yaklaşık 700 metre rakımlı sarp bir kayalıktan ibarettir (**Ek-2 Res. 30**). Tokat-Ordu sınırını oluşturan Tifi Çayı, kaleyi doğu, kuzey ve batıdan sarmış ve kaleyi yalnızca güneyden erişilebilir kılmıştır. Kalenin çok yakınına kadar araçla ulaşım mümkündür. Kalenin hemen batısında, Tifi Çayı'nın karşısındaki yükselti, Kevgir Kalesi'ne oldukça benzemektedir. Kale, konumu itibariyle çevresinden oldukça izole bir durumdadır. Öyle ki, kale, Kainon Khorion ile eşleştirilmiştir[692]. Kainon Khorion hakkında önemli bilgiler veren Strabon, yerleşim için doğal bir şekilde sarp ve mahfuz olup Kabeira'dan 200 *stadion*'dan daha uzakta olduğunu ve eteğinde bir ırmak, tepesinde ise bol sulu bir sarnıç olduğunu söyler. Strabon ayrıca, daha sonra Pompeius tarafından ele geçirilerek Capitolium'a hediye edilen Mithradates'in en kıymetli hazinelerinin bu kalede saklandığını ve kalenin etrafının çok ormanlık, dağlık ve susuz olduğu için düşmanın 120 *stadion*'luk bir alanda kamp kurmasının olanaksız olduğunu da aktarır[693].

Kalenin doğu yamacında 0.9 metre genişliğinde 1,4 metre yüksekliğinde kayaya oyulmuş kaya mezarlarını andıran bir kapı yer almaktadır (**Ek-2 Res. 31**). Bu kapıdan içeri girildiğinde ise yaklaşık 19 m. genişliğinde ve 11.5 metrelik bir uzunluğunda, ortasında anakayadan oluşturulmuş sütunlar yer alan çok dikkat çekici bir mekan bulunmaktadır. Mekânın batı yarısı, doğu yarısından daha alçaktadır ve merdivenler vasıtasıyla bu kısma erişilir. Bu kısımda, orta büyüklükte molozlar tüm zemini kaplamıştır. Sütunlar bu alçaktaki kısmı yapay olarak üçe ayırmıştır. Girişin sağında ve solunda zeminde yan yana, sunu çukurlarını hatırlatan geniş oyuklar dikkat çekmiştir. Çevre kalelerde veya yerleşimlerde buradaki yapıya benzeyen bir mekân gözlemlenmemiştir. Buradaki mekânın muhtemelen kutsal fonksiyonlu olduğu düşünülmüştür. Fakat Strabon'un ifadeleri göz önüne alındığında, efsane gibi dursa da, Mithradates'in hazinelerinin saklandığı oda olarak kullanılmış olabileceği de düşünülmüştür. Kale üzerinde bulunan iki basamaklı tünelle birlikte bu mekân, kalenin en anıtsal yapısıdır.

Anakayaya oyulmuş kapının güneyinde, 5.4 metre genişliğinde ve 2.5 metre uzunluğunda sarnıç benzeri dikdörtgen bir çöküntü vardır. Kalenin zirvesinde oldukça

[692] De Jerphanion, 1928: 39.
[693] Strab. XII. 3. 31.

büyük, dairesel sur duvarı görünümündeki bir yapı dikkat çeker. Burada ve kalenin birçok noktasında görülen duvarlarda harç kullanılmıştır. Ayrıca, kalenin bazı noktalarında kayaların yontularak düzleştirildiği gözlemlenmiştir.

Sivas'ın Hafik ilçesinde ve Tokat merkez ilçesinde birbirine çok yakın konumda bulunan basamaklı tüneller gibi, Kevgir Kalesi de Gümüşalan Köyü ve Güveçli Köyü basamaklı tünelleri ile birlikte birbirine yakın konumda bulunan bir grubu oluşturur. Kevgir Kalesi'nin Gümüşalan Köyü basamaklı tüneline kuş uçuşu uzaklığı 12, Güveçli köyü basamaklı tüneline ise 14.5 kilometredir. Ancak, Hafik grubunun birlikteliği, hemen diplerinden akan Kızılırmak'la; Tokat grubunun birlikteliği ise Yeşilırmak'ın kollarından Behzat Deresi ile açıklanabilirken Kevgir Kalesi'nin Güveçli ve Gümüşalan köylerindeki gibi nispeten kolay ulaşılabilirlik ve Erbaa Ovası'na yakınlık gibi avantajlardan faydalanmayıp daha gözden uzak ve dağlık bir alanda yer almasının farklı bir açıklaması olması gerekmektedir.

1.Tünel:

- **Tünelin Uzunluğu**: 20 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.7 m. (ikinci basamaktan tavana 2.85 m.)
- **Tünelin Genişliği:** 3.2 m.
- **Basamak Sayısı**: 9.
- **Basamak Genişliği**: 33 cm. (2. basamaktan)
- **Rıht Yüksekliği**: 27 cm. (2. basamaktan)
- **Tünelin Rakımı**: 680 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Batı. 236° GB.
- **Tünelin Konumu**: 40°47'1.55" K - 36°50'53.90" D.

Kalenin güney yamacında yer alan birinci tünel, bölgedeki diğer tünellerden farklılık içermektedir. Tünelin giriş kısmının önünde yaklaşık 5x3 ebatlarında ön avlu benzeri dikdörtgen bir mekân vardır (**Ek-2 Res. 32**). Bu mekan, kalenin yüzeyinden yaklaşık 2.5-3 metre derindedir. Buraya ya ahşap bir merdivenle ya da 1.1 metre genişliğinde ve 1.5 metre

yüksekliğinde, tünel benzeri bir koridorla erişim sağlanmaktaydı. Bu koridor toprakla dolu olduğu için sağlıklı yorum yapılamamaktadır.

Tünelin 3. ve 4. basamakları seviyesinde yan duvarlarda görülen ve 55 cm genişliğinde olan yüzeysel oyuntular, burada bir kapı yapısının olabileceğini düşündürtmüştür. Tünelin az sayıda olan görülebilir basamakları oldukça iyi korunagelmiştir. Görülebilir son basamağın üzerinde muhtemelen sonraki dönemlerde yapılmış harçlı bir duvar kalıntısı görülmektedir. Bu daha sonraki dönemlerde tünel girişinin daraltılması ya da kapatılması ile alakalı olmalıdır. Tünel girişine yakın bir noktada, tavanda 2.9 metre uzunluğunda ve tünel genişliğinde bir açıklık yer almaktadır (**Ek-2 Res. 33**). Yan duvarlar pürüzsüz biçimde düzleştirilmiştir. Duvar yüzlerinde doğal birkaç çatlak görülebilmektedir. Tünel moloz taşlarla ve toprakla neredeyse ağzına kadar dolmuştur. Yalnızca 9 basamağın görülebiliyor olması[694], buranın bilinçli bir biçimde doldurulmuş olabileceğini düşündürtür.

2. Tünel

- **Tünelin Uzunluğu**: 150+ m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.7 m. (üçüncü basamaktan tavana)
- **Tünelin Genişliği:** 2.75 m.
- **Basamak Sayısı**: 200+
- **Basamak Genişliği**: 29 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 25 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 640 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzey. 330° KB.
- **Tünelin Konumu**: 40°47’3.52” K - 36°50’49.32” D.

Kevgir Kalesi’nde ilk karşılaşılan tünelin kuzeybatısında, bu tünelden daha aşağı seviyede ikinci bir tünel tespit edilmiştir. İlk tünelin hemen önünde avlu benzeri bir mekân varken bu tünelde benzer bir durum yoktur. Tünelin ön kısmı kayalık alan nedeniyle hafif

[694] 1907 ve 1911 yıllarında kaleyi iki kez ziyaret eden De Jerphanion, ziyareti esnasında bu tünelde 20 basamak görmüştür (De Jerphanion, 1928: 39).

yükseltilidir ve bu da tünelin az da olsa gömülüymüş gibi görünmesini sağlamıştır. Girişte cephede yalnızca sol kısımda düzleştirme işlemi görülebilirken tavanda ve sağ yan duvarda ya düzleştirme işlemine gidilmemiş ya da zamanla deformasyon nedeniyle düz bir yüzey görülememiştir. İlk basamak seviyesinde yan duvarlarda, hem basamağın hemen üstünde hem de onun yaklaşık 1.75 metre üstünde görülen antitetik oyuntular, buradaki tünelin de ilk tünelde olduğu gibi bir kapıyla kapatılmış olabileceğini düşündürtmüştür (**Ek-2 Res. 34**). Yan duvarlarda ve tavanda hafif dalgalı ve pürüzlü yapı gözlemlenmiş, ilk tünel ile karşılaştırıldığında daha özensiz bir işçilik göze çarpmıştır (**Ek-2 Res. 35**). Başlangıçtan itibaren ilk 15 basamak kolaylıkla seçilebilmektedir fakat daha aşağıdaki basamaklar toprakla dolduğu ve yağmur sularıyla çamurlu bir hale geldiği için aşağı seviyelere güvenlik nedeniyle inilememiş, daha detaylı gözlem yapılamamıştır. 15. basamaktan sonra deformasyon nedeniyle yaklaşık 1 metre basamak sıraları takip edilememiştir bu kısımda bir çukurlaşma söz konusudur. Tünelin uzanış yönü, Tifi Çayı'na doğru ilerlemektedir. Tünelin eğimi ve uzunluğu hesaba katıldığında bu çaya temas etme olasılığı vardır. İkinci tünelin çevresinde herhangi bir sarnıca rastlanmamıştır.

3.2.2. Amasya İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller

3.2.2.1. Amasya Harşena Kalesi Basamaklı Tünelleri

Mithridat hanedanlığının bir dönem (İ.Ö 281-180) başkentliğini yapmış ve Pontos Bölgesi'nin en önemli kentlerinden olan Amaseia'da oldukça heybetli ve etkileyici bir kale bulunmaktadır[695] (**Ek-2 Res. 36**). Iris Nehri (Yeşilırmak), bu oldukça sarp ve heybetli kaleyi güneyden ve batıdan çevreleyip kuzeybatı yönünde akışını devam ettirir. Harşena adıyla da anılan Amasya Kalesi'nde ilk bakışta en çok dikkat çeken unsur beş adet kaya mezarıdır. Pontos krallarına ait olduğu düşünülen[696] bu kaya mezarları, kalenin güney yüzünde, Yeşilırmak'a bakar konumdadır. Anıtsal kaya mezarlarının yanı sıra kale üzerinde üç adet basamaklı tünel yapısı mevcuttur. Fakat ziyaretimiz esnasında tünellerin girişlerinin demir parmaklıklarla kapatılmış olduğu için bu tünellerle ilgili daha önce yapılmış yayınlara başvurmamız gerekti[697].

Amasya Kalesi'ndeki tüneller hakkında en erken bahis, yine bir Amasyalı olan Strabon'a aittir. Strabon, "*Bir tanesi ırmağa bir tanesi de boğaza olmak üzere kayalara, boru şeklinde iki tane kanal oyulmuştur*"[698] ifadesiyle kale üzerinde bulunan tünelleri kastetmektedir. Fakat tünellerin hangi amaçla yapıldıkları konusunda bizi bilgilendirmez. 1833 ve 1843 yıllarında iki kez Anadolu'ya seyahat düzenleyen Charles Texier, Amasya Kalesi'ndeki tünelleri aşağısındaki suya kadar inen gizli yollar olarak görmüştür[699]. Anadolu'da gerçekleştirdiği gezi ve araştırmaları 1842 yılında kitaplaştıran Hamilton, bir rehber eşliğinde tünelin derinliklerine inmiştir. İlk başta tuğlalı tavan sebebiyle yapının antik döneme ait olamayacağını düşünse de buradan 20 feet aşağıda Hellenistik duvarlardan oluşmuş eski girişi görmüştür. Basamakların kimi yerde yıpranmış kimi yerde de çamurla kaplı olduğunu, tünelin sonunda ise su birikintisi olduğunu gözlemlemiştir. Tünelin aslında daha derin olduğunu fakat belki de Pompeius'un emriyle buraların doldurulmuş su kuyuları

---

[695] Amasya Harşena Kalesi üzerinde yer alan basamaklı tünelleri çalışmam hususundaki izinlerinden dolayı Doç. Dr. Emine Naza Dönmez'e teşekkürlerimi sunarım.

[696] 2002 yılında Amasya Kalesi'ndeki kralî kaya mezarlarını konu alan bir araştırma yapılmış ve bu mezarlar doğudan batıya doğru, A-C-B-D-E mezarları olarak adlandırılmışlardır. Ayrıca, bu mezarların hangi krallara ait olduğu konusunda da bir öneri sunulmuştur. Buna göre, Mezar A, I. Mithradates'e; Mezar C, Ariobarzanes'e; Mezar B, II. Mithradates'e; Mezar D, III. Mithradates'e ve en batıdaki Mezar E ise Pharnakes'e aittir (Fleischer, 2009: 111).

[697] Amasya Müzesinden Ark. Muzaffer Doğanbaş'a tünellerle ilgili vermiş olduğu materyaller ve bilgiler için şükranlarımı sunarım.

[698] Strab. XII. 3. 39.

[699] Texier, 2002: 177; 180.

olabileceği fikrini ortaya atar. Kaledeki tünellerin, ister su temininde isterse de gizli bir zindan olarak kullanılmış olsun, antik döneme ait ve Hellen orijinli olduklarından şüphe duyulamayacağını belirtir[700]. 1912-1928 yılları arasında basılan ve yazarın en önemli çalışması olan "Amasya Tarihi" adlı kitapta Hüseyin Hüsameddin Yasar, Amasya Kalesi'nde bulunan Cilanbolu Tüneli için giriş kısmının kargirden, aşağılara inildikçe yekpare kayadan oyulmuş olduğunu, suyunun parlak ve bol, tadının hafif olduğunu söyler[701]. Yasar ayrıca, Mustafa Vazıf Efendi'nin "Amasya Tarihi" adlı eserinde bu tüneldeki suyun derinliğini anlamak adına bir adam kiralanıp suya indirildiğini fakat dalgıcın suyun dibinde kaybolduğu bilgisini aktarır[702].

Cilanbolu Tüneli:

- **Tünelin Uzunluğu**: 205 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.25 m.
- **Tünelin Genişliği:**
- **Basamak Sayısı**: 356+
- **Tünelin Rakımı**: 590.
- **Basamak Genişliği**: 35-40 cm.
- **Rıht Yüksekliği**:
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzey. 346° D.
- **Tünelin Konumu**: 40°39'18.40" K - 35°49'44.88" D.

Tünellerden ilki, kalenin zirvesine yakın bir yükseltide bulunan Cilanbolu Tüneli'dir. Cilanbolu Tüneli, kazısı tamamlanmış ve yayını yapılmış ilk tünel olması açısından çalışmamız için oldukça önemli bir yere sahiptir. Cilanbolu Tüneli'ndeki kazı çalışmaları, bu tüneli turizme kazandırmak ve tünelin mahiyetini öğrenmek amacıyla Amasya Müzesi tarafından 02.06.2008 tarihinde başlatılmıştır (**Ek-2 Res. 37**)[703].

[700] Hamilton, 1842: 368-369.
[701] Yasar, 1986: 56.
[702] Yasar, 1986: 57.
[703] Doğanbaş, 2009: 66.

Cilanbolu Tüneli, tünelin girişinden kuzeye doğru yaklaşık 205 metre uzanmaktadır. Bu rakam, şimdiye kadar ölçülen en uzun ikinci basamaklı tünelin Cilanbolu Tüneli olduğunu göstermektedir. Çalışmalar başlamadan önce, tabanda 135 metreye kadar 1-1.5 metre kalınlığında taş-toprak dolgu ve en dipte su bulunduğu gözlemlenmiştir. Tünelin içerisinde Hellenistik Dönem'e tarihlenen düzgün bloklarla (**Ek-2 Res. 38**) ve molozlarla yapılmış duvarlar bulunmaktadır. Bu duvarların tünelin zayıf noktalarını desteklemek amacıyla yapıldığı düşünülmüştür. Tüneldeki kazı çalışmalarına yoğun tahribat görmüş kısımda başlanmış ve 1.5 metre kalınlığındaki dolgu kaldırıldıktan sonra zeminde anakayaya oturtulmuş düzgün kesme taşlardan 3 sıra basamaklar olduğu gözlemlenmiştir. Hellenistik duvarın olduğu bölüme kadar bu kısım anakayadan bağımsız görünmektedir. Bu kısımdan sonra tünel genişleyerek devam etmektedir. 135. metrede bulunan su birikintisi pompalarla tahliye edilmiş ve bu kısımdaki düzgün bloklar ve molozlar görülmüştür. 174. metreye gelindiğinde ise basamaklar sona ermiştir ve 6.90 metre uzunluğunda, 2.75 metre derinliğinde bir hazneye rastlanmıştır (**Ek-2 Res. 39**). Bu noktada çalışmalar sonlandırılmış ve tünelin olası girişinin tespiti için çalışmalara devam edilmiştir[704].

Çalışmalarda Roma ve Osmanlı dönemlerine ait sikkeler, seramikler (**Ek-2 Res. 40**); Roma Dönemi'ne ait cam bilezik parçası; Cumhuriyet Dönemi'ne ait demir bıçak ve anahtar gibi buluntular[705], Cilanbolu Tüneli'nin uzun yıllar kullanım görmüş olduğunu düşündürtmektedir.

Harşena Kalesi üzerinde yer alan ikinci tünel, Zindan Tüneli olarak adlandırılmaktadır. Bu tünelin girişi aşağıdan görülmez ve iki mezar grubunun arasında yer alır. Tünelin oldukça büyük bir girişi vardır[706] (**Ek-2 Res. 41**) ve işçilik dikkat çekici biçimde düzgündür[707]. Diğer birçok tünelde yan duvarlar düz, tavan oval iken Zindan Tüneli'nin yan duvarlarının tavanın formunun kesintisiz devamı gibi bir görüntü ortaya koyarak yarım daire biçiminde ilerlemesi dikkat çekmiştir (**Ek-2 Res. 42**). Tünel belli bir mesafeye kadar belirli bir yükseklikte devam ederken bir noktadan sonra daha düşük bir yükseltide devam etmiştir. Bunun muhtemel nedeni iş gücünden tasarruf etmek olmalıdır. Zindan Tüneli'nde de bir temizlik çalışması yapılmış ve bu çalışmalar 2009 yılında tamamlanmıştır. Çalışmalar

[704] Doğanbaş, 2009: 67 vd
[705] Doğanbaş, 2009: 70.
[706] Harşena Kalesi'nde araştırma yapan Belck'e göre Zindan Tüneli, 5.30 metre genişliğe ve yaklaşık 6 metre yüksekliğe sahiptir. Ayrıca, 260 basamak ve 81.5 metre uzunluk da Belck'in tünel hakkında aktardığı sayısal verilerdendir (Belck, 1901: 472).
[707] De Jerphanion, 1928: 30

tamamlandığında, bu tünelin ağızdan 190 metre aşağı yönde ilerledikten sonra yarım kaldığı anlaşılmıştır. Cilanbolu Tüneli'nde gördüğümüz tünel sonundaki haznenin bu tünelde olmaması, Zindan Tüneli'nin yarım kaldığı yönündeki fikri destekler niteliktedir. Bu tünelin yakınlarında bulunan bir sarnıçta da çalışmalar yürütülmüş ve çalışmaların sonunda bir miktar geç dönem seramiği ele geçmiştir[708].

Harşena Kalesi'ndeki kazısı yapılmamış tek tünel olan üçüncü ve son örnek diğer tünellere göre daha küçüktür ve daha aşağıdadır (**Ek-2 Res. 43**). Aynı yamaç üzerinde kral sarayının olduğu düzlüğe açılmaktadır. Üst kısımda duvar örgüsü varken alt kısım kayaya oyulmuştur[709]. Bölgede araştırma yapan Fransız Guillaume, bu tünelin dik basamakları yine toprak ve taş dolgu ile dolduğu için oldukça kaygan hale geldiğini ve tünelin yalnızca yarısına kadar inebildiğini söyler. Ayrıca, alev almış bir kâğıdı ileriye doğru fırlatmak yoluyla tünelin sonunun görülebildiğini söyler. Bu tünelin sonu da kazısı yapılmamış diğer tüneller gibi taş ve toprak ile tıkalıdır. Guillaume son olarak bu tünelin muhtemelen ırmağa indiğini düşündüğünü aktarır[710].

[708] Bu tünelde yapılan çalışmaların bir raporu olmadığı ve girişinin parmaklıklarla kapatılmış olması nedeniyle bu tünelin sayısal değerleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Tünelin girişi muhtemelen 2011 yılında yaşanan elim hadise sonucu kapatılmış olmalıdır (bkz. http://www.haberturk.com/yasam/haber/619841-210-metrelik-kuyu-liseli-genci-yuttu).
[709] De Jerphanion, 1928: 31.
[710] Perrot-Guillaume-Delbet, 1872: 369-370.

3.2.2.2. Kaleköy Basamaklı Tüneli

- **Tünelin Uzunluğu**: 58.4 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 3.06 m.
- **Tünelin Genişliği:** 3.05 m.
- **Basamak Sayısı**: 64.
- **Basamak Genişliği**: 38 cm. (25. basamaktan)
- **Rıht Yüksekliği**: 22 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 935 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Batı, 273° B.
- **Tünelin Konumu**: 40°36'20.41" K - 35°56'3.98" D.

Amasya'nın karayoluyla yaklaşık 32 kilometre güneydoğusunda yer alan Kaleköy'e Tokat-Amasya karayolundan 5 kilometre kuzeye sapılarak erişilebilmektedir. Kaleköy'ün hemen doğusunda sarp bir biçimde yaklaşık 250 metre yükselen bir kayalık dikkat çekmektedir (**Ek-2 Res. 44**). Bu kayalığa güney, doğu ve kuzey yönden erişim sağlamak mümkün olmadığından zirveye erişmek için kalenin doğusundan başlayan ve kuzeyinden batısına kıvrılan patika yol izlenmiştir. Kalenin batısında hafif bir düzlüğe erişildikten sonra bu düzlüğün üstünde bulunan, muhtemelen Bizans Dönemi'nde yapıldığı iddia edilen[711] iki adet kulenin arasından girilerek çıkılmaktadır. Bu düzlükte, kulelerden ve surlardan kopmuş bloklar, kiremit ve seramik parçaları gözlemlenmiştir. Aynı zamanda kale olarak da anılan bu kayalığın zirvesine çıkıldığında, Tokat-Amasya karayolunun geçtiği geniş düzlüğü kontrol edebilecek bir konumda olduğu anlaşılmıştır. Pontos Bölgesi'nin önemli kalelerinden olduğu düşünülen ve sonraki dönemlerde de yerleşim görmüş olan Kaleköy[712], bölgedeki diğer kalelerle karşılaştırıldığında en geniş zirveye sahip olan kalelerden bir tanesidir. Buna rağmen, zirve üzerinde çok fazla yapı kalıntısına rastlanılmamıştır.

Kalenin zirvesinde batı kısımda yer alan basamaklı tünelin girişinin hemen önünde çukur bir alan bulunmaktadır. Çok yoğun bitki örtüsü nedeniyle bunun bir sarnıç olup olmadığı net

[711] Gregoire, bu kulelerden birinde üzerinde haç betimli bir blok yer aldığını da söyler (Gregoire, 1909: 18). Bu kulelerde ayrıca Hellenistik Dönem bosajlı bloklarına da rastlanmıştır.
[712] Gregoire, 1909: 18-19.

olarak anlaşılamamıştır. Fakat basamaklı tünelin yaklaşık 30 metre güneyinde çapı 1.9 metre olan yuvarlak bir çukur sarnıç olarak değerlendirilmiştir. Kale üzerinde ayrıca, güney terasta sur duvarının dışında görülen bir noktada 2.7 metre genişliğinde bir odacık ve kaleye girişin sağlandığı kulelerden hemen sonra sağda (güneyde) yine sur duvarına bitişik, kısa kenarı yaklaşık 6.3, uzun kenarı ise 8.7 metre olan dikdörtgen bir mekan bulunmaktadır.

Basamaklı tünel, girişin hemen önünü dolduran toprak dolgu ve bu kısımda biten ağaçlar ve çalılıklar nedeniyle kolaylıkla fark edilememektedir. Bu bitki örtüsü geçildiğinde zirvenin yürüme seviyesinden tünel içine çok fazla toprak aktığı için ilk 20 basamağın toprakla kaplı olduğu anlaşılmıştır (**Ek-2 Res. 45**). Yaklaşık 53 metre uzunluğundaki tünelin basamakları gözlemlenebildiği kadarıyla iyi korunmuştur. 19. ve 44. basamakların orta kısımlarında, genişliği 2.28 metre olan boşluklar görülmüştür. Bu boşlukların boyutları değişmek üzere birçok basamaklı tünelde görülmüş fakat fonksiyonu henüz anlaşılamamıştır. 56. basamaktan sonra tünel koridorunun orta ve sağ kısmından tünelin tıkandığı noktaya kadar küçük molozlarla kaplıdır. 56. basamaktan sonra sol yan duvarın hemen dibinde 8 basamak daha görülmekte ve toplamda 64 görülebilir basamak olduğu anlaşılmaktadır. Kalede araştırma yapan Henri Gregoire, 100 basamaktan sonra tünelin tıkanığını söyler[713]. Tünel içerisine akan toprak düşünüldüğünde onun ziyareti esnasında 100 basamağın görülebilir olması muhtemeldir. Tünel koridorunun yan duvarları, basamaklarla birleştiği kısımlarda daha düzgün bir yapıdayken üst kısımlar çatlaklarla ve oyuklarla daha deforme bir görünüm sergilemektedir. Tünel girişinden yaklaşık 4 metre ileride yer alan ve tünel koridorunun her iki yanında yer alsa da antitetik olmayan yan duvarlardaki dikey izler arasında 1.33 metre mesafe bulunmaktadır. İlk bakışta giriş kapamasının izleri olabileceği akla gelse de antitetik olmaması ve toprağın kapattığı zeminde buna dair izler bulunmaması nedeniyle bu ihtimal olası gözükmemektedir. Çatlaklardan ve tünel girişinden sızan sular nedeniyle tünel koridoruna yeşil bir renk hakimdir. Tünel, 56. basamaktan sonra oldukça yoğun olarak görülen küçük ebatta moloz taşlar ve toprakla yaklaşık 58 metre sonra tamamen tıkanmıştır.

[713] Gregoire, 1909: 19; De Jerphanion, 1928: 31.

3.2.2.3. Gökçeli Kalesi Basamaklı Tünelleri (Göynücek)

Gökçeli Kalesi, Amasya'nın Göynücek ilçesine bağlı Gökçeli Köyü'nün 800 metre kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kale, güneybatısındaki Göynücek ilçesine kuş uçuşu yaklaşık 3, yine aynı yönde akan Skylaks Irmağı'na (Çekerek) ise yaklaşık 3.5-4 kilometre uzaklıktadır. Gökçeli Kalesi, Göynücek ilçesinin de üzerinde yer aldığı, kuzeydoğu-güneybatı yönünde yaklaşık 36 kilometre uzanan dar vadiye oldukça hakim bir konumda, Karadağ üzerinde yer alır (**Ek-2 Res. 46**). Yalnızca güney yönden saldırıya uğrayabilmesi açısından korunaklılık anlamında oldukça elverişli olan kale, gözetleme faaliyetleri bakımından da işlevseldir. Neredeyse her yönden dik bir eğime sahip olan kaleye güneybatı yönünden tırmanılmaktadır. Kale üzerinde anakaya üzerinde birçok basamağa, dairesel küçük oyuklara ve şekillendirmelere rastlanılmaktadır. Ayrıca, seramik ve kiremit parçaları, özellikle teras alanında olmak üzere, kale üzerinde yayılmış durumdadır. Harşena Kalesi'nde olduğu gibi Gökçeli Kalesi'nde de üç adet tünel bulunmaktadır ve üç tünelin uzanış doğrultuları birbirinden farklıdır.

1. Tünel:

- **Tünelin Uzunluğu**: 52 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 3.1 m. (tünel girişinden). 30. basamaktan tavana 4 m, en derin yerden alınan yükseklik ise 6.3 m.
- **Tünelin Genişliği:** 2.8 m. (giriş)
- **Basamak Sayısı**: 67. (görülebilir)
- **Tünelin Rakımı**: 1035 m.
- **Basamak Genişliği**: 28 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 25 cm.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzeybatı. 333° KB.
- **Tünelin Konumu**: 40°24'39.93" K - 35°29'27.55" D.

Gökçeli Kalesi'nde yer alan 3 tünelden en büyüğü olan tünel, kayalığın güneydoğu cephesinde, zirveye yakın bir konumda bulunmaktadır. Tünelin çevresindeki coğrafya ile ilişkisi değerlendirildiğinde jeostratejik konumu ilk göze çarpan unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu tünelin içinden çıkıp öndeki teras alanına erişildiğinde, Göynücek ilçesi

dahil, bir çok yerleşimin içerisinde yer aldığı engin bir düzlük gözler önünde serilmektedir. Bu teras alanında üç büyük kaçak kazı çukuru tespit edilmiştir.

Büyük tünele, anakaya oyularak oluşturulmuş dromos benzeri küçük bir koridorla giriş yapılır (**Ek-2 Res. 47**). Tünel girişinin iki yanında da yaklaşık 30'ar santimetrelik düz cephe, tünel tonozunun üst kısmına kadar uzanır ve dümdüz bir cephe elde edilmiş olur. Girişte tavanın ortasına yakın bir yerde görülen çatlağın tünelin içlerine, sola doğru devam ettiği görülmüştür. Bölgede ziyaret edilen diğer tünellerle karşılaştırıldığında, Gökçeli Kalesi'ndeki büyük tünel, daha iyi korunmuş basamak sıraları ve düzgün duvarlarıyla dikkat çekmektedir. Basamaklar, toprak dolgulu kısma kadar tamdır ve çok az deforme olmuştur. 44. basamağın tam ortasında 45 santimetre genişliğinde bir boşluk yer almaktadır. Basamaklar, tünelin yarısından sonuna kadar görülen toprak dolgu nedeniyle tam olarak takip edilememiştir. Tünelin tüm yüzeyinde pürüzlü bir yapı görülürken tavanda yer yer çatlaklar vardır. Geyraz Kalesi ve Tependeliği basamaklı tünellerinde gördüğümüz gibi dar ve yüksek koridor, ilk bakışta en fazla dikkat çeken unsurdur (**Ek-2 Res. 48**). Tünelin en derin yerinden alınan yükseklik 6.3 metre olarak ölçülmüştür fakat ölçüm yapılan zemin moloz dolgu olması ve basamakların girişten aşağıya aynı eğimde uzanmış olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu yükseklik en az 1 metre daha fazla olmalıdır. Tünel koridoru boyunca, sağda ve solda karşılıklı olmak üzere küçük dikdörtgen oyuklar yer almaktadır. Bunlar kandil koymak için oluşturulmuş boşluklar olabileceği gibi bir hatılın yerleşeceği yuvalar da olabilir. Bu boşlukların hatıl deliği olma ihtimalleri biraz daha olası gözükmektedir: Eğer tünellerin su biriktirme/temin etme fonksiyonu göz önüne alındığında, belirli aralıklarla yerleştirilen hatıllar yoluyla bir çıkrık-kova sistemi oluşturulmuş olabileceği düşünülmektedir. Tünelin sonundan doldurulan kovalar kancalarla ipe tutturulup çekme kuvvetiyle yukarı taşınmış olabilir. Bunu destekleyecek hiçbir arkeolojik veri olmamakla birlikte yan duvarlardaki dikdörtgen boşlukların varlığını açıklamak için ortaya atılan bir varsayımdır.

Tünelin bitimine 7 metre kala sol yan duvarda büyük bir doğal oyuk bulunmaktayken tünelin bitimine 12 metre kala yan duvarlarda düzeltme işlemi görülmemektedir. Üst seviyelerdeki düzeltme ve pürüzsüzleştirme işleminin burada uygulanmadığı gözlemlenmiştir. Tünelin sonuna gelindiğinde pencere benzeri bir boşluk dikkat çekmektedir (**Ek-2 Res. 49**). Daha önce ziyaret edilen basamaklı tünellerde görülmeyen bu boşluk, kayanın dışındaki zeminden 2 metre yüksektedir. Fakat içerdeki toprak dışarıya

aktığından esasında bu yükseklik daha fazla olmalıdır. Bu boşluğun tünelin havalandırılması için oluşturulmuş olma ihtimali düşünülmektedir. Tünelin sonundaki hafif düzlük alanda yukarıdan atılmış küçük ve orta büyüklükteki moloz taşlar gözlemlenmiştir. Tünelde araştırma yapan Von der Osten, tünelin orta mesafesinde 2 metre uzunluğunda ve bir tarafında çöküntü olan platformdan bahsetmesine rağmen[714] ziyaretimiz esnasında bahsi geçen platform ile karşılaşmadık.

2. Tünel:

- **Tünelin Uzunluğu**: 38.7 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 1.58 m.
- **Tünelin Genişliği:** 1 m.
- **Basamak Sayısı**: 10.
- **Basamak Genişliği**: 37 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 24 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 1030 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzey. 10° K.
- **Tünelin Konumu**: 40°24’38.85” K - 35°29’25.99” D.

Gökçeli Kalesi üzerinde yer alan ikinci bir tünel, büyük tünelin açıldığı teras alanının batısında ve kayalığın güneybatı yamacında yer almaktadır (**Ek-2 Res. 50**). Tünel girişinin hemen güneyinde kaya üzerinde oyulmuş basamaklar bulunmaktadır ve bu basamaklar tünele erişimi sağlamaktadır. Tünele girdikten sonra hemen sol tarafta, Karalar[715] yerleşiminde görüldüğü gibi bir niş yer almaktadır. Bu nişin genişliği 40, yüksekliği 42 ve derinliği yaklaşık 15 santimetredir. İkinci tünelin basamak sırası, büyük tünelin basamaklarına göre daha az bir eğimle (34°) kayanın derinliklerine inmektedir. Basamakların 37 santimetre genişliğinde olması dikkat çekicidir. Ziyaret ettiğimiz tüneller içerisinde en geniş basamaklara sahip örneklerden bir tanesidir. Kalede araştırma yapan Von der Osten’in ziyareti esnasında bu tünelin 37 basamağı görülebilmektedir[716]. Ziyaretimiz

[714] Von der Osten, 1929: 125.
[715] Arık, 1934: 150.
[716] Von der Osten, 1929: 124. Ayrıca yazarın bu tünelin ölçüm değerleri ile bizim ölçümlerimiz birbirini tutmaktadır.

esnasında ise yalnız 10 basamak görülebilmektedir. Buradan hareketle tünellerin günümüzde dahi insan eliyle doldurulmaya devam ettiği anlaşılmıştır. Tünelin tavanının görülebilir kısmı değerlendirildiğinde doğal oyuk olmadan düz bir biçimde ilerlediği görülmüştür. Tünelin tavanı çok bombeli değil, diğer tünellere göre biraz daha düz bir yapıdadır. Birkaç yerde çatlaklardan sızan sularla oluşmuş renk farklılığı ve yosunlar görülmektedir. Bu tünelde çok fazla miktarda orta büyüklükte moloz taş yer almaktadır (**Ek-2 Res. 51**). Bu moloz taşlar zaten küçük olan tünelin derinliklerine gitmeyi olanaksız kılmıştır. Büyük tünelde olduğu gibi ikinci tünelin uzanış doğrultusunda da herhangi bir akarsu bulunmamaktadır.

3.Tünel:

- **Tünelin Uzunluğu**: 9.4 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 1.8 m (1. basamaktan)
- **Tünelin Genişliği:** 1.1 m.
- **Basamak Sayısı**: 17.
- **Basamak Genişliği**: 27 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 24 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 1010 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Güneybatı. 222° GB.
- **Tünelin Konumu**: 40°24’40.70” K - 35°29’26.61” D.

Gökçeli Kalesi’nde yer alan üçüncü ve en küçük tünel, büyük tünelin sonundaki pencereye çok yakın bir yerde, kayalığın kuzey yamacında tabana yakın bir yerde yer almaktadır. Tünel, genel görünüş itibariyle, alışılagelmiş tünel formundan uzaktır. Yan duvarlar dik biçimde tavana doğru daralmıştır ve üçgene yakın bir form ortaya koyarak doğal bir mağarayı andırmaktadır (**Ek-2 Res. 52**). Üçüncü tünelin basamakları ilk bakışta Gümüşalan Köyü basamaklı tünelinde gördüğümüz basamakları hatırlatmıştır. Basamak uzunluğu, yan duvarların izin verdiği oranda değişiklik göstermektedir ve tünelin her yerinde eşit değildir. 4. basamaktan sonra yaklaşık 2.5 metrelik toprakla olu hafif eğimli bir düzlük yer almaktadır. Bu düzlükten sonra merdivenler düz bir doğrultuda olmasa da devam etmektedir. Tünelin giriş kısmındaki yan duvarlarda düzeltme işlemi görülmektedir fakat

tavanda doğal bir çatlak bulunmakta ve bu kısımda herhangi bir uygulama görülememektedir. Muhtemelen üçüncü tünelin bulunduğu nokta doğal bir oyuktu ve bu oyuk genişletilerek burada bir tünel yapılması istenmiştir. Tünelin sonunda tünel ikiye ayrılır gibi görünmektedir[717]. Sağ tarafta görülen taşlar, güvenlik amacıyla daha ileri geçilmemesi için insan eliyle bilerek yerleştirilmiş olmalıdır.

[717] Von der Osten, bu tüneli incelerken, tünelin 5 metreden sonra ikiye ayrıldığını, tünelin ana aksıyla aynı doğrultuda ilerleyen ilkinin hemen dolduğunu, diğerinin ise 12 metre yükseldiğini söyler. Von der Osten, tünelin bu kolunun büyük tünele uzandığını düşünmektedir (bkz. Von der Osten, 1929: 125).

3.2.2.4. Kız Kayası Basamaklı Tüneli (Merzifon)

- **Tünelin Uzunluğu**: 13.85 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.2 m.
- **Tünelin Genişliği:** 1.65 m.
- **Basamak Sayısı**: 36.
- **Basamak Genişliği**: 24 cm. (8. basamaktan)
- **Rıht Yüksekliği**: 27 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 700 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Batı. 265° B.
- **Tünelin Konumu**: 40°41'46.10" K - 35°21'45.44" D.

Amasya'nın Merzifon ilçesinin yaklaşık 22 kilometre güneyindeki Çaybaşı Köyü'nde Kız Kayası Kanyonu yer almaktadır. Doğal güzellikler açısından oldukça zengin olan bu kanyon, Çaybaşı Köyü'nden 1.25 kilometre güneybatıda başlar ve yaklaşık 3 kilometre boyunca doğu-batı yönünde devam eder. Kanyonun içinden akan derecik, Demir Çağ ve Hellenistik Dönem Kızılırmak Havzası yerleşimi olarak düşünülen[718] ve üzerinde basamaklı tünelin yer aldığı Kız Kayası'nın batı sınırını oluşturur. Kayalığa, (**Ek-2 Res. 53)** onun hemen güneyinden batısına doğru uzanan küçük bir patika yolla ulaşılır. Kayalığın zirvesine ise basamaklı tünelle çıkılmaktadır.

Kızkayası basamaklı tüneli, doğu-batı yönlü uzanan kayalığın batı ucuna doğru uzanmaktadır ve kayalığın akarsuyla temas ettiği yerde son bulmaktadır. Yerleşim için oldukça dar bir alana sahip zirvede herhangi bir mimari ize rastlanılmamıştır. Toprağın olduğu kısımlarda ise seyrek de olsa kırık seramik parçalarına rastlanmıştır. Daha sonra basamaklı tünel incelenmeye başlamıştır. Başlangıçtan itibaren ilk 8 basamak oldukça yıpranmış ve simetriden uzaktır fakat bundan sonraki basamak sırası daha düzgün ilerlemektedir[719]. Tünelin diğer basamaklı tünellere göre daha küçük boyutlarda olan Kızkayası basamaklı tüneli, dairesel bir koridora sahiptir ve düz bir hat şeklinde

[718] Özsait, 2003: 277.
[719] 1905 yılında Kızkayası basamaklı tünelini ziyaret eden De Jerphanion, 30. basamaktan itibaren tünelin tıkalı olduğunu ve sağlıklı bir değerlendirme yapılamadığını ifade etmektedir (De Jerphanion, 1928: 33).

inmemektedir: 265° batı yönünde ilerlerken yaklaşık 6 metre sonra 233° güneybatı yönüne (sola) hafif bir dönüş yapmaktadır (**Ek-2 Res. 54**). Tünel koridoru her yerde aynı ebatlara sahip değildir. Tünelin girişinde yükseklik 2.2, genişlik 1.65 metre iken 16. basamak seviyesinde yükseklik 1.47, genişlik ise 1.15 metredir. Tünelin ana koridorunun sonuna gelindiğinde ise diğer tünellerde görülmeyen bir düzen vardır. Koridorun basamaklarının bitiminde, sol tarafta yaklaşık 1.8 metre çapında bir sarnıç yer almaktadır (**Ek-2 Res. 55**). Koridorun basamaklarının bittiği noktadaki sağ duvardan bu sarnıcın sol duvarına yaklaşık 2.60 metre mesafe bulunmaktadır. Sarnıçta hala su bulunmaktadır. Dışarıdan akan dereciğin kayanın alt kısmından bu sarnıçla bir bağlantısının olabileceği düşünülmektedir. Sarnıcın içindeki su yüzeyinden zemine ölçülen derinlik yaklaşık 2.65 metredir. Bu sarnıçtan batıya doğru 7 basamakla kayalığın sonuna çıkılmaktadır. Kayalığın sonunda yaklaşık 1.30 metrelik düzensiz bir boşluk tünelin son kısmını oluşturmaktadır. Bu boşluğun hemen önünden akan derecikten alınan suyun (eğer sarnıç kayalığın altından dolmuyorsa) sarnıçta biriktirildiği düşünülmüş, ihtiyaç halinde bu sarnıçtan alınan suyun tünel yoluyla taşınarak kalenin zirvesine çıkarıldığı düşünülmüştür. Bu şablon diğer basamaklı tünellere de uygulanabilir. Bazı basamaklı tünellerin girişine yakın bir yerde sarnıç yer almaktadır. Eğer basamaklı tüneller su temin etme fonksiyonu ile yapılmışlarsa tünelden alınan su buradaki sarnıçlarda biriktirilerek suya hızlı erişim amaçlanmış olmalıdır.

3.2.2.5. Gümüş Basamaklı Tüneli (Gümüşhacıköy)

- **Tünelin Uzunluğu**: 165 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 3 m.
- **Tünelin Genişliği:** 3.50 m.
- **Basamak Sayısı**: 68.
- **Basamak Genişliği**: 37 cm. (2. basamaktan)
- **Rıht Yüksekliği**: 27 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 1570 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzey. 343° K.
- **Tünelin Konumu**: 40°50'20.36" K - 35°07'19.76" D.

Gümüşhacıköy ilçe merkezinin kuş uçuşu yaklaşık 9 kilometre güneybatısında, Gümüş'ten ise araçla yaklaşık 13 kilometre batıda bulunan basamaklı tünel, İnegöl Dağları'nın kuzeyde Alanköy, güneyde Karaali Köyü arasında kuzey-güney yönlü uzanan silsilesinde ve güneyinde Aşağıovacık Köyü'nü gören bir konumda yer almaktadır. Tünele ulaşım, Gümüş'ten Khiliokomon ve Halys Havzası'nı birbirinden ayıran[720] İnegöl Dağları'na uzanan zorlu bir dağ yolu vasıtasıyla gerçekleşmektedir ve tüneli bir rehber olmadan bulmak çok zordur[721]. Katır Mağarası[722] da denen Gümüş basamaklı tünelinin bulunduğu civarda (Kartalkaya Mevkii?) antik dönemden kalma maden galerileri ve yüzeyde çok miktarda demir cürufu dikkat çekmektedir[723]. Bu bölge antik dönemde Diakopene olarak anılmaktadır ve buradan gümüş madeninin çıkarıldığı

[720] De Jerphanion, 1928: 32.
[721] Gümüş basamaklı tünelindeki araştırmalarımızda bize rehberlik eden belediye çalışanı Murat Muratoğlu'na çok teşekkür ederiz.
[722] Gümüş'teki halkla yaptığımız sohbet esnasında tünelden katırlarla maden çıkarıldığı için "Katır Mağarası" isminin verildiği öğrenilmiştir.
[723] Bilgi, 1998: 491-492. Gümüş civarındaki madencilik faaliyetlerinin tarihsel sürecine dair bkz. Kaptan, 2001: 49 vd.

bilinmektedir[724]. Ayrıca Strabon'un Sandarakurgion[725] olarak bahsettiği ve Pimolisa'ya (Osmancık) yakın olan dağlar, İnegöl Dağları olmalıdır[726].

Gümüş basamaklı tüneli ilk bakışta büyük boyutlarıyla dikkat çekmektedir. Yaklaşık 167 metre uzunlukla ziyaret edilen tüneller arasında en uzunlarından bir tanesidir. Bazı tünel yapılarında olduğu gibi dromos benzeri 6.5 metre genişliğinde bir koridorla tünele giriş yapılmaktadır. Tünelin girişinde tavan kısmı kayalığın kırıklı yapısı nedeniyle parçalanmıştır ve düzgün bir cephe ortaya koyamamaktadır (**Ek-2 Res. 56**). Tünelin basamakları geniş yapısıyla rahat adım atmaya müsaittir. Basamakların genelinde yer yer deformasyon gözlemlenmiştir. Üst seviyelerde rahatlıkla takip edilebilen basamakların 68. basamaktan itibaren toprak ve moloz taşlarla örtülü olması sebebiyle alt seviyelerdeki korunma durumu hakkında bilgi sahibi değiliz. Tünelin girişindeki basamaklarda görülen muhtemel ray izleri ve kayaya saplanmış metal parçalar burada bir çalışma yapılmış olduğunu düşündürtmektedir. Tünelin yan duvarları başlangıçtan yaklaşık 13 metre boyunca düz bir biçimde işlenmiştir. 13 metreye kadar uzanan kırıklı tavan yapısının son bulmasıyla birlikte tünel at nalı formunu almıştır (**Ek-2 Res. 57**). Başlangıç seviyelerinde yan duvarlarda görülen pürüzsüz işçiliğin tünelin derinliklerinde devam etmediği gözlemlenmiştir. Üst seviyelerde geniş ve yüksek bir görünüm ortaya koyan tünel, muhtemelen iş yükünü azaltmak amacıyla, yaklaşık 35. metreden sonra biraz daha alçalmaktadır.

Gümüş basamaklı tünelinde dikkat çeken ve onu diğer tünel yapılarından ayıran bir özellik bulunmaktadır. Tünelin girişine uzanan dromos benzeri koridorun hemen önünde (güneyinde) çift gözlü ve koridorlu bir yapı bulunmaktadır (**Ek-2 Res. 58**). Bu dikdörtgen yapının genişliği yaklaşık 11.80 metre, uzunluğu ise 6.20 metredir. Yaklaşık 4'er metre genişliğe sahip iki mekândan oluşan yapıyı ortadan ikiye ayıran yaklaşık 1.50 metre genişliğinde bir koridor bulunmaktadır. Yerel taşlardan oluşturulan bu yapının fonksiyonunun tünel ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Güneyindeki ovaya hakim ve oldukça merak uyandıran bu yapının kazısının yapılmasının, tünelin fonksiyonunun anlaşılması bağlamında yardımcı olacağını düşünmekteyiz.

[724] Anderson, 1903: 100; Wilson, 1960: 208; Arslan, 2007: 35, dn. 148.
[725] Strabon, Sandarakurgium'da yapılan maden faaliyetleri hakkında bilgiler verir: Dağın madencilik faaliyetleri nedeniyle boşaltıldığını, madencilerin büyük oyuklar açtıklarını, burada çalışanların işledikleri suçlar nedeniyle köleler olduklarını, cevherin dayanılmaz kokusu sebebiyle madenin havasının çok kötü ve ölümcül olduğunu, çok kar getirmemesi nedeniyle madenin genellikle boş olduğunu ve burada 200 kişinin çalıştığını söyler (Strab. XII. 3. 40).
[726] Bilgi, 1989: 214.

3.2.3. Çorum İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller

3.2.3.1. Hisarkavak Basamaklı Tüneli (Mecitözü)

- **Tünelin Uzunluğu**: 34.7 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.12 m. (2. basamaktan)
- **Tünelin Genişliği:** 1.34 m.
- **Basamak Sayısı**: 38.
- **Basamak Genişliği**: 35 cm. (7. basamaktan)
- **Rıht Yüksekliği**: 35 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 1090.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Batı. 274° B.
- **Tünelin Konumu**: 40°27'50.95” K - 35°19'47.54” D.

Çorum ili, Mecitözü ilçesinin karayolu ile yaklaşık 11 kilometre güneydoğusunda yer alan Hisarkavak Köyü, yaklaşık 3 kilometre güneyinde barındırdığı basamaklı tünelle inceleme kapsamımıza girmiştir. Yerel halkın “kale” olarak adlandırdığı noktada ekili tarlaların arasından beliren düşük yükseltili 5 kayalıktan yolun yaklaşık 160 metre doğusunda bulunan ve zeminden yaklaşık 60 metre yükseltisi olan kayalığın üzerinde basamaklı bir tünel yer almaktadır. Basamaklı tünel, doğu-batı yönlü uzanan kayalığın orta seviyesinde ve kayalığın kuzeybatı yamacı üzerinde batı yönüne uzanır şekilde oluşturulmuştur. Tünelde yapılan kaçak kazılardan çıkarılan toprağın kayalıktan aşağı atılmasıyla kaya üzerinde oluşan renk farklılığı sayesinde tünel tespit edilebilmiştir (**Ek-2 Res. 59**). Kayalığın zirvesinde herhangi bir mimari ize rastlanmazken yer yer kırık seramik ve kiremit parçaları dışında arkeolojik bir kalıntı tespit edilememiştir.

Basamaklı tünelleri konu alan daha önceki yayınlarda bahsi geçmeyen Hisarkavak basamaklı tüneline, genişliği 1.8, uzunluğu yaklaşık 5.8 metre olan ve yaklaşık 14 basamaktan oluşan dromos benzeri ön koridorla erişim sağlanmaktadır (**Ek-2 Res. 60**). Bu basamaklardan inildiğinde, Hisarkavak basamaklı tünelini bölgedeki benzerlerinden ayıran bazı unsurlar tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, tünelin hemen sol tarafında büyük bir niş ya da yarım bırakılmış bir tünel olabileceği düşünülen 1 metre genişliğindeki kaya oyuntusudur.

Dromos benzeri ön koridorun hemen solunda ayrıca yapılmış 3 adet basamak bu kaya oyuntusuna yönelmektedir. Toprak altında olması nedeniyle sağlıklı bir yorum yapılamayan bu oyuntu oldukça dikkat çekmiştir. İkinci ve en dikkat çeken farklılık ise, yukarıda bahsi geçen oyuntuya yönelen 3 adet basamağın hemen üzerinde duvarda yer alan tapınak fasadı biçiminde oluşturulmuş bir niştir (**Ek-2 Res. 61**). Ziyaret ettiğimiz bazı noktalarda (Kurul Kalesi, Gökçeli Kalesi, Ünye Kalesi) tünellerin giriş noktasında nişlere rastlamıştık. Fakat bir tapınağın ön cephesini betimleyen bir nişle daha önce karşılaşmamıştık. Bu anlamda bizi oldukça şaşırtan bu keşif, tünellerin dinsel bir fonksiyona sahip olabilecekleri noktasında bir düşünceye sebep olmuştur. 0.28 metre derinliğe, 0.71 metre yüksekliğe (alınlığa kadar olan yükseklik 0.49 metredir) ve 0.42 metre genişliğe (sütunlar arası) sahip bu nişte, detayları olamayan Korinth başlığına benzer bir sütun başlığı, 3 fascialı arşitrav, ortasında iyi korunamadığı için anlaşılamayan fakat bir dairesel figürün bulunduğu alınlık ve çatının üzerinde yine ne olduğu tam olarak anlaşılamayan bir tepe akroteri yer almaktadır. Nişin iç kısmındaki düzgün dairesel delik ise definecilerin dinamit yerleştirmek için oluşturdukları deformasyondur. Nişin altındaki 3 adet ana kayaya oyulmuş basamakla birlikte düşünüldüğünde bu nişin Phryg basamaklı kaya altarlarını[727] anımsattığı ve bu kısımda muhtemelen sunuların yapıldığı düşünülmektedir. Çevrede görülen bir tapınağın taklit edilmiş olabileceği ya da tünelin taşıdığı dinsel fonksiyona vurgu yapmanın amaçlanmış olabileceği bu niş, her halükarda oldukça merak uyandırmış ve ayrı bir araştırmayı hak etmiştir.

Hisarkavak basamaklı tüneli, benzerlerine kıyasla boyut olarak küçük bir tüneldir. Uzanış itibariyle ön koridordan biraz daha (yaklaşık 15°) kuzeye kıvrılmaktadır. Ziyaretimiz esnasında basamak yüzeyinin ıslak ve çamurlu olduğu gözlenmiştir. Basamaklar geniş ve yüksektir (**Ek-2 Res. 62**). İşleniş açısından çok kaliteli bir işçiliğe sahip değildirler. Yan duvarlar ve tavan hafif pürüzlü bir şekilde işlenmiştir. Tavan kavisli değil daha düz bir biçimde oluşturulmuştur. Tünelin sonunda görülen çuvallar, basamaklar üzerinde görülen eldiven ve yırtık çuvallar yakın bir zamanda burada kaçak kazı yapıldığının ve muhtemelen bu faaliyetin süreceğinin işaretleridir. Tünelin uzanış doğrultusunda bir akarsu bulunmamaktadır.

[727] Phryg basamaklı kaya altarları için bkz. Berndt-Ersöz, 2006: 41 vd.

3.2.3.2. İncesu Köyü Basamaklı Tüneli (Ortaköy)

- **Tünelin Uzunluğu**: 300 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 3 m.
- **Tünelin Genişliği:** 1.30 m.
- **Basamak Sayısı**: 468.
- **Basamak Genişliği**:
- **Rıht Yüksekliği**:
- **Tünelin Rakımı**: 1100
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**:
- **Tünelin Konumu**: 40°15'39.53"K - 35°20'35.340"D (yaklaşık olarak)

Çorum'un Ortaköy ilçesinde, İncesu Köyü sınırları içerisinde bulunan Kazankaya Kanyonu, etkileyici güzelliklerinin yanı sıra arkeolojik kalıntıları da içerisinde barındıran bir lokasyondur[728] (**Ek-2 Res. 63)**. 10 kilometre boyunca uzanan kanyonun içerisinden Çekerek Nehri (Skylaks) akmaktadır. Kanyonda bulunan Alan Dağı üzerindeki en dikkat çekici anıt, Kybele[729] veya Anaitis[730] ile eşleştirilen 3 metre yüksekliğindeki ana tanrıça kabartmasıdır. Bu kabartma dışında, zirveye yakın bir noktada bir basamaklı tünel de yer almaktadır.

Bölgede araştırmalar yapan, Geoffrey ve Françoise Summers, İncesu Köyü basamaklı tünelini 1998 yılında ziyaret etmiştir. Yapının suya ulaşılması için inşa edildiğinin ya da hâlihazırda oluşturulmuş bir sarnıçla sonlandırılmasının tasarlandığını belirten araştırmacılar, tünelin oyulduğu kireçtaşının birdenbire çok parçalanmış volkanik bir kaya ile kesildiğini ifade etmektedirler[731]. Basamaklı tünelin bitimine 5 metre kala sağ tarafta

[728] İncesu Köyü'nde bulunan basamaklı tüneli bizzat görme şansımız olmamıştır. Fakat, E. Atalay ve A. Ertekin'in 1986 yılında; L. Summerer'in ise 2006 yılındaki buradaki basamaklı tünele çok yakın bir noktada yer alan Hellenistik Dönem kabartmasını konu alan çalışmaları basamaklı tünel hakkında bilgi vermesi bakımından oldukça önemlidir. İncesu Köyü basamaklı tüneli hakkındaki sayısal bilgiler, yazarların çalışmalarından faydalanılarak verilmiştir. Ayrıca, bahsi geçen basamaklı tünelin görsellerini benimle paylaştığı için Latife Summerer'e teşekkürü borç bilirim.
[729] Atalay ve Ertekin, 1986.
[730] Summerer, 2006.
[731] Özcan ve diğ., 1999: 213 vd.

ikinci bir kol yer almaktadır. Burası 15-20 metre derinliğe sahip olup üç kola[732] ayrılmış durumdadır. Bu kolların sonu tıkalıyken tünelin girişi ırmağa ve kabartmaya bakmaktadır[733].

İncesu Köyü basamaklı tüneli, 486 basamakla çalışma kapsamımıza giren tüneller arasında en fazla basamak sayısına sahip tüneldir. Kayalığın yamacının üst kesimlerine açılmış ince ve dar bir ağızla (**Ek-2 Res. 64**) girilen tünelin basamak sıralarının yıpranmış olduğu ifade edilse de[734] tünelin giriş kısmına yakın basamaklar oldukça iyi korunmuş gözükmektedir. Ayrıca, basamakların rıht yükseklikleri düşük, genişlikleri fazladır. Bu anlamda geniş basamaklarıyla, ziyaret ettiğimiz tünellerin basamak yapılarından farklı durmaktadır. Tünel koridorunun yalnızca 1.30 metre genişliğe sahip olması, buna rağmen 3 metre yükseklikte olması da (**Ek-2 Res. 65**) oldukça dikkat çekicidir. Yan yana iki kişinin yürüyemeyeceği bir koridorun 3 metre yükseklikte inşa edilmesi düşündürücüdür. Bunun sembolik bir anlamı olabileceği, etkileyici bir görsellik oluşturmanın yanı sıra bazı manevi motivasyonların mimariye yansıtılmasının amaçlandığı düşünülmektedir.

Hem su ihtiyacının karşılanması hem de dinsel alay girişi olarak kullanılmış oldukları varsayılan ve Orta ve Kuzey Anadolu'nun bilinen mimari unsurları olan basamaklı tünelleri detaylı bir şekilde çalışan H. von Gall'in bakış açısına göre de, bu yapılar ihtiyaçlar doğrultusunda inşa edilmiştir. Buna rağmen onların kültsel özellikleri göz ardı edilmemelidir[735].

Basamaklı tünellerin fonksiyonlarının tartışmalı olduğunu belirten Summerer'e göre İncesu'daki doğal kaynak üzerinde bulunan kayalık alanın eski Anadolu geleneğinde olduğu ve kültik amaçlarla birebir örtüştüğü düşünülmektedir[736]. Ayrıca, kesin kanıtlar eksik olsa da benzer dinsel seremoni pratiği, Şapinuva'ya yakınlığı nedeniyle İncesu kayalık alanı için Hitit Dönemi'nde de geçerlidir. İncesu ve çevresinin bu bağlamda Hitit Dönemi'nde de bir kült alanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir[737].

[732] Tünel içerisinde farklı yönlere açılan bu kolların nedeni olarak tünelin ana koridorunun volkanik bir kaya ile kesilmesi sebebiyle tünelin amacına ulaşamamış olduğu ve suya erişmek adına farklı yönlere kollar açılarak suyun arandığı öne sürülmektedir (Özcan ve diğ, 1999: 214).
[733] Summerer, 2006: 27.
[734] Summerer, 2006: 27.
[735] Von Gall, 1967: 521 vd; Summerer, 2006: 28.
[736] Summerer, 2006: 28.
[737] Summerer, 2006: 28.

3.2.3.3. Osmancık Kalesi Basamaklı Tüneli

- **Tünelin Uzunluğu**: 22.8 m. (çıkıştan yukarıdaki odacığa)
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.6 m.
- **Tünelin Genişliği:** 2.1 m.
- **Basamak Sayısı**: 25.
- **Basamak Genişliği**: 33 cm. (en alt basamaktan)
- **Rıht Yüksekliği**: 21 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 435 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Güney. 188° G.
- **Tünelin Konumu**: 40°58'17.31" K - 34°48'7.63" D.

Not: Osmancık Kalesi basamaklı tünelinin girişinin toprak altında olması ve kalede yapılan restorasyon çalışmaları nedeniyle yapılan ölçümler, yolun hemen kenarındaki çıkış noktasından yapılmıştır.

VI. Mithradates Dönemi yerleşimlerinden biri olan Pimolisa ile eşleştirilen[738] Osmancık Kalesi, Çorum ili Osmancık ilçesinin merkezinde, hemen güneyinden akan Halys'e (Kızılırmak) ve çevresindeki düzlüğe hâkim konumdadır (**Ek-2 Res. 66**). Strabon'a göre Pimolisa, Khiliokomon'un hemen yanında, Amaseia'nın kuzeyinde ve Halys'e uzanan bir konumdadır[739]. Bu bağlamda Pimolisa – Osmancık eşleşmesi mantıklı gözükmektedir[740]. Pontos Krallığı'nın önemli bir kalesi olarak Pimolisa ayrıca, Mithradates VI Eupator tarafından sikke basmaya yetkisi olan kentler arasındadır fakat Mithradates Dönemi'nden sonra sikke basım faaliyetinin azaldığı bilinmektedir[741]. Strabon'un zamanında, tıpkı Gaziura gibi, Pimolisa da bir harabe halinde idi fakat 11. yüzyılda Ibora ile bir piskoposluk altında yeniden önem kazanmıştır. Osmanlı zamanında[742] ise yeniden göz önüne çıkan yerleşim, muhtemelen II. Bayezid zamanında yaptırılan, 15 gözlü ve 228 metre

[738] Anderson, 1903: 102.
[739] Strab. XII. 3. 39.
[740] Ramsay, 1962: 328-329.
[741] Anderson, 1903: 102.
[742] Osmanlı Dönemi Osmancık ve Osmancık Kalesi ile ilgili betimlemeler için bkz. Evliya Çelebi, Sey. II, 1, 209 vd.

uzunluğundaki Koyunbaba Köprüsü'nün de kanıtlayacağı üzere önemli bir yerleşim olarak görülmüş olmalıdır[743].

Tez konumuz kapsamındaki basamaklı tüneller arasında en batıdaki örnek olan Osmancık Kalesi basamaklı tüneli, esasında farklı bir özellik ortaya koymaktadır: Pontos Bölgesi basamaklı tünellerinde görmeye alışık olmadığımız bir durum olan hem moloz taş örgüsü hem ana kayaya oyulma tünel yapısı Osmancık Kalesi'nde görülmüştür: Tünelin Halys'e inen 22.8 metrelik son kısmı ana kayaya oyulmuşken (**Ek-2 Res. 67**) üst seviyeler, Niksar Kalesi'nde gördüğümüz gibi, moloz taşlarla örülmüştür (**Ek-2 Res. 68**). Kalede yürütülen restorasyon çalışmaları nedeniyle kale üzerinde yeterli inceleme yapılamayışı ve moloz taşlarla oluşturulmuş tünelin kısmen toprak altında oluşu nedeniyle bu durumu açıklamakta zorlanmaktayız. Ana kayaya oyulmuş kısmın çıkış noktasından 22.8 metre yukarısında dikdörtgen bir odacık yer almaktadır. Olasılıkla moloz taşlarla örülü kısım bu odacığa açılmaktadır. Pontos Bölgesi basamaklı tünellerinin çoğunun Hellenistik Dönem'de yapıldığı düşünüldüğünde, ana kayaya oyulmuş kısmın bu dönemde, moloz taşla örülü kısmın ise daha geç dönemlerde yapılmış olması muhtemeldir. Kalenin çeşitli dönemlerde tahribata uğradığı da bilindiğinden bu yaklaşım doğru olabilir.

Ana kayaya oyulmuş kısımda yaptığımız gözlemlerde yaklaşık 25 adet basamağın son derece yıpranmış olduğu ve neredeyse üzerine basacak basamak bulunmadığı görülmüştür. Basamakların bu denli kötü korunagelmesi kalenin ilçenin merkezinde yer alması ve kolay ulaşılabilmesi ile açıklanabilmektedir (aksi durum için bkz. Çekerek basamaklı tüneli). Basamaklar üzerinde harçlar sonraki dönemlerde basamak üzerinde yapılan yapısal değişikliklere işarettir. Tünel koridoru kötü bir işçilik ortaya koymaktadır: Tünelin farklı noktalarında farklı genişlikler ve yükseklikler bulunmaktayken yan duvarlarda pürüzlü yüzeyler gözlemlenmiştir. Tünelin çıkış noktasına yakın bir yerden tünele bakıldığında ise kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın adeta düz bir duvar gibi indiği görülmüştür (**Ek-2 Res. 69**). Tünel çıkışından Halys'e yaklaşık 85 metre bulunmaktadır. Bu tünelin fonksiyonu için Halys'ten alınan suyun kaleye çıkarılması ya da kale üzerinde bulunan askerlerin veya ahalinin kente kolay ve gizli erişim sağlaması olarak yorum getirmek mümkündür. Bu anlamda Merzifon Çaybaşı Köyü, Niksar Kalesi ve Bafra Asarkale basamaklı tünellerini anımsatan Osmancık Kalesi basamaklı tüneline benzer bir

[743] Anderson, 1903: 102-103.

tünel, 2012 yılında yapılan kanalizasyon çalışmaları esnasında keşfedilmiştir[744]. Bu ikinci tünelin ana kayaya oyularak yapıldığı ve Koyunbaba Köprüsü'nün kuzeydeki ilk gözüne açıldığı anlaşılmıştır. Bu tünelin de Halys'e açılması, su ihtiyacı ile ilişkilendirildiğinde ilk tünelin fonksiyonunu anlamada pekiştirici olmuştur. Niksar Kalesi'nde olduğu gibi birden fazla tünelle kentin muhtelif yerlerine inen Osmancık Kalesi tünelleri, Hellenistik Dönem'den daha geç bir dönemde inşa edilmiş olmaları hususunda şüphe yaratmaktadır.

[744] https://www.haberler.com/osmancik-ta-bin-yillik-tarihi-tunel-gun-yuzune-4137671-haberi/

3.2.3.4. Gümüşlü Kaya Basamaklı Tüneli (Çorum)[745]

Çorum'un yaklaşık 20 kilometre güneyinde, Sarılık Köyü civarında karşılıklı iki doğal kule gibi görünen ve Gümüşlü Kaya[746] adı verilen iki kayalık bulunmaktadır. Bu iki kayalıktan kuzeyde yer alanı müstahkemdir ve dik bir biçimde vadiden yükselmektedir. Kaya yüzeyine düzensiz açılmış basamak grupları zirveye doğru yönelmektedir. Kayalığın zirvesinde kaya yontularak yapay bir platform elde edilmiştir. Zirve üzerinde birkaç dikdörtgen oyuk burada ahşap bir konstrüksiyon olduğunun göstergesidir. Sıvasız duvar kalıntıları ve tüm alana yayılmış seramik parçaları gözlemlenmiştir[747]. Ayrıca, zirve üzerinde iki adet sarnıç bulunmaktadır[748].

Kayalığın orta seviyesinde, dar bir basamak sırası küçük ve özenle işlenmiş bir tünel girişine yönelmektedir. Tünelin tavanı düzgündür fakat 33 basamaktan sonra tıkalı olan merdivenlerde deformasyon gözlenmiştir. Bu tünelin girişi, 2.50 metre yüksekliğe ve 1.75 metre genişliğe sahiptir. Bu tünele çok yakın bir noktada 1.50 metre genişliğe ve 2 metre derinliğe sahip bir sarnıç, 36 basamağı görülebilen ikinci bir tünele doğru yönlendirmektedir. Bu tünelin basamakları hafif bir kavis oluşturmaktadır. Zirveye yakın bir noktada ise diğer iki tünele oranla daha büyük olan üçüncü bir tünel bulunmaktadır. Bu tünelin genişliği 3 metre ve uzunluğu 3.60 metredir. Tıpkı 1. tünelde olduğu gibi bu tünel de 33. basamaktan[749] sonra taş ve toprak dolgu ile tıkalıdır[750].

---

[745] Çorum ili sınırlarındaki basamaklı tünellerden bir tanesi olan Gümüşlü Kaya basamaklı tünellerini ziyaret etme şansı bulamadık. 1926 yılında bu tünelleri çalışmış olan Von der Osten'in tüneller hakkında verdiği çok kapsamlı olmayan bilgileri aktararak Gümüşlü Kaya basamaklı tünellerini kapsamımıza alıyoruz.
[746] Von Gall, 1967: 513, No. 9.
[747] Von der Osten, 1929: 123-124; Ayrıca, De Jerphanion, 1928: 33.
[748] De Jerphanion, 1928: 33.
[749] Von Gall, Gümüşlü Kaya üzerinde bulunan 3. basamaklı tünelin 28. basamaktan itibaren tıkalı olduğunu söyler bkz. Von Gall, 1967: 513.
[750] Von der Osten, 1929: 123.

3.2.4. Sivas İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller

3.2.4.1. Hevük Kalesi Basamaklı Tüneli (Sivas)

- **Tünelin Uzunluğu**: 81.3 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.8 m. (6. basamak hizasından)
- **Tünelin Genişliği:** 2.45 m. (10. basamak hizasından). Geç dönem duvarı hizasında 1.75 m.
- **Basamak Sayısı**: 53.
- **Tünelin Rakımı**: 1495 m.
- **Basamak Genişliği**: 29 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 25 cm.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Güney. 211° GB.
- **Tünelin Konumu**: 39°31'48.89" K - 37°12'00.20" D.

Sivas'ın yaklaşık 40 kilometre güneyinde, Beştepe ve Demiryazı köyleri arasında bulunan Hevük Kalesi, çok geniş bir düzlüğün ortasında yer alan oldukça sarp bir kayalıktır. Zirve kısmını teşkil eden kayalığa kadar konik bir biçimde yükselen kale, üzerinde bulunduğu arazide kolaylıkla fark edilebilir konumdadır (**Ek-2 Res. 70**). Dar zirveye çıkıldığında neredeyse 10 kilometrelik bir çemberi hâkimiyeti altına alan bu kale civardaki en yüksek noktadır. Kalenin eteklerinde çok miktarda seramik parçası yüzeye yayılmıştır. Yine kale etekleri üzerinde kaçak kazı çukurları görülmektedir. Ayrıca kalenin kuzeydoğusunda küçük bir gölet yer almaktadır.

Araştırmamız kapsamındaki basamaklı tünellerin yer aldığı kaleler ve doğal kayalık alanlar arasında en güneydeki nokta olan Hevük Kalesi, aynı zamanda bu tüneller içerisinde ikinci en yüksek rakıma sahip olmasıyla dikkat çekmektedir[751]. Kaleye daha yumuşak bir eğime sahip güneybatı yamaçtan tırmanılmıştır. Topraklı kısım geçildiğinde çok dik biçimde yükselen kayalık tırmanılmaya başlamış, sivri kayaların arasındaki dar patikalardan zirveye ulaşılmıştır. Zirve kısmına yakın yerlerde harçlı duvarlara rastlanmıştır. Basamaklı tünel bu

[751] Ziyaret ettiğimiz basamaklı tüneller içerisinde en yüksekte yer alan, 1570 metre rakımla Amasya'nın Gümüşhacıköy ilçesi sınırları içerisinde yer alan Gümüş basamaklı tünelidir.

zirve üzerinde bulunamamış, yamaçtaki dar patikalar taranmıştır. Bölgedeki diğer basamaklı tünellere göre gizli bir konumda sayılabilecek tünel, kayalığın güneybatı yamacında bulunan ve kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan çok dar bir yarık geçilerek nihayet bulunmuştur.

Tünelin başlangıç kısmında sol yan duvar yaklaşık 6 metre boyunca kırıktır (**Ek-2 Res. 71**). Buradaki boşluk, geç dönem duvarı ile kapatılmak istenmiştir. Yine başlangıç seviyesinde basamakların sol yarısı korunamamıştır. Basamaklar oldukça dik bir şekilde aşağıya doğru yönelmekte olup yukarıdan akan topraklar basamakları yer yer doldurmuştur. Yer yer deformasyonun görüldüğü basamaklar aşağı seviyelerde toprakla dolduğu için belirgin değildir. Tünel koridorunun sağ yan duvarı önünde iki yerde toprak birikintisi bulunmaktadır. Tünel koridoru boyunca, sol yan duvardaki 6 metrelik boşluk haricinde çatlak, oyuk vs. görülmemiş, düzgün at nalı formu izlenebilmiştir. Tünel yüzeyinde yer yer görülen sıva benzeri kabuğumsu oluşumlar dikkat çekmektedir. Bunlar olasılıkla nemin etkisiyle oluşmuş kalsitleşmedir. Tünelin girişinden yaklaşık 23.5 metre ileride bir duvarla set yapılmıştır. Bu setin ortasında bir insanın geçebileceği genişlikte boşluk yer alır (**Ek-2 Res. 72**). Güvenlik sebebiyle bu boşluktan öteye gidilmemiştir. Fakat tünelin daha derine indiği (yaklaşık 57 metre daha) gözlemlenmiştir. Burada da basamaklar toprakla kaplıdır. Tünelin uzanış ekseninde bir akarsu görülmemiştir.

Sivas ili sınırları içerisindeki diğer basamaklı tünellerde olduğu gibi Hevük Kalesi basamaklı tüneli de konu ile ilgili araştırma yapan akademisyenlerin gözünden kaçmıştır.

3.2.4.2. Durulmuş Köyü Basamaklı Tüneli (Hafik)

- **Tünelin Uzunluğu**: 85.5 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 3.6 m. (10. basamak hizasından)
- **Tünelin Genişliği:** 3 m. (10. basamak hizasından)
- **Basamak Sayısı**: 143.
- **Tünelin Rakımı**: 1333 m.
- **Basamak Genişliği**: 35 cm. (7. basamaktan)
- **Rıht Yüksekliği**: 24 cm. (7. basamaktan)
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Doğu. 108° D.
- **Tünelin Konumu**: 39°49'35.48" K - 37°19'50.14" D.

Sivas ili, Hafik ilçesi, Durulmuş Köyü'nün yaklaşık 1.5 kilometre güneydoğusunda, Sivas'tan Hafik'e doğru giderken güneyde (sağda), taban seviyesinden yaklaşık 100 metre yükseklikte kolay fark edilebilir bir tepe bulunmaktadır (**Ek-2 Res. 73**). Tepenin hemen kuzeyinde, doğu-batı akslı küçük bir su kanalı mevcuttur. Durulmuş Köy ve bu tepe arasında bataklık benzeri küçük bir gölet yer alırken tepenin güneyinde ise Kızılırmak kıvrılarak akmaktadır. Tepenin dört bir yanında ekili dikili düz bir arazi göze çarpmaktadır. Özellikle güneydeki doğu-batı yönlü uzanan hilal biçimli kayalıkla tepe arası muhtemelen antik dönemde de sıklıkla kullanılıyordu. Tepede, üzerinde basamaklı tünel ihtiva eden diğer kalelere oranla görülebilir kayalık alan çok azdır. Toprak hemen hemen tüm yükseltiyi kaplamıştır. Zirveye çıkarken birçok noktada seramik parçalarına rastlanmıştır. Zirveye yakın yerlerde ise birçok kaçak kazı çukuru görülmüştür. Tepenin kuzeydoğu kesiminde, bu çukurlardan bir tanesinde duvar olabileceği düşünülen taş sıraları gözlemlenmiştir.

Tepe üzerinde zirveye yakın bir noktada, Sivas-Hafik karayolundan da görülebilen basamaklı bir tünel bulunmaktadır. Tünel girişinde ve girişten itibaren yaklaşık 7 metre boyunca kayaç yapısıyla alakalı olarak pürüzlü yüzeyler dikkat çekmiştir. Tünelin basamakları, bazı yerlerde deformasyonlar olsa da genel olarak iyi durumdadır. Basamaklar yukarıdan akan toprakla dolmuştur ve basamakların yalnızca duvar diplerindeki kısımlar adım atmak için uygundur. Sol yan duvarda, tünelin girişinden yaklaşık 20 metre boyunca çatlaklı ve parçalı bir görüntü varken (**Ek-2 Res. 74)** sağ yan duvarlar oldukça iyi

korunmuştur. Tünelin tavanı, dik bir biçimde oluşturulmuş yan duvarlarla uyum içerisinde bir görüntü çizmektedir ve bazı yerlerdeki çatlaklar dışında iyi derecede korunmuştur. Tünelin genelinde duvar ve tonoz yüzeyinde yosundan kaynaklı yeşil renk hakimdir ve murç izleri birçok noktada rahatlıkla izlenebilmektedir. Durulmuş Köyü basamaklı tünelinde en dikkat çekici nokta, tünelin sonlandığı noktaya yakın bir yerde sol tarafta üst üste istiflenmiş çuvallardır (**Ek-2 Res. 75**). Bu, bazı tünellerde görüldüğü üzere, muhtemelen burada yapılan izinsiz bir çalışmanın göstergesidir. Bu çuvalların olduğu bölümden ileriye doğru yaklaşık 28 metre daha tonozun devam ettiği tespit edilmiştir.

Çevresine göre hakim olan bir yükseltide, yaklaşık 5 kilometre çapındaki alanı kontrol edebilecek konumda olan tepe üzerinde görünürde bir sur duvarı olmasa da kaçak kazı çukurlarında duvar sırası olabilecek izlere rastlanmıştır. Tünelin uzanış doğrultusunda Kızılırmak vardır fakat tünelin üzerinde yer aldığı tepeye yaklaşık 700 metre uzakta yer alması, tünelin ırmakla bir ilişkisinin olamayacağını düşündürtmüştür. Tünelin güneyinde, tepenin zirve noktasına yakın bir yükseltide, sarnıç olarak kullanıldığı düşünülen bir çukur görülmüştür. Bu çukurun derinliği 4.7 metre iken ağız genişliği 1.4, uzunluğu 0.8 metredir.

3.2.4.3. Dışkapı Köyü Basamaklı Tüneli (Hafik)

- **Tünelin Uzunluğu**: 33 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 3.6 m.
- **Tünelin Genişliği:** 2.8 m.
- **Basamak Sayısı**: 64.
- **Basamak Genişliği**: 29 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 25 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 1335 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Doğu. 68° D.
- **Tünelin Konumu**: 39°50'58.12" K - 37°24'22.79" D.

Sivas ili, Hafik ilçesine bağlı Dışkapı Köyü (eski adı Kemis), Durulmuş Köyü'nün yaklaşık 7 kilometre kuzeydoğusunda yer almaktadır. Antik dönemde Pontos Bölgesi'nin güney sınırında bulunan Kamisene yöresi ile köyün eski adı arasındaki benzerlik dikkate çarpmaktadır. Strabon, bölgede Kamisa isminde harabe halinde bir kaleden ve kaya tuzundan bahseder[752]. Bazı modern araştırmacılar Kamisa Kalesi'ni Kemis Köyü ile eşleştirmektedir[753].

Dışkapı Köyü'ne kuzeydoğu-güneybatı akslı kayalık silsilesinin arasından Kızılırmak geçilerek girilmektedir. Bu silsile, basamaklı tünelin yer aldığı kaleden güneybatıya doğru yaklaşık 3.5 kilometre devam ederek Kızılırmak'ın güneyinde adeta doğal bir duvar görüntüsü ortaya koymaktadır. Hafik'in yaklaşık 1 kilometre güneybatısında yer alan Dışkapı Köyü'nün kuzeyindeki kayalık alan, Kızılırmak'ın güney kıyısından direkt yükselmektedir ve doğu-batı yönlü uzanan bir zirveye sahiptir (**Ek-2 Res. 76**). Bu kayalık hem kuzeyindeki Kızılırmak'ı hem de güneyindeki engin düzlüğü kontrol edebilir vaziyettedir. Bu anlamda stratejik bir noktada yer alan kayalığa eğimin daha yumuşak olduğu güneybatı yamaçtan çıkılmaktadır.

[752] Strab. XII. 3. 37.
[753] Wilson, 1960: 222; Olshausen ve Biller, 1984: 62; Arslan, 2007: 31, dn. 121.

Güney yamaçtan tırmanıp zirveye varıldığında, doğu yönünde uzanan basamaklı bir tünel görülmektedir. Tünelin girişi zirvenin yüzey seviyesinden aşağıdadır ve girişten batıya doğru yaklaşık 2 metrelik bir boşluk bulunmaktadır. Bu boşluğun, Kevgir Kalesi'nde olduğu gibi, küçük bir ön avlu fonksiyonunda olduğu düşünülmektedir. Şimdi toprakla dolu güneydeki dar geçit, muhtemelen bu boş alana geçişin yapıldığı küçük bir koridor olmalıdır. Tünelin giriş kısmında, tıpkı kuş uçuşu yaklaşık 7 kilometre güneybatısında bulunan Durulmuş Köy basamaklı tünelinde olduğu gibi, tavan yüzeyinde doğal bir pürüzlü yapı gözlemlenmiştir. Tünelin devamında ise yüzeyde murç ya da keski izleri belirgindir. Tünel koridorunun orta mesafesinde, sağ tarafta bilinçli yapılıp yapılmadığı net olmayan bir haç bulunmaktadır (**Ek-2 Res. 77**). Tünelin 3 ayrı noktasında tektonik hareketler sonucunda oluştuğu düşünülen ve tüneli enlemesine kesen yaklaşık 12-8 metrelik yarıklar bulunmaktadır. Kayacın yapısından ve yine tektonik hareketlerden dolayı tavanda çatlaklar görülebilmektedir. Tünelin dip noktasından 17 metre yukarıda, tünel koridorunun sol tarafında, yaklaşık 60 cm. derinliğinde ve 5 metre uzunluğunda, tabanının düz olmasıyla dikkat çeken ve doğal olduğu düşünülen bir boşluk bulunmaktadır. Basamaklar genel itibariyle iyi korunagelmiş olsa da yer yer deformasyonlar gözlemlenmiştir (**Ek-2 Res. 78**). Tünelin sonu toprakla ve orta büyüklükte moloz taşlarla tıkalı durumdadır.

Tünelin uzanış doğrultusunda Halys Nehri (Kızılırmak) bulunmaktadır. Fakat Halys Nehri'nin tünelin girişinden yaklaşık 300 metre uzakta olması, tünelin akarsuya erişip oradan kalenin su ihtiyacını giderme düşüncesini olası kılmamaktadır. Çünkü tünel yoluyla direkt akarsu kaynağına ulaşılmak istenseydi tünelin kuzey yönlü inşa edilmesi gerekirdi. Nitekim kuzey doğrultulu bir tünelle kuş uçuşu yaklaşık 130-140 metrelik bir mesafe söz konusu olacaktı. Buradan hareketle, tünelin olası fonksiyonu için kör bir sarnıç veya kültsel bir yapı olabileceği düşünülebilir.

3.2.5. Yozgat İli Sınırları İçerisinde Bulunan Basamaklı Tüneller

3.2.5.1. Çekerek Basamaklı Tüneli

- **Tünelin Uzunluğu**: 58.2 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.9 m.
- **Tünelin Genişliği:** 2.5 m.
- **Basamak Sayısı**: 152.
- **Basamak Genişliği**: 30 cm. (2. basamaktan)
- **Rıht Yüksekliği**: 24 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 795 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzey, 345° K.
- **Tünelin Konumu**: 40°03'20.63" K - 35°32'45.96" D.

Çekerek basamaklı tüneli, Çekerek ilçe merkezinin yaklaşık 4 kilometre doğusunda, eski adı Çürük[754] olan Gönülyurdu Köyü'nün 5 kilometre güneybatısında ve Süreyyabey Barajı'nın bendinden yaklaşık 1.5 kilometre kuzeyde yer almaktadır. Süreyyabey Barajı'ndan çıkan Çekerek Çayı, kayalığı güney, batı ve kuzey olmak üzere üç yönde çevrelemiştir. Yerel halk tarafından "Kızkayası" da denilen kayalığa erişmek için çayın diğer tarafına geçmek gerekmiş fakat Çekerek Çayı üzerinde bir köprü bulunmadığından baraj seti üzerinden çayın batısına geçilmiş ve çayın kenarından kuzeye doğru yaklaşık 1.5 kilometrelik bir yürüyüşle nihayet kayalığa erişilmiştir. Doğu-batı yönde yaklaşık 230 metre boyunca uzanan kayalık üzerinde ve çevresinde herhangi bir arkeolojik kalıntı ya da seramik parçasına rastlanılmamıştır. Kayalığın güney fasadında zirveye yakın bir noktada basamaklı bir tünel tespit edilmiştir (**Ek-2 Res. 79**). Bu tünele erişim sağlayacak herhangi bir yol ya da merdiven olmadığı için zirve noktasından kontrollü bir şekilde tünel girişine inilmiştir.

[754] Anderson, Çürük Köyü'nü, Pleuramis ile eşleştirmektedir (Anderson, 1903: 45). Anderson ve onu refere eden diğer araştırmacılar, basamaklı tüneli Çürük içerisinde vermişlerdir. Fakat köy ahalisi köyün güneyinde "kale" isimli bir kayalık olduğunu fakat basamaklı tünelin Süreyyabey Barajı yakınlarından olduğunu söylemiştir. Buna göre, literatürde daha önce Çürük Köyü'nde yer aldığı ifade edilen tüneli "Çekerek basamaklı tüneli" olarak anacağız.

Tünel girişi, bölgede ziyaret edilen diğer basamaklı tünellerden farklıdır. Yaklaşık 3.90 metre genişliğinde, 3.5 metre yüksekliğinde ve 1.5 metre derinliğindeki ön alan ilk bakışta bir kaya mezarını andırmaktadır. Bu ön alanın merkezinde şimdiye kadar ziyaret edilen basamaklı tüneller arasında en iyi korunmuş olanıyla karşılaşılmıştır. Tünele girmeden, ön alanın iki yan duvarı arasında 0.20 metre yüksekliğinde ve 0.30 metre derinliğinde bir eşik bulunmaktadır. Bu eşikten hemen sonra basamaklar tünelin derinliklerine doğru inmektedir. Tünelin basamakları o kadar iyi korunmuştur ki basamak uçlarında görülen küçük kırıklar dışında neredeyse deformasyon yoktur (**Ek-2 Res. 80**). 33. sıraya kadar oldukça düzenli inen basamaklar, bu basamaktan sonra 95 santimetrelik ani bir düşüş göstermiş, daha sonra yine aynı düzende aşağı doğru inmiştir. Burada böyle bir kesintinin nedeni tam olarak anlaşılamamıştır. Basamak sırasının bazı yerlerinde yaklaşık 2 metreden 25 santimetreye varan boşluklar bulunmaktadır. Bu boşlukların tünelin ilk yapılış biçiminde var oldukları ya da sonraki dönemlerde değişiklikler yapılıp böyle boşluklar oluşturulmuş olabileceği konusunda bir işaret bulunmamaktadır. 153. basamaktan itibaren tünelin gözlemlenebilir sonuna doğru toprak ve küçük taş dolgularla tıkalı olduğu görülmüştür. Tünel koridorunun yan duvarları tıpkı basamaklarda olduğu gibi oldukça iyi bir işçilikle oluşturulmuştur. Girişte sol yan duvardan ileriye, tünelin tavanına doğru uzanan çatlak dışında neredeyse pürüzsüz bir yüzey tüm koridor boyunca devam etmektedir. Tünelin bitimine yaklaşık 15 metre kala sol yan duvarda kalsitleşme tespit edilmiştir. Ayrıca yine tünelin sonlarına doğru tünel içerisindeki nemden dolayı duvarlarda terleme gözlemlenmiştir. Tünelin dibinde görülen gelişigüzel bırakılmış içi hafriyat dolu çuvallar, Durulmuş Köyü basamaklı tünelinde olduğu gibi, burada izinsiz kazı yapıldığını göstermektedir.

Tünelin uzanış doğrultusunda, tünelin girişinden kuş uçuşu yaklaşık 90 metre kuzeyde Çekerek Çayı bulunmaktadır. Çekerek basamaklı tünelinin bu denli iyi korunagelmiş olması, şüphesiz hem Çekerek Çayı üzerinde bir köprü bulunmaması hem de tünel girişine uzanan bir yol ya da merdivenin bulunmaması nedeniyle erişiminin çok zor olmasıyla ilişkilidir. Diğer basamaklı tünellerde görülen oldukça aşınmış basamakların burada görülmemesi, tünel içerisine insanlar tarafından atacak taşın tünel girişi civarında bulunmaması ile kolaylıkla açıklanabilmektedir. Geyraz Kalesi basamaklı tünelinin görülebilir ilk 20 basamağı da korunma durumu açısında oldukça iyi durumdadır. Geyraz Kalesi de erişimin oldukça zor olduğu bir konumda olduğundan insanların erişimine uzak konumda olan basamaklı tünellerin daha iyi korunduğu yorumu oldukça akla yatkın görünmektedir.

3.3. Kıyı Pontos

3.3.1. Samsun İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller

3.3.1.1. Asarkale Basamaklı Tüneli (Bafra)

- **Tünelin Uzunluğu**: 27.7 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.44 m. (10. basamak)
- **Tünelin Genişliği:** 1.94 m. (16. basamak)
- **Basamak Sayısı**: 47.
- **Basamak Genişliği**:
- **Rıht Yüksekliği**:
- **Tünelin Rakımı**: 94 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Güney. 188° G. (Ana aks)
- **Tünelin Konumu**: 41°22'21.59"K - 35°45'53.38"D

Asarkale, Samsun'un Bafra ilçesinde, Asar Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Kale, Bafra'dan kuş uçuşu yaklaşık 24 kilometre güneyde, Asar Köyü'nün ise 2.3 kilometre güneybatısında bulunmaktadır[755]. Araç ile kalenin dibine kadar ulaşım sağlanabilmektedir. Kalenin hemen güneyinde akan Kızılırmak (Halys), civarda bulunan üç adet kaya mezarı[756] ve doğal çevre birlikte değerlendirildiğinde oldukça etkileyici bir görüntü ortaya çıkmaktadır (**Ek-2 Res. 81**). Paphlagonia ve Pontos arasındaki sınır kabul edilen Halys Nehri'nin 30 metre batısında yer almasına rağmen tez kapsamımıza dahil edilen Asarkale'nin, Hellenistik Dönem'de Halys'in Pontos Euksenos'a dökülmeden önceki kontrol noktalarından bir tanesi olduğu düşünülmektedir[757].

Asarkale, Kızılırmak'ın kıyısından kuzeye doğru 135 metre yükselmektedir[758]. Kalenin zirvesine çıkış, eğimle doğru orantılı olarak, güneyden sağlanmaktadır. Kaya üzerine oyulmuş birçok basamak sırası kalenin zirvesiyle Kızılırmak arasında ulaşımı

[755] Bafra sınırları içerisinde yer alan Asarkale ve Tependeliği basamaklı tünellerini ziyaretimde bana eşlik eden Ark. Salih Okan Akgönül'e ve Rest. Osman Ekinci'ye teşekkür ederim.
[756] Asarkale civarındaki kaya mezarları için bkz. Gökoğlu, 1952: 117-119; Von Gall, 1966: 96 vd.
[757] Bilgi, 1999: 38.
[758] Bilgi ve diğ. 2002: 42.

kolaylaştırmaktadır. Geç dönem seramikleri ve kiremit parçaları kalenin eteklerinden zirvesine kadar yoğun bir şekilde yayılmıştır[759]. Zirveye çıkış esnasında birkaç kuşak halinde inşa edilmiş sur duvarlarının hala ayakta olduğu gözlemlenmiştir. Bu sur duvarlarının[760] bazılarının alt kısmında Hellenistik Dönem'e tarihlenen düzgün kesme blokların kullanılması ve çevredeki kaya mezarları, bu kalenin erken kullanımına işaret etmektektedir[761].

Asarkale'nin zirvesine çıkış kaleden Kızılırmak'a erişimi sağlayan basamaklı bir tünel vasıtasıyla olmuştur. Kalenin güneyinden geçen karayolundan rahatlıkla görülebilen oyuktan girilmiş ve basamaklarla yaklaşık 30 metre çıkılarak kalenin yamacına erişilmiştir. Basamaklı tünellerin at nalı formundan ve tek doğrultulu uzanışından uzak olan Asarkale basamaklı tüneli ebatları açısından da bölgedeki diğer örneklere göre daha küçüktür. Tünelin girişi karayolundan yaklaşık 30 metre yüksekte olmasına rağmen kuzeye doğru yönelen bir kol daha vardır. Tünelin ana basamak sırasının 4.5.6. ve 7. sıraları "L" formu alarak bu kola girişi sağlamaktadır (**Ek-2 Res. 82**). Ana basamak sırasının başladığı yerin güney yan duvarından 8.7 metre ileride 4 basamak ile sola (kuzeydoğuya) doğru hafif dönüş yapan bu kol içerisinde çok sayıda yarasa bulunması ve kesif koku sebebiyle buradan ileriye gidilememiş ve ayrıntılı gözlem yapılamamıştır. Ancak, tünel koridorunun bu kısımdan kalenin üst seviyelere kadar basamaklarla uzandığı görülmüş ve kalenin yamacına çıkan kısmın asıl giriş olmadığı düşünülmektedir.

Çok doğrultulu ve dairesel bir koridora (**Ek-2 Res. 83**) sahip olması bakımından Merzifon'un Çaybaşı Köyü'nde bulunan Kız Kayası basamaklı tüneli ve Osmancık Kalesi basamaklı tüneli ile büyük benzerlik gösteren Asarkaya basamaklı tünelinin basamakları belirli bir düzene göre gitmemektedir. Bazen geniş bazen dar işlenmiş basamakların rıht yüksekliği de değişiklik göstermektedir. Bunun için basamak genişliği ve rıht yüksekliği ölçüleri kaydedilmemiştir. Tünel koridoru, yamaca çıkan açıklıktan aşağı doğru önce 249° batıya, sonra 188° güneye, son olarak 135° güneydoğuya yönelerek son bulmaktadır.

---

[759] Asarkale'de gerçekleştirilen detaylı araştırmalar esnasında bosajlı duvarlar dışında Hellenistik Dönem'e iz veren arkeolojik materyal gözlemlenememiştir. Ele geçen seramiklerin neredeyse tamamı Orta Çağ sırlı seramikleridir (Bilgi ve diğ. 2002: 43).

[760] Asarkale'de bulunan duvarların en az altı farklı teknikte inşa edildiği tespit edilmiştir. Bkz. Bilgi ve diğ. 2002: 42.

[761] Bilgi, 1999: 38.

Tez çalışmamızda ele aldığımız basamaklı tüneller arasında en kuzeyde yer alan Asarkale basamaklı tüneli, uzanış yönü itibariyle bir akarsuya inmesi açısından önemlidir. Osmancık Kalesi basamaklı tünelinde olduğu gibi kaya kütlesinin sona erdiği yerde tünel de son bulmuş, akarsu ile bu kaya kütlesi arasına modern karayolu girmiştir. Bu bağlamda basamaklı tünellerin suya erişim fonksiyonu ön plana çıkmaktadır. Fakat daha önce kazısı yapılmış olan Amasya, Tokat ve Kurul kalelerinde bulunan basamaklı tünellerin bir akarsuya açılmaması burada bir farklılık ortaya çıkarmaktadır. Tünellerin işçiliği açısından da bir farklılık olması, bu çok doğrultulu ve dairesel koridorlu tünellerle at nalı formlu ve tek doğrultulu tünellerin yapılış tarihleri açısından da bir farklılık olabileceğini akla getirmektedir. Bu konuda arkeolojik başka bir veri olmaması bu görüşe şüphe ile yaklaşmamıza neden olsa da yukarıda bahsi geçen iki farklı grubun farklı bir inşa anlayışının sonucu olduğu açıktır.

3.3.1.2. Tependeliği Basamaklı Tüneli (Bafra)

- **Tünelin Uzunluğu**: 84.5 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 3 m. (5. basamak). 100. basamaktan tavana 6.45 m.
- **Tünelin Genişliği:** 2.48 m. (1. basamak)
- **Basamak Sayısı**: 185.
- **Basamak Genişliği**: 26 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 31 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 480 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzeybatı. 294° KB.
- **Tünelin Konumu**: 41°17'34.00"K - 35°54'1.34"D

Tependeliği basamaklı tüneli, Bafra ilçesinin Başaran Köyü'nden kuş uçuşu yaklaşık 1.6 kilometre kuzeybatıda bulunmaktadır. Civardaki bir diğer basamaklı tünelin bulunduğu Asarkale'nin kuş uçuşu yaklaşık 14.5, karayoluyla ise 21.5 kilometre güneydoğusunda yer almaktadır. Tependeliğin basamaklı tüneline Bafra-Kavak karayolundan Başaran Köyü sapağına girilerek varılır. Yol üzerindeki bir levha, tünelin yer aldığı kayalığa yönlendirmektedir fakat buradan basamaklı tünelin yer aldığı noktaya araçla ulaşım oldukça zordur.

Tependeliği basamaklı tüneli, Kızılırmak'ın kollarından bir tanesi olan ince bir dereciğin ortasından aktığı iki kaya kütlesinden batıda olanının zirvesinde yer alır (**Ek-2 Res. 84**). Diğer kayalığın dik doğu yamacı üzerinde pencereli bir mekân yer almaktadır. Batıdaki kayalığa kayalığın batısındaki hafif meyilli düzlük alandan çıkılmaktadır. Diğer yönlerden erişim sarp yamaçlar nedeniyle çok güçtür. Düzlük alandan zirveye kayaya oyulmuş basamaklar vasıtasıyla çıkılmaktadır. Güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu sivri bir sırt üzerinde, yine aynı doğrultuda aşağıdaki dereciğe doğru uzanan basamaklı tünel bulunmaktadır.

Tependeliği basamaklı tünelinin girişi önünde, bölgedeki bazı basamaklı tünellerde (Gökçeli Kalesi, Katır Mağarası gibi) görülen dromos benzeri bir koridor mevcuttur. Bu koridorun zemininde dikdörtgen benzeri bir oyuntu dikkat çekmiştir. Giriş cephesinde

yalnızca solda düz bir alan yer alırken üst ve sağ kısımda deformasyon nedeniyle pürüzlü bir cephe görülmektedir (**Ek-2 Res. 85**). Tünelin basamaklarında, özellikle basamak uçlarında, yer yer deformasyon gözlense de genel itibariyle iyi korunagelmişlik söz konusudur. 123. basamak sırasından başlayan ve tünelin sol yan duvarında da devam eden bir çatlak göze çarpmıştır. Dik bir biçimde aşağı doğru inen basamakların son 25 metrede rıht yükseklikleri artmış ve basamaklar çok daha dik bir hal almıştır. Başlangıçta bir at nalı formu gösteren tünel koridoru ilerleyen seviyelerde farklı bir görünüm kazanmıştır. 5. basamaktan ölçülen tünel yüksekliği 3 metre iken 100. basamak hizasından ölçülen tavan yüksekliği 6.45 metredir. Başlangıçta dengeli bir gidişat ortaya koyan tünel koridoru ilerleyen metrelerde çok yüksek ve dar bir görünüm kazanmıştır (**Ek-2 Res. 86**). Bazı basamaklı tünellerde ilerleyen metrelerde yükseltide azalmalar gözlenmiş ve bu durum iş gücünden tasarruf olarak yorumlanmıştır. Fakat Tependeliği basamaklı tünelinde bunun tam tersi bir durum görülmesi şaşırtıcıdır. Tünelin yapılış amacı su temini ise bu denli yüksekliklere gereksinimin açıklanmasında zorluklar yaşanmaktadır. Tünel koridorunun yaklaşık 57. metresinde, tünelin girişinden de görülebilen, tavanda uzun bir yarık bulunmaktadır. Bunun doğal yollarla mı yoksa insan eliyle mi yapıldığı tam olarak anlaşılamamıştır. Bu yarıktan sonra tünel yükseltisinde azalma olduğu ve bu azalmanın kademe kademe devam ettiği gözlemlenmiştir. Bu yarığın biraz ilerisinde yine tavanda dairesel küçük bir delik bulunmaktadır. Onun yaklaşık 5 metre ilerisinde ise biraz daha büyük bir delik yer almaktadır. Bu deliğin olduğu kısımda tünel yüksekliği iyice düşmüş, basık bir görünüm oluşmuştur. Bu yarık ve deliklerin bu kadar çok görülmesinin nedeni tünelin kayalık yüzeyine çok yakın bir şekilde ilerlemesidir. Tünelin tavan ve yan duvarlarında bazı yerlerde uzun çatlaklar olsa da pürüzsüze yakın yüzeyler çoğunluktadır ve iyi bir işçilik söz konusudur. Ayrıca daha önce Çördük Kalesi'ndeki büyük basamaklı tünelin girişinin her iki yanında görülen yüksek basamakların bir benzeri, Tependeliği basamaklı tünelinin yaklaşık 60. metresine yakın bir noktada, sol yan duvarda görülmüştür (**Ek-2 Res. 87**). Tünel içerisinde böylesi basamaklarla ilk kez karşılaşılmıştır. 21 adet olan basamaklar üzerinde yürümek çok işlevsel değildir; bir yeri başka bir yere bağlamamaktadır. Bu sebeple buranın bir takım nesnelerin koyulduğu ya da sembolik bir anlam taşıyan bir yer olduğu tarafımızca düşünülmektedir.

Tependeliği basamaklı tüneli hakkında literatürdeki bilgiler çok kısıtlıdır. Samsun ve çevresinde yaptığı yüzey araştırmaları esnasında bölgeyi 2002 yılında ziyaret eden Ö. Bilgi ve ekibi, Tependeliği basamaklı tünelinin yer aldığı kayalık hakkında da bilgiler

vermektedir. Yaklaşık 200x150 metrelik bir yerleşim üzerinde Geç Roma ve Bizans Dönemi'ne ait seramiklere rastlayan araştırmacılar, basamaklı tünel hakkında sayısal bilgilere değinirken tünelin fonksiyonuna dair yorum getirmektedirler[762]. 260 basamak[763], yaklaşık 80 metre uzunluk, 2.70 metre genişlik ve 2.20 metre yükseklik gibi sayısal değerler aktarılırken tıpkı Asarkale'de olduğu gibi, tünelin uzanış doğrultusunda bir akarsuyun olması sebebiyle güvenli bir biçimde suya erişimin amaçlandığı ifade edilmiştir[764].

[762] Bilgi ve diğ., 2003: 88-89.
[763] Bizim ölçümlerimize göre ana basamak dizisinde 185 basamak bulunmaktadır. 260 rakamı abartılıdır.
[764] Bilgi ve diğ., 2003: 88-89.

3.3.2. Ordu İli Sınırları İçerisindeki Basamaklı Tüneller

3.3.2.1. Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli (Ordu)

- **Tünelin Uzunluğu**: 157 m. (Doğal yarık ile birlikte 180 m.)
- **Tünelin Yüksekliği**: 3 m.
- **Tünelin Genişliği:** 2.7 m.
- **Basamak Sayısı**: 381.
- **Basamak Genişliği**: 31 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 26 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 564 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Kuzeybatı, 331° KB.
- **Tünelin Konumu**: 40°54'8.26" K - 37°54'56.95" D.

Ordu ili Bayadı Mahallesi sınırları içerisinde yer alan Kurul Kalesi, kuzeyindeki Karadeniz'den kuş uçuşu yaklaşık 9 kilometre içeride yer almaktadır. Kurul Kayalıkları da denilen Kurul Kalesi'nin güneyinden ve batısından akan Melanthios (Melet) Irmağı, yer yer kıvrılarak Karadeniz'e dökülmektedir. Güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanan kayalık Melanthios Irmağı'ndan çok dik bir biçimde yükselip 571 metre rakıma kadar ulaşmaktadır. Oldukça yoğun bir bitki örtüsünün çevrelediği kale, sahip olduğu manzarası nedeniyle önceki yıllarda mesire alanı olarak kullanılmış ve bu amaçla kayalığın kuzeyin yamacında kaleye erişimi sağlayan 228 modern basamak inşa edilmiştir. Kurul Kalesi'nde 2010'dan beri Ordu Müzesinin idari, Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT'un ise bilimsel sorumluluğu altında kazı çalışmaları yürütülmektedir. Doğu Karadeniz'in en uzun süreli kazısı olması itibariyle çok önemli bir yere sahip olan Kurul Kalesi, kazısı yapılmış bir basamaklı tünele[765] sahip olması nedeniyle tez çalışmamız kapsamında da Pontos Bölgesi'ndeki basamaklı tüneller arasında farklı bir yere sahiptir.

Üzerinde bulunduğu kayalığın üst noktasında kayalığın doğal yapısıyla uyumlu bir biçimde güneybatı-kuzeydoğu yönünde bir sırt yerleşiminin görüldüğü Kurul Kalesi'nin (**Ek-2 Res. 88**), şimdiye dek erişilen bilimsel verilere göre, IV. Mithradates Dönemi

[765] Kurul Kalesi basamaklı tüneli için bkz. Şenyurt ve diğ. 2017.

phrourion'larından[766] bir tanesi olduğu anlaşılmıştır[767]. Şuana kadar yapılan çalışmalarda kalede iki ana sektörde yerleşim olduğu tespit edilmiştir. Zirvenin güneybatı noktasından bu alana girişin yapıldığı Kapı Alanı'na kadar olan bölge "İç Kale" olarak, bu sektörün kuzeydoğusunda yer alan ve kalenin yerleşim için en geniş kısmı olan sektör "Kuzey Teras Alanı" olarak adlandırılmıştır. İç Kale'nin en güneyinde, bir açık hava tapınım alanı olan Dilek Kayası, onun kuzeyinde ise çapı itibariyle bölgede rastladığımız örnekler arasında en büyüğü olan sarnıç yapısı yer almaktadır. Bu sarnıcın yaklaşık 20 metre kuzeydoğusunda ise İç Kale sektörünün yaklaşık ortalarında bulunan basamaklı bir tünel yer almaktadır.

381 basamağı ile ziyaret edilen tüneller arasında en fazla basamağa sahip örneklerden bir tanesi olan Kurul Kalesi basamaklı tünelinde 1996 yılında Ordu Müzesi öncülüğünde bir temizlik kazısı başlatılmıştır. 1999 yılında yazılmış bir rapora göre bu kazılar esnasında 6 adet Mithradates VI Eupator Dönemi bronz sikkeye ve seramik parçalarına rastlanmıştır. Geyraz Kalesi'nden[768] de aynı döneme tarihlenen bronz bir sikkenin ele geçmesi, tünellerin en azından Hellenistik Dönem'den bu yana kullanıldıklarına dair bir veri sağlamaktadır.

Kurul Kalesi basamaklı tünelinden ilk olarak, bölgede 1985 yılında yüzey araştırması yapan A. Çilingiroğlu tarafından bahsedilmiştir. Çilingiroğlu, kale üzerinde ağız genişliği 2 metre olan bir su sarnıcı olduğunu söylemektedir[769]. İç Kale'de yer alan ve kısa kenarı yaklaşık 4.5, uzun kenarı yaklaşık 6 metre olan dikdörtgen formlu sarnıçla karıştırılmayacağı için basamaklı tünelin sarnıç olarak nitelendirilmesi dikkat çekicidir. Basamaklı tünel, bölgedeki birçok benzer yapıda olduğu gibi bir yamaç üzerinde değil doğu ve batı yamaçlarda bulunan mekânların arasında, ana kaya yüzeyinden kuzeybatıya doğru inen bir konumdadır. Tünel girişine varmadan 10 adet basamak yer almaktadır ve 1. basamaktan girişteki düz ön cepheye yaklaşık 3.20 metre mesafe bulunmaktadır. Tünel girişine kuşbakışı bakıldığında bu on basamağın köşelerine çok yakın noktalarda karşılıklı ikişer; birinci basamağın hemen önünde de bir adet olmak üzere kaya yüzeyinde toplam 5 adet oyuk bulunmaktadır (**Ek-2 Res. 89**). Bu oyuklardan anlaşılacağı üzere antik dönemde tünel girişinin üzeri kapalı olmalıdır. Tünel çevresinde yapılan kazılardan ele geçen tavan

[766] Strabon'a (XII. 3. 38.) göre, VI. Mithradates Pontos Bölgesi'nde 75 adet kale karakterli yerleşim inşa ettirmiştir.
[767] Şenyurt ve Akçay, 2015: 223. Metnin geri kalanında Kurul Kalesi ile alakalı genel bilgiler, Şenyurt ve Akçay, 2015'ten faydalanılarak yazılmıştır.
[768] Erciyas ve Sökmen, 2009: 359.
[769] Çilingiroğlu, 1986: 313. Ayrıca, Çilingiroğlu'nun Kurul Kalesi'nin yerleşim gördüğü en erken tarih için İ.Ö. 5-4. yüzyılı işaret etmesi şüphelidir.

kiremitleri de bu öneriyi doğrulamaktadır. Ayrıca, tünele girmeden 7. basamak hizasında, yan duvarlarda antitetik duran iki adet niş görülmektedir. Daha önce ziyaret ettiğimiz basamaklı tünellerin (Ünye Kalesi, Çördük Kalesi, Gökçeli Kalesi vb.) girişlerinde niş bulunmaktaydı. Fakat her iki yan duvarda karşılıklı nişler yalnızca Kurul Kalesi basamaklı tünelinde görülmüştür. Bahsi geçen nişlerden sağdakinin (kuzeydeki) yüksekliği 44, genişliği 30, genişliği yaklaşık 15 santimetre iken soldaki (güneydeki) nişin yüksekliği 35, genişliği 30 ve derinliği 15 santimetre civarındadır.

Kurul Kalesi basamaklı tünelinin girişinde tünelin at nalı formu ile uyumlu demirden modern bir kapı yer almaktadır. Bu kapı güvenlik nedeniyle sürekli kilitli tutulmaktadır. Tünelde önceki yıllarda yapılan çalışmalarda kullanılmış, zeminde raylara ait metal çubuklar; yan duvarlarda ve tavanda ise aydınlatma kablolarıyla lambalar görülmektedir. Ayrıca sol yan duvarda tünele inip çıkarken destek olarak kullanılan demir barlar görülmüştür (**Ek-2 Res. 90**). Tünelin basamaklarının hepsi gözlemlenebilmektedir fakat basamakların yüzeyinde bordo-pembe karışımı bir renkte balçık göze çarpmaktadır. Bu balçık sebebiyle basamaklar oldukça kaygan bir haldedir ve tünelin derinliklerine inmeyi zorlaştırmaktadır. Tünelin girişinden itibaren yaklaşık 25 basamağın üzerinde bitkiler olduğu görülmüştür. Basamaklarda yer yer kırıklar gözlenmiş, tüm merdiven yapısının orta derecede korunmuş olduğu anlaşılmıştır. Tünelin tüm basamakları ana kayaya oyulmuşken son 31 basamakta kum taşı blokların kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunun muhtemel nedeni olarak, ana kaya yatağının bu kısımlarda çok bozuk ya da kolay deforme olabilir bir yapı göstermiş olabileceği düşünülebilir.

Kurul Kalesi basamaklı tünelinin tünel koridoru, at nalı formunda aşağı yönde ilerlemektedir. Boyutları itibariyle büyük tünellerde gördüğümüz tünel koridorlarını anımsatmaktadır. Tünelin giriş kısmından tünele bakıldığında ilk dikkat çeken unsur yeşil duvarlar ve tavandır. Tünel içerisindeki yoğun nem dolayısıyla tavanda ve yan duvarlarda yoğun yosunlanma gözlemlenmiştir. Bu yosunlanma yaklaşık olarak tünelin yarı mesafesine kadar devam etmiş, bu mesafeden sonra görülmemiştir. Tünel koridoru genel olarak iyi korunmuş olup küçük çatlaklar ve kopmalar dışında dikkate değer deformasyonlar gözlemlenmemiştir. 277. basamak hizasında yan duvarlarda karşılıklı olduğu görülen ve bir kapının/kapamanın oturabileceği düşünülen oyuntular mevcuttur. 349. basamakta da 277. basamak hizasında görülen oyuntular görülmüş, ayrıca, aynı hizada (349. basamak) tavanın daha alçak (yaklaşık 25 santimetre) bir görünüm kazandığı fark edilmiştir. 349. basamak

üzerinde bir kapının olması oldukça olasıdır. 277. ve 349. basamaklar üzerinde kapılar olduğu varsayılırsa, tünel içerisine kademeli bir erişim olduğu akla gelmektedir. Buna göre, tünelin derinliklerine inmenin sıradan bir durum olmadığı, bunun bir kontrolle gerçekleşebileceği teorileri ortaya atılabilir. Tünel koridorundaki bu oyuntuların yanı sıra 284. basamak seviyesinde, sağ yan duvarda çapı yaklaşık olarak 1.5 metre olan oval bir oyuk gözlemlenmiştir. Çördük Kalesi basamaklı tünelinin ön basamaklarında ve Cıngırt Kayası basamaklı tünelinin girişinde yer alan dairesel oyuntuları hatırlatan bu oval boşluğun fonksiyonu tam olarak anlaşılamamıştır. Fakat tünellerin girişlerine ve kapı yapılarına yakın olmaları nedeniyle bu boşluklar -tünellere erişimin kontrollü bir şekilde olduğu varsayılır ise- bu kısımda kontrolü sağlayan görevlinin bulunabileceği nokta olarak öne sürülebilir. Bir diğer yorum ise yapıların su biriktirme fonksiyonu göz önüne alındığında, su taşımada kullanılan amphoraların ya da diğer kapların biriktirildiği yer olduklarıdır.

Tünel koridorun sonlarına doğru 353. basamak seviyesinde sol tarafta ileriye ve yukarıya doğru devam eden büyük bir doğal yarık bulunmaktadır. Bu yarığın başladığı yerden basamak sırasının bittiği yere 12.1 metre mesafe bulunmaktadır. 359. basamaktan itibaren her iki yan duvarda da nişler görülmeye başlanmış ve bu nişlerin doğal yarığın ilerisine doğru devam ettiği görülmüştür (**Ek-2 Res. 91**). Büyüklükleri değişiklik gösteren bu nişler doğal yarığın yüksek noktalarında da gözlemlenmiştir. Ziyaret edilen basamaklı tüneller arasında bitiminde niş gözlemlenen başka bir örnek yoktur. Sayısı 50'den fazla olduğu anlaşılan bu nişlerin ilk olarak dinsel bir amaçla oluşturulmuş olabilecekleri akla gelmektedir. Dar ve yüksek bir yarığın yan duvarları üzerinde bulunan bu nişlerin, duvarları desteklemek için oluşturulmuş hatıl delikleri olabilecekleri de akla gelmiştir fakat nişlerin karşılıklı olmaması bu düşüncenin doğru olmayabileceğini ortaya koymaktadır.

Merdiven sırası 381. basamaktan sonra aniden kesilmiş ve dik bir düşüş görülmüştür. Bu düşüşten sonra yaklaşık 28 metre yüksekliğinde dar bir doğal yarıkla karşılaşılmıştır. Son basamaktan doğal yarığın en uçtaki kısmına (en batı noktaya) 23.3 metre mesafe bulunmaktadır. Bu yarığın zemini soldan sağa (güneyden kuzeye) doğru eğimli gevşek, kırmızı-bordo renkli toprakla doludur. Zeminin sağ tarafında, ana kayaya oyulmuş 7 basamak daha gözlemlenmiştir (**Ek-2 Res. 92**). Bu 7 basamağın tünelin ana basamak sırası ile organik bir bağı yoktur[770]. Basamakların üzeri tıpkı ana basamak sırasında görüldüğü gibi

[770] Kurul Kalesi basamaklı tünelinde gerçekleştirilen temizlik çalışmalarında görev almış işçilerden Cemal Yılmaz ile yaptığımız görüşmede, tünelin dibinde görülen bu basamakların sayısının 45 adet olduğu, yukarıdan

yuvarlatılmıştır. Buradan hareketle, bu basamakların aşağıya doğru devam edebileceği akla gelmiştir.

Kurul Kalesi basamaklı tüneli, araştırmalarımıza göre, kazısı tamamlanan Amasya Kalesi ve Tokat Kalesi basamaklı tünellerinde olduğu gibi bir hazne ile sonlanmamıştır. Tünellerin su biriktirme fonksiyonu göz önüne alındığında Kurul Kalesi örneğinin bir hazne ile sonlanmaması, tünelin kazısı esnasında dipten çıkartılan düzgün dikdörtgen kum taşı bloklar, tünelin sonunda bir düzenlemenin olabileceğini akla getirmektedir. Basamakların sonlandığı seviyede başlayan nişlerin varlığı da değerlendirildiğinde tünelin dinsel bir fonksiyonunun olabileceği de düşünülmüştür. Kurul Kalesi basamaklı tünelinin temizlik kazıları ne yazık ki bilimsel bir yöntemle gerçekleştirilmemiş, detaylı ve bilgilendirici raporlar ortaya koyulmamıştır. Veri eksikliğinin çok fazla olması nedeniyle sağlıklı yorumlar yapmak da çok mümkün olmamaktadır.

akan toprak nedeniyle bu basamakların üzerinin kapanmış olduğu ve basamaklardan ilerde yine ana kayaya oyulmuş oda benzeri bir mekân olduğu tarafımıza bildirilmiştir. Kendisine teşekkürü borç bilirim.

3.3.2.2. Ünye Kalesi Basamaklı Tünelleri

Ünye Kalesi, Ordu ilinin batısındaki Ünye ilçesine bağlı Kaleköy'ün kuzeyinde yer almaktadır. Kale, kuzeyindeki Karadeniz'den kuş uçuşu yaklaşık 5.5 kilometre içeride, Ünye-Niksar karayolunun 7. kilometresinde bulunmaktadır. Ünye Kalesi (**Ek-2 Res. 93**), bulunduğu çevreye oldukça hakim, denizden yaklaşık 190 metre yüksekliğiyle hem deniz hem de kara trafiğini kontrol edebilecek bir konumda olup antik dönemde kıyı ve iç Karadeniz'in bağlantısı noktasında stratejik bir öneme sahiptir. Günümüzde de Tokat-Niksar-Akkuş-Ünye bağlantısı, Ünye Kalesi'nin kontrol ettiği vadiden geçerek son bulmaktadır. Kalede ilk dikkat çeken arkeolojik unsur, güney yüzde bulunan tepe ve köşe akroterlerinde kartalın yer aldığı tapınak formlu bir kaya mezarıdır. Bu mezara çıkan herhangi bir basamak ya da patika olmadığından ona erişmek oldukça zordur. Mezarın iki tarafında da resimler yer almaktadır[771] fakat günümüzde deforme oldukları için bu resimlerden geriye çok küçük bir kısmı kalabilmiştir. Kaleye bu mezarın önünden geçip geç dönem kapısından giriş yapılır. Kaleyi çevreleyen restorasyon geçirmiş sur duvarları bulunurken kale üzerinde ise birçok noktada kayaya oyulmuş teraslar, merdivenler, oyuklar, sarnıçlar ve tüneller kalede ana kayanın ne denli yoğun kullanıldığına işaret etmektedir. Osmanlı Dönemi'ne kadar yerleşimin sürdüğü Ünye Kalesi'nde, iç kalede iki adet basamaklı tünel bulunmaktadır. İki tünelin de girişi güvenlik sebebiyle demir parmaklıklarla kapatılmıştır. Bu nedenle bazı ölçümler gerçekleştirilememiş, tünellerin bazı nicel özellikleri anlaşılamamıştır.

1.Tünel

- **Tünelin Uzunluğu**: 24 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 4 m. (ağız kısmından), (1. basamaktan tavana 2.9 m.)
- **Tünelin Genişliği:** 2.7 m.
- **Basamak Sayısı**: 44.
- **Basamak Genişliği**:
- **Rıht Yüksekliği**:

[771] Hamilton, 1842: 273-274.

- **Tünelin Rakımı**: 150 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**:
- **Tünelin Konumu**: 41°5'49.32" K- 37°14'23.64" D.

Ünye Kalesi'nde zirveden uzak olmayan bir yükseltide, iç kale olarak nitelendirebileceğimiz kısmın güneye bakan yüzünde basamaklı bir tünel mevcuttur. Buradaki basamaklı tüneli Pontos'taki diğer örneklerden ayıran nokta, tünelin girişinin hemen sağında ana kayaya oyulmuş bir sarnıç bulunması ve yine aynı tarafta, sarnıcın üzerinde, ana kayaya oyulmuş dikdörtgen bir nişin bulunmasıdır (**Ek-2 Res. 94**). Tünel ve sarnıç kombinasyonunu birçok kale üzerinde görmüştük fakat hiçbirisi Ünye Kalesi'ndeki gibi birbirine bu kadar yakın değildir. Yaklaşık 1.25 metre çapındaki ana kayaya oyulmuş ve duvarları sıva ile kaplanmış sarnıcın derinliği içenin taşlarla ve yağmur suyuyla dolu olması sebebiyle anlaşılamamıştır. Tünelin, kaledeki su ihtiyacını karşılama fonksiyonu göz önünde bulundurulduğunda bu yapının tünelden elde edilen suyun biriktirildiği ve yapıdan uzanan kanallarla ihtiyaca yönelik kullanıldığı düşünülmüştür. Dikdörtgen niş ise hemen önündeki küçük basamak da göz önüne alınırsa kutsal bir fonksiyonla yapılmış olabilir.

Tünelin girişindeki sağ tarafta iki, soldaki tek oyuk tam antitetik olmasalar da tünelin girişini kapatmada kullanılan oyuklar olarak yorumlanmıştır. Başlangıçtan itibaren ilk 4 basamağın sol yarısı mevcutken sağ yarısı muhtemelen başka bir amaç için kırılmış ve düzlenmiştir olmalıdır. Tünelin girişinden itibaren yaklaşık 10 metre boyunca üst kısmının harçla sıvalı olduğu görülmüştür. Bölgedeki diğer basamaklı tünellerde sıvalı bir yüzey görülmemiştir. Kalenin sonraki dönemlerde de kullanılmış olması, sıvanın sonradan eklenilmiş olabileceğini akla getirmiştir. Bu sıvanın sonraki dönemlerde yapılmış olma ihtimali, tünelin yapıldığı tarihten çok sonra da kullanılmış olabileceği fikrini doğurmuştur. Fakat sadece 24 metresi açık olan tünelin elle doldurulmuş olması ve sonraki dönemlerde kullanılamamış olması da göz önünde bulundurulmalıdır. Kalenin merkezinden yaklaşık 400 metre kuzeyde bir akarsu bulunmaktadır. İki tünelin de uzanış doğrultusu olarak bu akarsuya yönelmeleri, diğer basamaklı tünellerdeki gibi, bu tür yapıların çevrelerindeki akarsularla ilişkilerini düşündürtse de aradaki mesafenin bu denli çok olması, bu ilişkiyi Ünye Kalesi basamaklı tüneli özelinde sorgulamaya itmektedir.

2. Tünel

- **Tünelin Uzunluğu**: Tünelin girişi parmaklıklarla kapalı olduğundan ve lazermetrenin ölçüm yapamamasından ötürü net olarak uzunluk hesaplanamamış fakat görülebilen açık kısmın en az 70 metre olduğu tahmin edilmektedir.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2 m. (ağız kısmından). Ölçü alınan kısımda toprak dolgu olmasından dolayı orijinal yüksekliğin 2 metreden biraz daha fazla olması gerekmektedir.
- **Tünelin Genişliği**: 2.7 m.
- **Basamak Sayısı**: 485.
- **Basamak Genişliği**:
- **Rıht Yüksekliği**:
- **Tünelin Rakımı**: 165 m.
- **Tünelin Doğrultusu**:
- **Tünelin Konumu**: 41° 5'49.34" K - 37°14'22.76" D.

Ünye Kalesi'nde görülen ikinci tünel kalenin güney tarafında, ilk tünelin yaklaşık olarak 10-15 metre üst kotunda yer almaktadır. Birinci tünelle uzanış yönü olarak hemen hemen aynı doğrultuda yer alır. İlk tünelde olduğu gibi giriş kısmındaki delikler bu tünelin de girişinde muhtemelen bir kapı olduğunu düşündürtmüştür. Yine ilk tünelle benzer bir özellik olarak, girişte, bir niş yer almaktadır. Fakat bu niş, ilk tünelde görülen nişten çok daha küçük ve tünel tavanının sol üst köşesinde yer almaktadır (**Ek-2 Res. 95**). Girişte cephede, tünelin üst kısmından yanlara doğru uzanan yaklaşık 25 santimetre genişliğinde bir *fascia* ile tünelin alınlığı vurgulanmak istenerek cephe hareketlendirilmiştir. Tünelde at nalı formu düzgün bir biçimde aşağı seviyelere kadar takip edilmiştir. Tünel koridorunda büyük girinti-çıkıntılar görülmemiş fakat yüzeyde hafif pürüzlü yapı gözlemlenmiştir. Sağ yan duvarda arası yaklaşık 3.5 metre olan iki adet dikdörtgen oyuk görülmüştür. Benzer oyuklara Gökçeli Kalesi'ndeki büyük tünelde de rastlanmıştır. Basamaklar çamurla kaplı olduğu için korunma durumları hakkında sağlıklı bilgi verilememektedir (**Ek-2 Res. 96**). Fakat 15 Temmuz 1836 tarihinde Ünye Kalesi'ni ikinci kez ziyaret eden Hamilton, bu tünelin basamakları için oldukça yıpranmış olduklarını ve ayak koyacak yer bulmak konusunda zorlandığını bildirir. Hamilton ayrıca, aydınlatma gereci ve ip olmadığı için tünelin içine çok fazla inememiş, tünelin derinliğini hesaplamak için tünele bir taş atmıştır. Taşın inerken

çıkardığı sesi 24 ya da 25 saniye boyunca dinleyen Hamilton, bu tünelin oldukça derin olduğu fikrine varmıştır[772]. Tünelin hemen üstündeki kaya kütlesinde yan yana iki adet *khamasorion* mezar biçiminde dikdörtgen oyuntular göze çarpmaktadır. Üst terasta kayaya oyulmuş başka bir sarnıç daha bulunmaktadır. Bu sarnıcın görülebilen yüksekliği 5.1 metre iken ağız çapı 2.2 metredir. Fakat sarnıcın aşağıya doğru genişlemesiyle tahminen çapı 3.2 metre civarındadır.

[772] Hamilton, 1842: 278.

3.3.2.3. Cıngırt Kayası Basamaklı Tüneli (Fatsa)

- **Tünelin Uzunluğu**: 64.4 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 3.2 m.
- **Tünelin Genişliği:** 2.8 m.
- **Basamak Sayısı**: 135+
- **Basamak Genişliği**: 34 cm. (1. basamak)
- **Rıht Yüksekliği**: 22 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 203 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Batı. 245° GB.
- **Tünelin Konumu**: 41°03’ 49” K - 37° 26’41” D.

Cıngırt Kayası, Fatsa ilçe merkezinden yaklaşık 6, Yapraklı Köyü’nden ise yaklaşık 1.25 kilometre kuzeybatıda yer almaktadır. Samsun-Ordu karayolundan da görülebilen 200 metre rakımlı iki parçalı kayalık, yaklaşık 750 metre güneyinde bulunduğu denize hakim bir konumdadır[773]. Araçla eteklerine kadar çıkılabilen kuzey-güney uzantılı kayalık çok yoğun bir bitki örtüsü altındadır (**Ek-2 Res. 97**). Cıngırt Kayası’nda yürütülen araştırma ve kazılar sonucunda yerleşimin VI. Mithradates Dönemi *phrouria*’larından bir tanesi olduğu belirlenmiştir[774]. Ayrıca, yerleşimin Roma ve Bizans dönemlerinde de iskân gördüğüne dair veriler elde edilmiştir[775].

Civardaki Ünye Kalesi ve Kurul Kalesi gibi hakim tepeler üzerine kurulmuş Hellenistik Dönem *phrouria*’larında olduğu gibi Cıngırt Kayası’nda da ana kayaya oyulmuş bir basamaklı tünel yer almaktadır. Kayalığın zirvesindeki düzlük alanda bulunan ve girişi doğuya bakan basamaklı tünelin uzanış doğrultusunda Kavaklar Deresi[776] yer almaktadır. Basamaklı tünelin girişine kadar uzanan 15 basamak bulunmaktadır. Bu basamakların iki tarafında da Çördük Kalesi’ndeki büyük basamaklı tünelin ön merdivenlerinin iki yanında yer alan yüksek basamakları (**Ek-2 Res. 8**) hatırlatan yüksek ve tünelin eğimiyle doğru

[773] Erol, 2015: 559. Cıngırt Kayası’ndaki basamaklı tüneli çalışmam hususundaki izinlerinden dolayı hocam Doç. Dr. Ayşe Fatma Erol’a teşekkürlerimi sunarım.
[774] Erol, 2015: 562 vd.
[775] Erol, 2014: 386 vd.
[776] Erol, 2012: 183.

orantılı platformlar yer alır. Çördük Kalesi'nden farklı olarak bu kısımlarda basamak olmayıp düz bir yüzey görülmektedir. Sol (güney) taraftaki platform yıpranma ve bitki altında olması sebebiyle belli belirsizken sağdaki (kuzey) rahatlıkla görülebilmektedir (**Ek-2 Res. 98**). Sağdaki eğimli platformun tünel girişine kadar olan mesafesi 3.3 metredir. Bu kısmın sağında, yürüme yüzeyinde, tüm zirve üzerindeki ana kayada olduğu gibi düzleştirme işlemi yapılmıştır. Platformların üzerindeki yan duvarlardan ölçülen genişlik 4.85 metre iken tünelin ilk basamağından giriş cephesine kadar 5.64 metre mesafe bulunmaktadır.

Cıngırt Kayası basamaklı tünelinin girişinde, tavanda ve yan duvarlarda, bir kapının oturacağı dikdörtgen ve kare oyuklar yer almaktadır[777]. Yine tünelin girişinde basamak sırasının sol tarafında dairesel bir oyuntu dikkat çekmektedir. Bitki örtüsünden ve içerisinin dolu olmasından dolayı işlevi hakkında sağlıklı bir yorum yapılamamasına rağmen bu kısmın sarnıç olarak kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Ünye Kalesi'ndeki birinci tünelin girişi kısmında, sağ tarafta basamaklar kesilerek oluşturulmuş bir boşluk yer almaktadır. Fakat buradaki boşluk Cıngırt Kayası basamaklı tünelindeki gibi dairesel değil kareye yakındır. Yine Çördük Kalesi'nde sağ taraftaki yüksek basamakların üzerinde dairesel bir boşluk yer bulunmaktadır (**Ek-2 Res. 8**). Bu bağlamda, giriş kısmında bulunan bu boşlukların biriktirme veya bazı nesnelerin koyulduğu yer olarak düşünülmesi mantıklı olacaktır. Özellikle Çördük ve Ünye kalelerindeki örnekler göz önünde bulundurulduğunda, bu kısımların, tünellerin korunması ve kontrolü için görevli bir kişi varsa, o kişinin beklediği yer olabileceği de yapılan tahminler arasındadır.

Cıngırt Kayası basamaklı tünelinin basamak sıralarının büyük bölümü yukarıdan akan toprak ile dolmuştur. Öyle ki, 87. basamaktan sonra yaklaşık 3 metrelik toprak dolgu basamakları tamamen kapatmaktadır. Yalnızca basamakların yan duvarlarla birleştiği yerlerde toprak dolgu nispeten daha azdır ve bu kısımlardan tünelin aşağı seviyelerine iniş gerçekleştirilmiştir. Toprak dolgu nedeniyle basamakların korunma durumu hakkında çok fazla yorum yapılamamasına rağmen basamakların tam oldukları ve düzgün bir sıra halinde aşağı doğru indikleri gözlemlenmiştir. Tünelin yan duvarları ve tavanında nemden dolayı yosunlanma olmuş, bundan dolayı yeşil bir renk tünele hakim olmuştur. Yan duvarlar ve tavan, daralma ve alçalma olmadan ilerlemektedir. Bu kısımlar, kimi yerlerdeki çatlaklar ve küçük oyuklar dışında deforme olmamıştır. Yüzey az pürüzlüdür ve murç izleri yüzeyde

[777] Erol, 2012: 183.

gözlemlenmiştir (**Ek-2 Res. 99**). Tünelin yaklaşık 64. metresinde ise, basamaklı tünellerin genelinde olduğu gibi, yukarıdan akan toprak ve moloz dolgu ile tünel tıkanmıştır.

3.3.2.4. Arıkmusa Köyü Basamaklı Tüneli (Mesudiye)

- **Tünelin Uzunluğu**: 52.5 m.
- **Tünelin Yüksekliği**: 2.31 m.
- **Tünelin Genişliği:** 2.7 m.
- **Basamak Sayısı**: 121.
- **Basamak Genişliği**: 31 cm.
- **Rıht Yüksekliği**: 29 cm.
- **Tünelin Rakımı**: 1260 m.
- **Tünelin Uzanış Doğrultusu**: Güneybatı. 218° GB.
- **Tünelin Konumu**: 40°26'57.70" K - 37°54'40.74" D.

Arıkmusa Köyü basamaklı tüneli, Ordu ili Mesudiye ilçesi Arıkmusa Köyü'nün sınırları içerisinde bulunmaktadır. Basamaklı tünelin bulunduğu kayalık alan, köyün kuş uçuşu yaklaşık 650 metre kuzeyinde, Sivas il sınırının ise yaklaşık 2.15 kilometre batısında yer almaktadır. Tünel, Paryadres Dağları üzerinde kuzeydoğu-güneybatı yönlü uzanan bir sırtın güney ucuna yakın bir noktasında yer alır (**Ek-2 Res. 100**). Bu sırt ile köy arasında doğu-batı yönlü akan Melet Irmağı (Melanthios) ve yine aynı doğrultuda toprak bir yol yer almaktadır. Bu coğrafi özellikler, Turhal Yeşilalan Köyü ve tünelindeki benzer durumu akla getirmiştir. Kayalığı çevreleyen bir sur duvarına rastlanılmazken güney yamaçtan kayalığın zirvesine doğru çıkıldığında seramik ve kiremit parçalarına rastlanmıştır.

Tünelin giriş cephesinde herhangi bir düzeltme, pürüzsüzleştirme işlemi yoktur. Girişin sol yanında zeminde, ana kayaya oyulmuş küçük dairesel çukurun bir direk deliği olduğu ve tünelin girişinin kapatılması amacıyla oluşturulduğu görülmüştür. Tünelin yüksekliği girişte yaklaşık 2.30 iken aşağı seviyelerde yükselmiş ve girişten 18.7 metre sonra tekrar alçalmıştır (**Ek-2 Res. 101**). Bu farklılığın sebebi olasılıkla iş gücünün azaltılması veya ana kaya yüzeyindeki dalgalanmalardır. Tünelin basamakları, yaklaşık olarak tünelin yarısına kadar kolaylıkla görülebilirken diğer yarıda toprak ve taş kaplı olduğundan zor seçilebilmektedir. Görülebildiği kadarıyla basamakların iyi korunmuş oldukları tespit edilmiştir. Yan duvarlarda ve tavanda hafif pürüzlü yüzey gözlemlenmiştir. Tünel, diğer basamaklı tünellerde olduğu gibi, taş, moloz ve toprakla taban kısmında tıkalıdır. Tünelin

nemli ve ıslak durumu nedeniyle bu toprak birikintisi çamurlaşmış ve kaygan bir hale gelmiştir. Bundan dolayı en alt kota inmek oldukça zor olmuştur. Çatlaklardan ve tünelin ağzından içerisi sızan sular nedeniyle tünel koridoru yüzeyinde yer yer yosun tabakası görülmüştür. Yine bu suların tünelin en alt kısmında su birikintisi oluşturduğu tespit edilmiştir.

Tünelde daha önce resmi bir çalışma yapılmadığı bilinmektedir fakat tünelin sağ kenarındaki toprak yığınlarından burada kaçak kazı faaliyeti yürütüldüğü düşünülmüştür. Tünelin uzanış doğrultusunda Melet Irmağı kayalığın güney ucundan 30 metre ileride yer alır. Ayrıca, Tünelin hemen kuzeyinde bir sarnıç bulunmaktadır ve bu sarnıç yaklaşık olarak 5 metre derinliğe, 2.72 metre çap genişliğine sahiptir. Sarnıcın birçok yerinde sıvalı harç görülebilmektedir (**Ek-2 Res. 102**).

SONUÇ

“Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri” tez çalışmamız kapsamında Pontos Bölgesi’nde yer alan 30 adet basamaklı tünel incelenmiştir (**Ek-1 Çzg. 1**). Pontos Bölgesi ve Anadolu’nun diğer antik bölgelerinde yer alan basamaklı tüneller hakkında yayınlanmış bazı eserler değerlendirilmiş ve basamaklı tünellerin fonksiyonları hakkındaki görüşümüz bu değerlendirmeler ve kendi gözlemlerimiz ışığında olgunlaşmıştır. Sağlıklı sonuçlara varmak adına yeterli arkeolojik veriler bulunmamasına rağmen basamaklı tünellerin sözü edilen bazı fonksiyonları adına çıkarımlarda bulunabilmekteyiz. Buna göre, Von der Osten’in basamaklı tünellerin askeri manevra ve savunma amacıyla oluşturulmuş yapılar olduğu savını reddedebilmekteyiz. Çünkü kazısı yapılmış ve yapılan basamaklı tünellerin (Kurul Kalesi, Amasya Harşena Kalesi ve Tokat Kalesi) bir çıkışı olmadığı anlaşılmıştır. Askeri anlamda bir saklanma seçeneği değerlendirildiğinde ise çıkışı olmayan ve yukarıdan aşağıya eğimi son derece fazla olan bir yapıda saklanmanın mantıklı olmayacağı ortaya çıkmaktadır. Düşmanın kaleye sızması halinde yükseklik avantajını kullanarak kale askerlerini veya halkını çok kolaylıkla alt edecektir. Von der Osten’in Pontos Bölgesi’nde araştırma yaptığı sırada tüm basamaklı tünellerin toprak ve moloz ile tıkalı olması, herhangi bir basamaklı tünelin çıkışını görememesi, onun kapsayıcı ve çözümleyici bir yorum getirememesine neden olmuştur. Bu, basamaklı tünellerin askeri bir fonksiyon ile inşa edilmiş olmaları savının bilimsel olmadığı ve bir tahminden öteye gidemediğinin dayanağıdır.

Basamaklı tünellerin yapılış amaçlarına ilişkin bir diğer görüş olan su temin etme fonksiyonu ise yaptığımız gözlemler sonucunda oldukça güç kazanmıştır. Fakat bu temin, basamaklı tünelin uzanış doğrultusunda bulunan akarsu veya kaynaklara açılan bir kapı ya da geçiş ile olmamaktadır. Kazısı tamamlanmış Amasya Harşena Kalesi örneğine baktığımızda çevresinden Iris Nehri geçmesine rağmen bu nehre açılan bir geçiş bulunmamaktadır. Tokat Kalesi ve Kurul Kalesi’ndeki tünellerin uzanış doğrultularında ise hâlihazırda bir akarsu bulunmamaktadır. Buradan hareketle, basamaklı tünellerin devasa birer kör sarnıç oldukları akla gelmektedir. Kayaların çatlakları ve boşluklarından sızan sular tünelin sonunda birikmiş ve buradaki suya erişimle su temini sağlanmış olmalıdır. Burada akla ilk olarak şu gelmektedir: Amaç yalnızca suya erişim ise neden bu denli yüksek ve geniş bir tünele ihtiyaç duyuldu? Öyle ki, basamaklı tünellerin inşası çok fazla iş gücü ve zaman gerektirmiş olmalıdır. Bu probleme bilimsel bir açıklama getirmek tarafımızca şu an için güç

gözükmektedir. Yalnız, istenilen miktarda suyun birikmesi için yaklaşık 130 metrelere kadar tünel açmanın zaruri olduğu düşünülmektedir[778]. Nitekim bu tez çalışmasının yapıldığı zamanla koşut olarak ilerleyen Tokat Kalesi basamaklı tüneli kazılarından elde edilen bilgilere göre, tünelin tabanına oldukça yakın olduğu düşünülen 138. metrede aşırı miktarda suyla karşılaşılmış ve su tahliye edildikçe su seviyesinin tekrar eski haline döndüğü gözlemlenmiştir. Bu durum, çatlaklar ve boşluklar vasıtasıyla kayaların içlerinde ne kadar fazla su tutabildiklerini göstermekte ve tünellerin büyük birer sarnıç olarak kullanıldıklarını da desteklemektedir.

Basamaklı tünellerin su temini için inşa edilmiş yapılar olduğu kabul edildiğinde bunun teminin nasıl gerçekleştiği de akla gelen sorular arasındadır. Yaptığımız alan araştırmalarında uzun mesafeli basamaklı tünellerde kova veya uygun kaplar ile insan eliyle su taşımanın çok zor ve zahmetli bir eylem olduğu anlaşılmıştır. Öyle ki, elde su dolu kovalar veya kaplar olmadan bile oldukça eğimli yaklaşık 300+ basamaktan iniş ve çıkış insanı oldukça zorlamaktadır. Buradan hareketle, kalede yaşayan insanların bizzat tünelin sonundan su doldurup yukarı taşımaları tarafımızca anlamsız ve çok zor bir faaliyet olarak değerlendirilmektedir. Bu faaliyet için başka bir yöntem uygulanmış olmalıdır. Bu yöntemin ne olacağına dair net kanıtlar bulunmamasına rağmen bazı basamaklı tünellerde karşılaştığımız tünel koridorunun iki yanında antitetik bulunan dikdörtgen oyuklara hatıllar yerleştirilerek makara-çıkrık benzeri bir sistemin kullanılıyor olması muhtemeldir. Günümüzde modern kuyularda uygulanan bu sistemin yatay bir versiyonu düşünülmelidir. Böylece hem insan gücünden hem de zamandan tasarruf edilmiş olacaktır. Böyle bir sistemin var olduğu düşünüldüğünde, tünelin en alt kısmındaki hazneden/havuzdan kovaya ya da uygun taşıma kabına suyu dolduran bir kişi ve makarayı döndüren bir kişi olmak üzere iki kişi bu işlem için yeterli olacaktır.

Bazı kaleler ve kayalık alanlarda (Çördük Kalesi, Yeşilalan Köyü, Ünye Kalesi, Arıkmusa Köyü vb.) gözlemlediğimiz dairesel ve dikdörtgen sarnıçların tünellerle ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Yukarıda bahsi geçen şekilde yaşam alanına çıkartılan suyun bu sarnıçlarda biriktirildiği, böylece suya çok daha kolay ve hızlı bir erişim sağlandığı önerilebilir.

[778] Amasya Harşena Kalesi Cilanbolu basamaklı tüneli yaklaşık 190, Zindan basamaklı tüneli 210; Kurul Kalesi basamaklı tüneli 180, İncesu Köyü basamaklı tüneli ise yaklaşık 300 metredir.

Basamaklı tünellerin fonksiyonlarına dair ileri sürülen bir diğer öneri ise tünellerin dinsel bir amaçla oluşturulduklarıdır. Daha önceki yıllarda konuyu çalışmış araştırmacılar tünellerin büyüklüklerinden etkilenmişler ve tünelleri bir yer altı tapınım alanı olabileceğini düşünmüşlerdir[779]. Boyutlarıyla dikkat çeken bu yapıların uzunluklarının yeterli miktarda suya erişimin mümkün olduğu seviyeye kadar inmesiyle anlaşılabilmekteyken 6-6.5 metre yükseklikliere erişen tavan seviyeleri açıklanamamaktadır. Gökçeli Kalesi örneğinde olduğu gibi bu denli yüksek tünellerin çok daha fazla iş gücü gerektireceği göz önünde bulundurulmalıdır. Leonhard'ın da öne sürdüğü gibi bu denli büyük yapıların, temsili bir amaca hizmet ettikleri düşünülebilir[780]. Antik dönemin görkemli, büyük ve hayranlık uyandırıcı yapılarının genellikle dinsel karakterli olduğu göz önünde bulundurulduğunda, basamaklı tünellerin de boyutlarıyla ilk bakışta etkileyici bir görüntü ortaya koyması, R. Leonhard'ı bu yönde düşünmeye itmiş olması gerekmektedir. Ayrıca, mevcut yayınlarda bahsedilmeyen ve araştırmalarımız sonunda tespit ettiğimiz bazı unsurlar yapıların dinsel fonksiyonla yapılmış olabileceklerine işaret etmektedir. "Araştırma Tarihçesi" başlığı altında geçen araştırmacıların ziyaret etmediği Çorum ili Mecitözü ilçesi Hisarkavak Köyü'nde bulunan basamaklı tünelin girişinde bulunan tapınak fasadlı bir niş oldukça merak uyandırmıştır. Civarda görülen bir tapınağın taklit edilmiş olması ya da tünelin kutsallığına bir vurgu yapılmış olması ihtimallerini akla getiren bu niş, her koşulda dinsel bir amaca işaret etmektedir. Yine araştırmacıların listelerinde bulunmayan bir diğer örnek olan Ordu ili Bayadı Mahallesi'nde yer alan Kurul Kalesi basamaklı tüneli, tünellerin dinsel yönüne katkı verebilecek bir unsura sahiptir. Basamak sırasının bittiği yerden başlayıp doğal yarığa doğru devam eden onlarca niş, burada bir kültsel pratiğin uygulanmış olabileceğini akla getirmektedir. Kurul Kalesi basamaklı tünelinin girişinde antitetik iki niş, Ünye Kalesi basamaklı tünelleri girişlerinde yer alan nişler, Gökçeli Kalesi'ndeki 2. tünelde yer alan niş de yine nişlerin genellikle kutsal nesnelerin koyulduğu yerler olması itibariyle dinsel fonksiyon ile ilişkilendirilebilirler. Ayrıca, Çorum ili Ortaköy ilçesi İncesu Köyü'nde bulunan basamaklı tünele çok yakın bir noktada bulunan Anaitis ya da Kybele ile özdeşleştirilen tanrıça kabartması da tünel-kült ilişkisi bakımından düşündürücüdür. Bu basamaklı tünelin girişinden yaklaşık 500 metre aşağıda, ırmağın karşı tarafında tanrıça heykeli yer almaktadır[781].

[779] Bkz. Leonhard, 1915, Dörner ve Goell, 1963; Işık, 1987.
[780] Leonhard, 1915: 238-239.
[781] Atalay ve Ertekin, 1986: 25.

Basamaklı tünellerin dinsel bir amaçla yapıldıkları var sayılırsa burada gerçekleştirilen pratiğin nasıl ve hangi tanrı için olduğu akla gelen sorulardandır. Gerek antik dönemde gerek günümüzde su tüm canlılar için her zaman vazgeçilmez olmuş, insan toplulukları ilk yerleşim yerlerini su kenarlarına kurmuş ve hiçbir zaman sudan kopuk bir yerleşim olmamıştır. Bu yüzden insanoğlu suya her zaman önem ve saygı göstermiş hatta kimi zaman ibadetinin bir parçası haline getirmiştir. Basamaklı tünellerde kültsel bir ritüel gerçekleştiyse bu kuvvetle muhtemel bir su kültü olmalıydı.

Hitit Dönemi'nde suyun arındırıcı ve kutsal bir fonksiyonu olduğu bilinmekte[782] olup bölgede basamaklı tünellerin atası olarak değerlendirilebilecek yapılar bulunmaktadır. Boğazköy'de Tapınak I'in güneybatısında bir su kaynağı olduğu düşünülen *grotto*/mağara yer almaktadır[783]. Moloz taşlarla oluşturulmuş yan duvarlar ve tavan tipik potern görünümünde olup basamaklar da yine moloz taşlardan oluşturulmuştur (**Ek-2 Res. 103**). Bu yapının içinde ele geçen stelden dolayı yapının kültsel bir fonksiyonu olduğu düşünülmektedir[784]. Samsun ili Vezirköprü ilçesinde bulunan Oymaağaç Höyüğü'nde de Boğazköy'dekine çok benzer bir yapı ile karşılaşmaktayız. 2013 yılı itibariyle 35 basamağı açığa çıkartılan (**Ek-2 Res. 104**) ve sonunda bir kaya odası olduğu anlaşılan tünelin "Nerik'in Fırtına Tanrısı'nın sevdiği pınar" olduğu düşünülmektedir[785]. Suya erişimin sağlandığı bir yapı olarak düşünülen bu tünel de, Boğazköy örneği gibi, tarafımızca ana kayaya oyulmuş Hellenistik Dönem basamaklı tünel yapılarının öncülleri olarak yorumlanmaktadır.

Basamaklı tünellerin; Tokat, Çorum, Amasya illeri gibi Pontos'un iç bölgelerinde yoğunluk göstermesi, Hititlerden bu yana bu kültürün devamlılığı olarak düşünülmektedir. Fakat kapsamımız içerisinde yer alan 30 tünelin bazı araştırmacıların ifade ettiği gibi[786] Hitit Dönemi ve daha erkenine değil Hititlerden çok sonrası bir döneme ait olması gerektiğini düşünmekteyiz. Diğer yandan Richard Leonhard, Armenia Bölgesi'ndeki basamaklı tünellerin 7. yüzyılın ortalarından daha erken bir tarihte yapıldıklarını, Phrygia'daki kalelerde yer alan basamaklı tünellerin ise 8. yüzyılın ortalarından daha öncesine ait olduklarını söyler[787]. C. Dorl-Klingenschmid, Midas Kent'teki Kuzeydoğu ve Güneybatı

[782] Erbil ve Mouton, 2012: 53.
[783] Erbil ve Mouton, 2012: 71; Seeher, 2002: 25
[784] Seeher, 2002: 25; Murat, 2012: 40.
[785] Czichon ve Yılmaz, 2014: 340.
[786] De Jerphanion, 1928: 29; Von der Osten: 1929: 134.
[787] Leonhard, 1915: 238.

Merdivenleri'ni 7. yüzyılın ilk çeyreğine tarihler[788]. Tünellerin tarihlendirilmesi hususunda yeterli verinin bulunmadığına dikkat çeken Von Gall ise, Midas Kent'in güneyinde bulunan basamaklı tünelin 5-4. yüzyıl, Paphlagonia'da bulunan Boyabat Kalesi'ndeki basamaklı tünelin de 5-4. yüzyıl, Amasya Harşena Kalesi'nde yer alan beşik tonozlu tünellerin ve Ankara'da bulunan Karalar basamaklı tünelinin Hellenistik Dönem'de yapılmış olduklarını ifade eder[789]. Tünellerin tarihlemesi tartışmalı ve zor bir konudur. Tarihleme konusunda çok az veri ele geçmiş olup bunlardan sağlıklı bir çıkarım yapmak mümkün değildir. İlk yapım evreleri tartışmalı olsa da kalelerin ve tünellerin VI. Mithradates Dönemi'nde (İ.Ö 120-63) etkin olarak kullanıldıklarını tahmin etmekteyiz. Geyraz Kalesi[790] ve Kurul Kalesi[791] basamaklı tünellerinde ele geçen ve bu döneme tarihlenen sikkeler, bu görüşü desteklemektedir. Strabon'un aktarımına göre[792] basamaklı tüneller, Pompeius'un emriyle tekrar kullanılmamaları için taşlarla doldurulmuştur. Fakat bu durumun aksini ortaya koyan arkeolojik bir veriye sahibiz. Kazısı yapılan Tokat Kalesi basamaklı tünelini 17. yüzyılda gören ve burayı "Ceylan Yolu" olarak niteleyen Evliya Çelebi, tünelin 362 basamağa sahip olduğunu söyler[793]. Yapılan kazılarla tünelin sonuna çok yaklaşılmış ve 361 basamak tespit edilmiştir. Buradan Pompeius'un en azından her basamaklı tüneli doldurtmadığı ve Tokat Kalesi basamaklı tünelinin 17. yüzyılda bile aktif olarak kullanıldığı çıkarımını yapmak mümkündür. Amasya Harşena Kalesi ve Tokat Kalesi basamaklı tünellerinden ele geçen Osmanlı Dönemi'ne ait seramik parçaları da (**Ek-2 Res. 2**) bunu destekler niteliktedir.

Basamaklı tüneller, stratejik öneme sahip kaleler (Tokat Kalesi, Amasya Harşena Kalesi, Ünye Kalesi vb.) üzerinde yer aldığı gibi stratejik bir önemi olmayan, izbe yerlerde de (Gümüşalan Köyü, Yeşilalan Köyü, Arıkmusa Köyü vb.) tespit edilmiştir. Bu durum, basamaklı tünellerin üzerinde yer aldığı yerleşimlerin ihtiyaçlarıyla doğru orantılı olduğu fikrini doğurmuştur. Basamaklı tünellerin su temini için inşa edilmiş yapılar olduğu göz önüne alındığında tüm kaleler ve kayalık alanlarda yaşayan insanların doğal olarak suya gereksinimi olduğu, suya erişim içinse güvenli bir yol olarak basamaklı tünel inşa ettiği düşünülmektedir. Basamaklı tüneller arasındaki basamak genişliği, rıht yüksekliği vb. gibi farklılıklar ise tünellerin inşasından sorumlu mimar veya ustaların çeşitliliği olarak

[788] Dorl-Klingenschmid, 2001: 213.
[789] Von Gall, 1967: 517 vd.
[790] Erciyas ve Sökmen, 2009: 359; 373, Fig. 7.
[791] Şenyurt ve diğ., (2017).
[792] Strab. XII. 3. 38.
[793] Evliya Çelebi, Sey. V, 1, 87.

düşünülmektedir. Örneğin, birbirine çok yakın olan Güveçli Köyü basamaklı tüneli ile Gümüşalan Köyü basamaklı tüneli eğer aynı dönemde inşa edilmiş yapılarsa aynı mimar ve ustanın eseri olmamalıdır. Buradan, yerleşimlerin kendi ustalarının tünellerin yapımında bizzat görev almış oldukları çıkarımı yapılabilir.

Basamaklı tüneller hakkında bir diğer dikkat çekici ve anlaşılması zor durum, bazı kaleler üzerinde (Amasya Harşena Kalesi, Gökçeli Kalesi, Kevgir Kalesi vb.) birden fazla tünelin yer almasıdır. Bu konuda tahmine dayalı çıkarımlar dışında net bir veri yoktur. Von der Osten, bir kale üzerinde birden fazla tünel varlığını dinsel bir fonksiyonla ve su temini ile bağdaştırılamayacağını ifade eder[794]. Bizim bu konudaki tahminimiz ise başarısız suya erişme denemelerinin ardından ikinci ve üçüncü bir tünel açma ihtiyacı duyulmasıdır. Kale üzerinde yaşayan insan sayısının fazla olması da fazladan tünel inşa edilmesinin sebeplerinden bir tanesi olabilir. Amaseia gibi bölgenin başkentliğini yapmış bir yerleşimde üç adet basamaklı tünel bulunması da bunu destekler niteliktedir.

Basamaklı tünelleri konu edinen çalışmalarda daha önce tipolojik bir ayrım yapılmamıştır. Çalışmamız kapsamında bizzat ziyaret etme şansı bulduğumuz basamaklı tünellerin tipolojik bir sınıflamasını yaptık[795]. Bölgedeki basamaklı tüneller tipolojik olarak değerlendirildiğinde karşımıza 4 ayrı form çıkmaktadır (**Ek-1 Çzg. 2**). Bunlardan ilki at nalı biçiminde devam eden basamaklı tüneller, ikincisi düz tavanlı basamaklı tüneller, üçüncüsü dairesel formlu basamaklı tüneller ve son olarak üçgen kesitli basamaklı tünellerdir. En yaygın olarak karşımıza çıkan ve boyut olarak diğer tiplerden daha büyük olan at nalı formlu basamaklı tüneller[796] esas form olarak değerlendirilmektedir. Tünel koridoru dar ve yüksek olan İncesu Köyü, Tependeliği, Gökçeli Kalesi 1. basamaklı tüneli gibi örnekler tam at nalı formunda olmasa da bu tipe yakınlığı nedeniyle aynı tipolojide yer almışlardır. Bir diğer tip olan düz tavanlı basamaklı tüneller[797], esasen birinci tipe benzemekte fakat boyut olarak onlardan çok daha küçük ve dışbükey bir tavan yerine düz veya düze yakın biçimde

[794] Von der Osten, 1929: 130 vd.
[795] Yeşilalan Köyü ve Gümüşlü Kaya basamaklı tünellerini ziyaret etme fırsatımız olmadığı için bu iki tünel tipolojik değerlendirmeye dahil edilmemiştir.
[796] Bu tipe giren örnekler: Tokat Kalesi, Geyraz Kalesi, Çördük Kalesi 1, Karagöz Kalesi, Turhal Kalesi, Zile Kalesi, Güveçli Köyü, Kevgir Kalesi 1/2, Amasya Harşena Kalesi 1/2, Gökçeli Kalesi 1, Gümüş, İncesu Köyü, Hevük Kalesi, Durulmuş Köyü, Dışkapı Köyü, Çekerek, Tependeliği, Kurul Kalesi, Ünye Kalesi 1/2, Cıngırt Kayası ve Arıkmusa Köyü basamaklı tünelleridir.
[797] Bu tip içerisinde değerlendirilen örnekler: Çördük Kalesi 2, Niksar Kalesi, Gökçeli Kalesi 2 ve Hisarkavak basamaklı tünelleridir.

oluşturulmuş tavana sahiptirler. Bir diğer tip olan dairesel formlu basamaklı tüneller[798], yuvarlatılmış bir tünel koridoruyla karşımıza çıkmaktadır. At nalı formlu tünellerle karşılaştırıldığında daha küçük boyutlara sahip olan bu tünellerde genellikle özensiz bir işçilik söz konusudur. Son tip olarak değerlendirilen üçgen kesitli basamaklı tünel tipinde[799] yalnızca iki örnek bulunmaktadır. Bu tipte, doğal küçük bir yarığa basamaklar eklenmiş gibi bir görüntü mevcuttur ve tavan üst seviyelere doğru daralmaktadır. Karşıdan bakıldığından üçgen bir form görünümünde olan bu tipteki basamaklar tüneller de özensiz bir işçiliğe sahiptirler.

Basamaklı tünellerin sınıflandırılmasında kullanılabilecek bir diğer nokta ise yapıların inşa edildikleri materyaldir. Kapsamımıza giren basamaklı tünellerin büyük çoğunluğu (% 94.4) ana kaya oyularak yapılmışken yalnızca iki örnekte moloz taşların kullanıldığını görüyoruz. Niksar Kalesi basamaklı tünelinin tamamı moloz taşlar ve bu taşların arasında kullanılan harçlarla inşa edilmişken Osmancık Kalesi basamaklı tünelinde hem ana kayaya oyulma hem de moloz taş kullanımı söz konusudur. Osmancık Kalesi'nde ziyaretimiz esnasında süregelen restorasyon çalışmaları nedeniyle yeterli gözlem yapamadığımız için hem ana kaya hem taş örgü kullanımını sağlıklı biçimde irdeleyemiyoruz. Niksar ve Osmancık kaleleri örnekleri geç dönem özellikleri ortaya koymaktadırlar ve çevrede iyi bilinen ana kayaya oyulmuş basamaklı tünellerin daha sonraki dönemlerde inşa edilmiş replikaları olabilecekleri fikri uyandırmaktadırlar.

Yaklaşık 2 yıl süren alan ve literatür çalışmalarımız, filolojik verilerin ve tünellerde gerçekleştirilen kazıların yetersizliği nedeniyle Anadolu'nun çok az bilinen ve merak uyandıran bu yapıları hakkında en önemli sorun olan ne için yapıldıkları ve fonksiyonlarına ilişkin çok net sonuçlar ortaya koymasa da özellikle son 20 yılda yapılan kazılar göz önüne alınarak basamaklı tünellerin yapılış amaçlarına dair söz konusu fonksiyonları yeniden değerlendirilmesi, literatüre girmemiş basamaklı tünelleri tanıtılması açısından tarafımızca önemli görülmektedir. Tüm bu gözlem ve değerlendirmeler ışığında, basamaklı tünel yapılarının su ile ilişkisi göz ardı edilemez bir gerçek olduğu anlaşılmıştır. İster gündelik ihtiyaçlar doğrultusunda ister kültsel bir motivasyonla kullanılsın; su, basamaklı tünellerin merkezinde olan bir öğedir. Yaşamın kaynağı olarak değerlendirildiğinde su, en azından Hitit Dönemi'nden beri kutsal sayılmış ve bazı dinsel pratiklerin bir parçası olmuştur.

[798] Bu tipte değerlendirilen örnekler: Gümüşalan Köyü, Kız Kayası, Osmancık Kalesi ve Asarkale'dir.
[799] Üçgen kesitli basamaklı tüneller, Amasya Harşena Kalesi 3 ve Gökçeli Kalesi 3 olarak değerlendirilmiştir.

Hisarkavak basamaklı tüneli girişindeki tapınak fasadlı niş ve Kurul Kalesi basamaklı tünelinin sonundaki yan duvarlarda yer alan onlarca niş, bölgedeki basamaklı tünellerin olası dinsel fonksiyonu açısından daha önce bahsi geçmemiş öğelerdir ve bu fonksiyon için önemli katkılar sunmaktadır.

Gözlemlerimiz sonucunda, basamaklı tünellerin bir çıkışı olmadığı için askeri manevra olanağı sağlaması ihtimalini mümkün görmüyoruz. Su temini ihtimali en kuvvetli seçenek olmasının yanı sıra dinsel bir fonksiyonun da kesinlikle göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünmekteyiz. İlerleyen yıllarda yapılacak arkeolojik çalışmalar; bu yapıların ne için yapıldıklarını tam olarak anlamamıza imkân sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

Aiskh. *Pr*. (= Aiskhylos, *Prometheus Desmotes*)

Kullanılan Metin ve Ceviri: *Suppliant Maidens, Persians, Prometheus, Seven Against Thebes*. Trans.: H. W. Smyth. Cambridge, Massachusetts-London 1956 (The Loeb Classical Library).

Apoll. Rhod. *argon*. (= Apollonios Rhodios, *Argonautica*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Apollonios Rhodios, The Argonautica*. Trans.: R. C. Seaton. Cambridge, Massachusetts - London 1967 (The Loeb Classical Library).

App. *Mithr*. (*Mithridateios*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Appian's Roman History*. With an English translation by H. White II., London 1912, (The Loeb Classical Library).

Arr. *anab*. (= Arrianus, *Anabasis*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Arrian*. With an English translation by Robson, F. I., V-VIII. Cambridge, Mass.-London 1966 (The Loeb Classical Library).

Arr. *perip*. (= Arrianus, *Periplus Ponti Euxini*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini)*, (Çev.) Arslan, M., İstanbul: Odin Yayıncılık, 2005.

Cic. *Fam*. (= Cicero, *Epistulae ad Familiares*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Letters to his Friends. With an English translation by W. G. Williams. London, New York 1927 (The Loeb Classical Library).

Dio Cass. (=Cassius Dio, *Rhomaika*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History*, With an English translation by E. Carry, I-IX. London, 1914-1927, (The Loeb Classical Library).

Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheke Historike*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodorus of Sicily. Trans. Oldfather, C. H., London - New York, 1967 (The Loeb Classical Library).

Eutr. (= Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roma Tarihinin Özeti*, (Çev.) Menzilcioğlu, Ç., İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.

Evliya Çelebi, Sey. (Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*).

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. S. A. Kahraman, (II. Kitap, 1. Cilt ve V. Kitap, 1. Cilt), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Hdt. (=Herodotos, *Historiai*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Heredotos, *Tarih,* (Çev.) Özmen, M., İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

Hom. *Il*. (= Homeros, *Ilias*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: Homer, *Iliad,* Trans. Murray, A. T., London-New York, 1928 (The Loeb Classical Library).

Homeros, *İlyada*. (Çev.) Erhat, A. –Kadir, A., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016**.**

Hom. *Od*. (= Homeros, *Odysseia*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: Homer, *Oddyseia* I, Trans. Murray, A. T., London-New York, 1928 (The Loeb Classical Library).

Homer, *Oddyseia*. (Çev.) Erhat, A. – Kadir, A., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016**.**

Ioseph. *Ant. Iud*. (= Flavius Iosephus Historicus, *Antiquitates Iudaicae*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: The Jewish Antiquities. With an English translation by H. St. J. Thackeray IV. London, New York 1960 (The Loeb Classical Library).

Ksen. (=Ksenophon, *Anabasis: On Binlerin Dönüşü)*

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Anabasis: On Binlerin Dönüşü*, (Çev.) Çokona, A., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Memnon. (Memnon, *Peri Herakleias*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Memnon'un Herakleia Pontike Tarihi*. Çev. M. Arslan, İstanbul: Odin Yayıncılık, 2007.

Pind. (= Pindaros) *Nem*. (=*Nemeian*) *Pyth*. (=*Pythian*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Pindaros, *Nemeian Odes*. Trans. W. H. Race. Cambridge - Massachusetts - London 1997 (The Loeb Classical Library).

Plin. *nat*. (= G. Plinius Secundus "Yaşlı", *Naturalis Historia*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pliny Natural History.* With an English translation by H. R. Rackham, IV. London 1960, (The Loeb Classical Library).

Plut. (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*)

Alex. (*Alexandros*) *Luc*. (= *Lucullus*) *Mar*. (= *Gaius Marius*) *Pomp*. (=Pompeius) *Sert*. (= *Sertorius*) *Sull*. (= *Sulla)*

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives. With an English translation by B. Perrin I-XI*. London, New York 1959 (The Loeb Classical Library).

Polyb. (= Polybios, *Historiai*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Histories*. With an English translation by W. R. Paton III, Cambridge, Mass.-London, 1979 (The Loeb Classical Library).

Strab. (=Strabon, *Geographika*)

Kullanılan Metinler ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*. Trans. H. L. Jones, vol. V. London, 1961 (The Loeb Classical Library).

Strabon, *Geografika*, (Çev.) Pekman, A., İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.

Suet. (=Suetonius) *Ner*. (*Nero*) *Caes*. (*De Vita Caesarum*).

Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Lives of the Caesar*. Trans. J. C. Rolfe II. Cambridge, Mass.-London 1959. (The Loeb Classical Library).

Modern Kaynaklar

Akarsu, B. M. (2016). Two Queens in the Anatolia of the 2nd Century BC: Nysa from Kappadokia and Laodike from Pontos, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 858-861.

Allen, W. S. (1947). The Name of the Black Sea in Greek, *CQ*, 41(3/4), 86-88.

Alten, E. (2015). Komana'dan Yeni Yazıtlar, *Komana Ortaçağ Yerleşimi*, (Ed.) Erciyas, D. B., Tatbul, M. N., 75-82.

Anderson, J. G. C. (1900). Pontica, *JHS*, 20, 151-158.

Anderson, J. G. C. (1903). *Studia Pontica I: A Journey of Exploration in Pontus*, Bruxelles.

Anderson ve diğ., (1910). Anderson, J. G. C., Cumont, F., Gregory, H., *Studia Pontica III: Recuil des Inscriptions Grecques et Latines du Pont et de l'Arménie*, Bruxelles.

Arık, R. O. (1934). Karalar Hafriyatı, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnograya Dergisi*, II, 102-167.

Arslan, M. (1992). Pontos Bölgesi Şehir Sikkeleri ve Zela Definesi, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yıllığı*, VI, 121-142.

Arslan, M. (2002). I. Mithradates – Roma Savaşı: Rhodos ve Lykia'nın Durumuna Genel Bakış, *Likya İncelemeleri* I, (Ed.) Şahin, S., Adak, M., İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 115-128.

Arslan, M. (2006). Pontos'tan Karadeniz'e: Bir adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler, *Olba,* XIV, 75-91.

Arslan, M. (2007). *Mithradates VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*, İstanbul: Odin Yayıncılık.

Aslan, M. (2000). Kolkhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar, *Arkeoloji ve Sanat*, 97, 26-40.

Atalay, E. ve Ertekin, A. (1986). Çorum Yöresinde Yeni Bulunan Kaya Kabartması, *Eski Eserler ve Müzeler Bülteni*, 8, 19-26.

Atasoy, S. (2003). *Amisos, Ancient Greek Colonies in the Black Sea* II, (Ed.) Grammenos, D. V., Petropoulos, E. K., Thessaloniki: Publications of the Archeaological Institute of Northern Greece, 1331-1377.

Atasoy, S. ve Zeyrek, T. H., (2004). Amisos (Eski Samsun) Pişmiş Toprak Eserleri. İstanbul Arkeoloji Müzelerinden Yayınlanmamış Örnekler, *AAraş*, XVII(2), 85-123.

Ballesteros-Pastor, L. (2000-2001). Pharnakes I of Pontus and the King of Pergamum, *Talanta* XXXII-XXXIII, 61-66.

Ballesteros-Pastor, L. (2014). The Meeting Between Marius and Mithradates and the Pontic Policy in Cappadocia, *Cedrus*, II, 225-239.

Baz, F. (2009). Kapadokya Komanası'nda Epigrafik Yüzey Araştırmaları 2009, *AST*, 28 (3), 397-408.

Bean, G. E. (1953). Pontos Yazıtları, *Belleten*, XVII(66), 151-178.

Bekker-Nielsen, T. – Jensen, M. (2015). Two Pontic Rivers, *Cedrus*, III, 231-242.

Bekker-Nielsen, T. (2013). Neoklaudiopolis'in Araştırma Tarihi Üzerine Notlar (Vezirköprü, Samsun İli), *Höyük,* 6, 41-62.

Belck, W. (1901). Sitzung vom 21. December 1901, *ZfE*, 33, 458-548.

Bennet, J. (1997). *Trajan Optimus Princeps: A Life and Times*, London: Routledge.

Bernt-Ersöz, S. (2006). *Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function, and Cult Practice*, Brill.

Bıjışkyan, M. (1969). *Karadeniz Kıyıları, Tarih ve Coğrafyası* (Çev.) Andreasyan H. D., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Bilgi ve diğ. (2002). Bilgi, Ö., Atasoy, S., Gökçe F., Dönmez Ş., 2001 Yılı Samsun İli Yüzey Araştırması, *AST*, 20(2), 41-50.

Bilgi ve diğ., (2003). Bilgi, Ö., Atasoy, S., Dönmez, Ş., Ulugergerli E., U., Samsun İli 2002 Dönemi Yüzey Araştırması, *AST*, 21(1), 87-96.

Bilgi, Ö. (1989). İkiztepe in the Late Iron Age, *AS*, 49, 27-54.

Bilgi, Ö. (1989). Samsun-İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları, *KST*, 12(1), 211-220.

Bilgi, Ö. (1998). İkiztepe Kazısı 1997 Dönemi Sonuçları, *KST*, 20(1), 485-506.

Bisset, K. A. (1971). Who Were the Amazon?, *G&R*, 18(2), 150-151.

Boardman, J. (1999). *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, London.

Bosworth, A. B. ve Wheatley, P. V. (1998). The Origins of the Pontic House, *JHS*, 118, 155-164.

Bouzek, J. (1990). *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area*, Prague.

Broughton, T. R. S. (1987). Mistreatment of Foreign Legates and the Fetial Priests: Three Roman Cases, *Phoenix*, 41(1), 50-62.

Brown, J. P. (1971). Peace Symbolism in Ancient Military Vocabulary, *Vetus Tastamentum*, 21(1), 1-23.

Bryer, A. (1980). *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London: Variorum Reprints.

Bryer, A. (1982). The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana, *AS*, 32, 133-150.

Bryer, A., ve Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* I-II, Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Callataÿ, F. de. (2009). First Royal Coinages of Pontos (from Mithradates III to Mithradates V), *Mithradates VI and Pontic Kingdom,* (Ed.) J. M. Hojte, Gylling: Aarhus University Press, 63-94.

Carpenter, R. (1948). The Greek Penetration of the Black Sea, *AJA*, 52(1), 1-10.

Cassabone, O. (2009). Kataonia, Melitene, Kummanni and the Problem of Komana, *Acta Orientalia Belgica*, XXII, 181-188.

Cramer, J. A. (1832). *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Vol. I, Oxford University Press.

Cumont, F. (1896). Baal Gazur, *RE*, 2(2), 2652.

Cumont, F. (1903). *Mysteries of Mithra*, Chicago: The Open Court Publishing Company.

Cumont, F. ve Cumont, E. (1906). *Studia Pontica II: Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*. Bruxelles.

Czichon, R. M. ve Yılmaz, M. A. (2014). Vezirköprü/Oymaağaç Höyük-Nerik (?) Projesi, (Haz.) Kasapoğlu, H. – Yılmaz, M. A., A*nadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 339–346.

Çapar, Ö. (1995). Yerli Bir Anadolu Tanrıçası: Ma, *DTCFD*, XXXVII(1-2), 583-598.

Çelgin, G. (1986). *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Çiğdem, S. (2007). Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 10(2), 133-155.

Çilingiroğlu, A. (1986). Van Bölgesi ve Ordu İli Yüzey Araştırması 1985, *AST,* 4, 311-322.

Çizmeli-Öğün, Z. (2009). Roma Döneminde Anadolu Kentlerinin Unvan Yarışında İç Pontos, *Toplumsal Tarih*, 185, 70-73.

D'Alphonso, L. (2012). Tabal: An Out-group Definition in the First Millenium BC, *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday*, (Ed.) Lanfranchi, G. B., Bonacossi, D. M., Pappi, C., Ponchia, S., Wiesbaden: Herrassowitz Verlag, 173-194.

Danoff, M. (1962). Pontos Euxeinos, *RE Suppl.*, IX, 866-1175.

De Boer, J. G. (2006). The Cimmerian invasions in Anatolia and the earliest Greek colonies in the Black Sea area, *Eirene*, XLII, Praha, 43−55.

De Jerphanion, G. (1928). *Mélanges D'Archéologie Anatolienne: Monuments Préhelléniques, Gréco-Romains, Byzantins et Musulmans de Pont, de Cappadoce et de Galatie*, Beyrouth: Mélanges de L'Université Saint Joseph, Tome XIII, Fasc. I.

Doğanbaş, M. (2009). Amasya Merkez Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli 2008 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışması, *MKKS,* 18, 65-78.

Doksanaltı, E. ve Arslan E. (2012). Karadeniz'de Antik Bir Ada Yerleşimi: Aretias-Khalkeritis Adası, *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı,* (Ed.) Söğüt, B., İstanbul: Ege Yayınları.

Dorl-Klingenschmid, C. (2001). *Prunkbrunnen in kleinasiatischen Städten: Funktion im Kontext*, München.

Dönmez, Ş. (2005). Orta Karadeniz Bölgesi'nde Önemli Bir Demir Çağı Yerleşmesi: Lâdik-Köyiçi Tepesi/İkizari, *Anadolu Araştırmaları,* XVIII, (1), 65-109.

Dönmez, Ş. (2007). The Central Black Sea Region, Turkey, during the Iron Age: the Local Cultures and the Eurasian Horse-Riding Nomads, *Ancient Greek Colonies in the Black Sea* 2 vol. II, (Ed.) Grammenos, D. V., and Petropoulos E. K., BAR International Series 1675 (II), 1207-1220.

Dönmez, Ş. (2011). Avrasyalı Savaşçı-Atlı Göçebeler'in Karadeniz Bölgesi'ndeki Varlıklarına Ait Yeni Kanıtlar, *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri*: *Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar,* 129-146.

Dönmez, Ş. (2014). Kuzey-Orta Anadolu'da Yeni Bir Arkeolojik Keşif: Oluz Höyük Kubaba (Matar Kubileya) Tapınağı (Kızılırmak Kavsi İçinde Ana Tanrıça İle İlgili Güncel Bulgular), *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar. Veli Sevin'e Armağan*, (Ed.) Özfırat, A., İstanbul: Ege Yayınları, 289-304.

Dörner, F. K. ve Goell, T. (1963). *Arsameia am Nymphaios: Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithradates Kallinikos von 1953-1956*, Berlin: Gebr. Mann.

Drews, R. (1976). The Earliest Greek Settlements on the Black Sea, *JHS*, 96, 18-31.

Durbin, G. E. S. (1971). Iron Age Pottery from Provinces of Tokat and Sivas, *AS*, 21, 99-124.

Emir, O. (2012). Eskiçağda Doğu Karadeniz Bölgesinin Jeopolitik Önemi, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 9-26.

Engin, G. (2009). *Anadolu'da Roma Hâkimiyeti: İsyanlar, Tepkiler ve Huzursuzluklar. Asia Eyaleti'nin Kuruluşu'ndan (MÖ 129) Iustinianus Döneminin Sonuna Kadar (MS 565)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Erbil, Y. ve Mouton, A. (2012). Water in Ancient Anatolian Religions: An Archaeological and Philological Inquiry on the Hittite Evidence, *Journal of Near Eastern Studies*, 71, No. 1, 53-74.

Erciyas, D. B. (2005). Delos'taki VI. Mitradates Anıtı ve Hellenistik Dönemde Krallık Modeli, *Eskiçağ'ın Mekânları/Zamanları/İnsanları, ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans ve Doktora Programı Doktora Araştırmaları Sempozyumu III,* Der. L. Özgünel, Ankara: Homer Kitabevi.

Erciyas, D. B. (2006). *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda Under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey*, Leiden: Brill.

Erciyas, D. B. (2009). Komana Pontike: A City or a Sanctuary?, *Mithradates VI and Pontic Kingdom,* (Ed.) Hojte, J. M., Gylling: Aarhus University Press, 289-312.

Erciyas D. B. ve Sökmen, E. (2008). Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması 2007, *AST*, 26(1), 289-306.

Erciyas D. B. ve Sökmen, E. (2009). Komana Antik Kenti Arkeolojik Araştırma Projesi 2008 Yılı Raporu, *AST*, 27(2), 355-374.

Erciyas ve diğ. (2015). Erciyas, D. B., Tatbul, M. N., Sökmen, E., Kocabıyık, C., Sünnetçi, R., Komana'da 2009-2014 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Ön Değerlendirmesi, *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi*, (Ed.) Erciyas, D. B., Tatbul, M. N., İstanbul: Ege Yayınları, 21-61.

Erol, A. F. (2010). Architectural Interaction Between Hittite and Mycenaean Cultures, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, Çorum, 261-272.

Erol, A. F. (2012). Ordu İli Fatsa İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2011, *AST*, 30(2), 183-196.

Erol, A. F. (2014). Ordu İli Fatsa İlçesi Cıngırt Kayası Kazısı 2013, *KST*, 36(1), 383-400.

Erol, A. F. (2015). Fatsa İlçesi Cıngırt Kayası Kazısı 2014, *KST*, 37(2), 559-572.

Erzen, A. (1953). Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında, *Belleten*, XVII(65), 1-14.

Evans, R. (2011). *Roman Conquest: Asia Minor, Syria and Armenia*, England: Pen & Sword Books.

Fleischer, R. (2009). The Rock-tombs of the Pontic Kings in Amaseia (Amasya), *Mithradates VI and Pontic Kingdom*, (Ed.) J. M. Hojte, Gylling: Aarhus University Press, 109-119.

Fletcher, W. G. (1939). The Pontic Cities of Pompey the Great, *TAPhA*, 70, 17-29.

Gabriel, A. (1965). *Phrygie: Exploration Archéologique, La Cité de Midas Architecture*, Tome IV, Paris.

Glew, D. (1977). The Selling of the King: A Note on Mithridates Eupator's Propaganda in 88 B.C., *Hermes*, 105(2), 253-256.

Gökoğlu, A. (1952). *Paphlagonia: Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, Cilt 1, Kastamonu.

Graf, F. (2005). Artemis, *Encyclopedia of Religion* (Second Edition), (Ed.) Jones, L., 506-508.

Greaves, A. M. (2002). *Miletos: A History*, New York: Routledge.

Gregoire, H. (1909). Rapport sur un Voyage d'Exploration dans le Pont et en Cappadoce, *BCH*, 33, 3-169.

Habicht, C. (1976). Zur Geschichte Athens in der Zeit Mithradates' VI., *Chiron*, 6, 127-142.

Halliday, W. R. (1923). Mossynos and Mossynoikoi, *The Classical Review*, 37(5/6), 105-107.

Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; With some Account of their Antiquities and Geology*, London.

Hansen, M. H. ve Nielsen, T. H. (2004). *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation, (Ed.) Hansen, M. H. and Nielsen, T. H. (2004), Oxford University Press.

Hardwick, L. (1990). Ancient Amazon – Heroes, Outsiders or Women?, *G&R*, 37, 14-36.

Harper, R. P. (1967). A Dedication to the Goddess Anaitis at Ortaköy, North of Aksaray, (Nitalis?), *AS*, 17, 193.

Hartmann, A. (1928). Ma, *RE*, 14(1), 77-91.

Haspels, C. H. E. (1971). *The Highlands of Phrygia: Sites and monuments*. Princeton 1971.

Haspels, C. H. E. (2009). *Midas Kenti Kazıları ve Dağlık Frigya Bölgesi'ndeki Araştırmalar: Frigya*, (Çev.) Barış, B., İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Head, B. V. (1911). *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*, Oxford: Clarendon Press.

Hind, J. G. F. (1994). Mithridates, *CAH*, IX, 129-164.

Hojte, J. M. (2005). The Date of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE I², 402) and its Implications, *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC.*, (Ed.) Stolba, V., Hannestad L., Gylling: Aarhus University Press, 137-152.

Hojte, J. M. (2009a). The Administrative Organization of the Pontic Kingdom, *Mithradates VI and Pontic Kingdom*, (Ed.) Hojte, J. M., Gylling: Aarhus University Press, 95-108.

Hojte, J. M. (2009b). The Death and Burial of Mitradates VI, *Mithradates VI and Pontic Kingdom*, (Ed.) Hojte, J. M. Gylling: Aarhus University Press, 121-130.

Imhoof-Blümer, F. (1923). Fluss und Meergötter auf Griechischen und Römischen Münzen, *RSN* 23, 173-421.

Ireland, S. (2000). *Greek, Roman, and Byzantine Coins in the Museum at Amasya (Ancient Amaseia) Turkey*, London.

Işık, A. (2001). *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Işık, A. (2004). *Pers, Helenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde Paphlagonia ve Pontus Bölgesi Kültleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Işık, A. (2006). Eskiçağ'da Karadeniz Bölgesinde Kültler, *Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, (Ed.) Erciyas, B. D., Koparal, E., İstanbul: Ege Yayınları, 161-164.

Işık, F. (1987). Şirinlikale. Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens, *Belleten*, LI (200), 499-533.

İplikçioğlu, B. (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kansu, Ş. A., ve Tunakan, S. (1947). 1937 – 39 Yıllarında Eskişehir'de, Yazılıkaya'da Yapılan Kazıda Çıkarılmış Olan Frik Çağına Ait Kafanın Antropolojik İncelenmesi, *Belleten*, XI (42), 181-187.

Kaptan, E. (2001). Gümüşhacıköy-Gümüş Beldesi'ndeki Cüruf Yığınlarında Bulunan Metal Döküm Kalıbı, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 17, 49-58.

Kaya, M. A. (1998). Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII, 163-173.

Kaya, M. A. (2005). Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38, 11-30.

Kaya, M. A. (2006). Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39, 27-48.

Kaya, M. A. ve Taşdöner-Özcan, K. (2016). Roma İmparatoru Hadrianus ve Anadolu: Geziler, Eyaletler ve Kentler, *Vir doctus Anatolicus. Studies in Memory of Sencer Şahin*, (Ed.) Takmer, B., Akdoğu Arca, E., N., Gökalp Özdil, N., İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 494-513.

Kaygusuz, İ. (1983). Kimistene'den Yazıtlar, *TAD*, XXVI (2), 111-146.

Kaymakçı, S. (2012). Antikçağ'da Kelkit Vadisi'ndeki İnanç ve Tapınımlar – Kültler, *TÜBA-AR*, 15, 79-94.

Kınacı, M. (2014). I. Pharnakes'in Pergamon Krallığı'na Karşı Savaşı, *Cedrus* II, 2003-223.

Kınacı, M. (2015). Antikçağda Pontos Bölgesi'nin Tarihsel Coğrafyası, *Cedrus* III,181-229.

King, C. (2015). *Karadeniz*, (Çev.) Kılıç, Z., İstanbul: Kitap Yayınevi.

Kohl ve diğ. (2011). Kohl, M., Mataoğlu, M., Alkan, A., Tokat-Sulusaray/Sebastopolis: Temizlik Çalışmaları ve Ziyaretçiler İçin Bir Gezi Güzergâhı Oluşturulmasında İlk Adımlar, *KST*, XXXIII., 559-568.

Küçük, S. (2010). Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı, *Bilig*, 54, 185-210.

Lane, E. N. (1990). Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor, *ANRW* II, 18.3, 2161-2174.

Leonhard, R. (1915). *Paphlagonia: Reisen und Forschungen im Nördlichen Kleinasien*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.

Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor*, New Jersey: Princeton University Press.

Manoledakis, M. (2010). Choirades, Kerasous, Pharnakeia: Observations on Three Ancient Place-Names in the Southern Black Sea, *AWE*, 9, 135-153.

Manoledakis, M. (2012). Hekate with Apollo and Artemis on a Gem from the Southern Black Sea Region, *IstMitt*, 62, 289-302.

Mansel, A. M. (2014). *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014

Marek, C. (1993). *Stadt, Ära und Territorium in Pontos-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.

Marek, C. (2003). *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*, Mainz: Phillip von Zabern.

McGing, B. C. (1980). Appian, Manius Aquillius, and Phrgia, *GRBS*, 21(1), 35-42.

McGing, B. C. (1986). *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Leiden: Brill.

Mee, C. (1998). Anatolia and the Aegean in the Late Bronz Age, *The Aegean and the Orient in the Second Millenium*, (Ed.) Harris, D., Cline, E. H., Liege, 137-146.

Mellart J. (1971). Anatolia c. 4000-2300 B.C., *CAH*, 1(2), 363-410.

Mellor, R. (1978). The Dedication on the Capitoline Hill, *Chiron*, 8, 319-320.

Mentesidou, E. T. (2015). Komana: A New Find from Hamamtepe and a Preliminary Study on Sanctuary's Cults, *Komana Ortaçağ Yerleşimi*, (Ed.) Erciyas, D. B., Tatbul, M. N., 209-226.

Meyer, E. (1968). *Geschichte des Königreich Pontos*, Chicago: Argonaut Inc. Publishers.

Mitchell, S. (1993). *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor*, Oxford: Clarendon Press.

Mitchell, S. (2002). In Search of the Pontic Community in Antiquity, *Proceedings of the British Academy. Representation of Empire, Rome and the Mediterrenean World* 114, Oxford University Press, 35-64.

Mitford, T. B. (1966). The God Pylon in Eastern Pontus, *Byzantion*, 36, 471-490.

Molev, E. A. (2009). Bosporos under the Rule of Mithridates VI Eupator, *Mithradates VI and Pontic Kingdom* (Ed.) Hojte, J. M. Gylling: Aarhus University Press, 321-328.

Moorhouse, A. C. (1940). The Name of Euxine Pontus, *CQ*, 34, 123-128.

Mørkholm, O. (2000). *Erken Hellenistik Çağ Sikkeleri: Büyük İskender'in Tahta Çıkışından Apameia Barışı'na Kadar (İ.Ö. 336-188)*, (Çev.) Tekin, O., İstanbul: Homer Kitabevi.

Murat, L. (2012). Hititlerde Su kültü, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 51,125-157.

Ochotnikov, S. B. (2006). Achilleus auf der Insel Leuke, *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der Griechischen Kolonisation bis in die Römische Keiserzeit; Beitrage zur Akkulturationsforschung*, (Ed.) Hupe, J., Verlag Marie Leidorf, 49-88.

Oktan, M. (2008). Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Pontos'da Yapılan Düzenlemeler, *Anadolu*, 34, 46-75.

Olshausen E. ve Biller, J. (1984). *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil 1, Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatien*, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 29/1, Reihe B (Geisteswissenschaften), Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Olshausen, E. (1978). Pontos (2), *RE Supplementum*, XV, 396-442.

Olshausen, E. (1980). Pontos und Rom (63 v. Chr. – 64. n. Chr.), *ANRW*, II(7.2), 903-912.

Olshausen, E. (1990). Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos – ein erster Bericht, *ANRW*, II(18.3), 1865-1906.

Olshausen, E. (2014). Pontos: "Profile of a Landscape", *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, (Ed.) Bekker-Nielsen, T., Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 39-48.

Önen, N. T., Arslan, M., Takmer, B. (2006). New Inscription from Tokat Museum I, *Gephyra*, 3, 183-191.

Özcan ve diğ. (1988). Özcan, B, Aykun, B., Yetişkin, G., *Tokat'ın İki Önemli Kültür Hazinesi Antik Comana Pontica Antik Sebastopolis*.

Özcan ve diğ. (1999). Özcan, M., Summers, G., Summers, F., 1998 Yılı Kerkenes Dağı Projesi, *AST*, 17(2), 211-228

Özcan, B. (1992). Sulusaray-1990 Kurtarma Kazısı, *MKKS*, 2, 167-200.

Özgüç, T. (1978). *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özgüç, T. (1980). Excavations at the Hitite Sites Maşathöyük: Palace, Archives, Mycenaean Pottery, *AJA*, 84(3), 305-309.

Özsait, M. (2002). 2001 Yılı Samsun ve Amasya Yüzey Araştırmaları, *AST*, 20, 127-140.

Özsait, M. (2003). 2002 Yılı Samsun-Amasya Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları, *AST*, 21(2), 273-284.

Peake, H. (1933). The Origin and Early Spread of Ironworking, *Geographical Review*, 23(4), 639-652.

Perrot, G., Guillaume, E., Delbet, J. (1872). *Exploration Archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une Partie de la Mysie de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*, Tome Premier, Paris.

Price, S. R. F. (1984). Gods and Emperors: The Greek Language of the Roman Imperial Cult, *JHS*, 104, 79-95.

Procter, P. (1995). *Cambridge International Dictionary of English*, (Ed.) Procter, P., Cambridge University Press.

Provanzano, C. (2009). *The Misteries of Mithra: Tracing Syncretistic Connections to the Ancient Near East*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, California State University.

Ramsay, J. T. (1999). Mithridates, The Banner of Ch'ih-Yu, and the Comet Coin, *HSPh*, 99, 197-253.

Ramsay, W. M. (1962). *The Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

Reinach, T. (1975). *Mithradates Eupator König von Pontos*, Georg Olms Verlag.

Ricl, M. (2002). The Cult of the Iranian Goddess Anāhitā in Anatolia before and after Alexander, Živa Antika, 52, 201-214.

Roebuck, C. (1984). *Ionian Trade and Colonization*, Chicago: Ares Publishers.

Ruge, W. (1925). Leukosyroi, *RE*, 12.2, 2291-2293.

Sanford, E. M. (1959). Roman Avarice in Asia, *JNES*, 9(1), 28-36.

Saprykin, S. J. (2009). The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects, (Ed.) Hojte, J. M. *Mithradates VI and Pontic Kingdom,* Gylling: Aarhus University Press, 249-276.

Seeher, J. (2002). *Hattuşa Rehberi: Hitit Başkentinde Bir Gün*, İstanbul: Ege Yayınları.

Sevin, V. (2001). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sherwin-White, A. N. (1977a). Roman Involvement in Anatolia, 167-88 B.C., *JRS*, 67, 62-75.

Sherwin-White, A. N. (1977b). Ariobarzanes, Mithridates, and Sulla, *CQ*, 27(1), 173-183.

Sökmen, E. (2005). *'Temple States' of Pontus: Comana and Zela*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Summerer, L. (1995). Das Pontische Wappen. Zur Astralsymbolik auf den Pontischen Münzen, *Chiron* 25, 304-314

Summerer, L. (1998). Vier Hellenistische Bronzen aus Amisos, *AA*, (3), 401-414.

Summerer, L. (1999). *Hellenistische Terrakotten aus Amisos: Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Pontos-gebiets*, Stutgart: Franz Steiner Verlag.

Summerer, L. (2006). Die Göttin am Skylax: Ein monumentales hellenistisches Felsrelief in Nordanatolien, *AA*, 1, 17-29.

Summerer, L. (2007). Greeks and Natives on the Black Sea Coast in Antiquity, *The Black Sea: Past, Present and Future*, (Ed.). Erkut, G. And Mitchell, S., Biaa Monograph 42, Ankara.

Summerer, L. (2014). Topografies of Worship in Northern Anatolia, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, (Ed.) Bekker-Nielsen, T., Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 189-213.

Summerer, L. (2015). Bulls and Men on the Mountaintop. Votive Terracottas from Çirişli Tepe (Central Black Sea), (Ed.) Muller, A., *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine (BCH Supplement)*, 571-586.

Summerer, L. ve Atasoy, S. (2002). Die Tyche von Amisos, *AA*, (1), 247-258.

Şahin, D. (2006). Amisos Mozaiği Işığı Altında Karadeniz'de Akhilleus Kültü, *Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, (Ed.) Erciyas, B. D., Koparal, E., İstanbul: Ege Yayınları, 139-152.

Şahin, N. (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul.

Şenyurt, S. Y. ve Akçay, A. (2016). Kurul Kalesi (Ordu) VI. Mithradates Dönemi Yerleşimi Üzerine Ön Değerlendirmeler, *Seleucia*, VI, 221-248.

Şenyurt, S. Y. ve Akçay, A. (2017). The Excavations at Kurul Fortress (Ordu) and New Contributions to the Black Sea Archaeology of the Black Sea Region, *Colloquium Anatolicum*, (Baskıda).

Şenyurt ve diğ. (2017). Şenyurt, S. Y., Akçay, A., Bulut, A., E., Zoroğlu, U., Akgönül, S. O., *Türkiye Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, (Baskıda).

Tavukçu, A. Y. ve Ceylan, M. (2013). Tokat Müzesi'ndeki Helenistik Dönem Amisos Sikkeleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(25), 529-538.

Taylor, J. G. (1868). Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagh, in 1866, *JRGS*, 38, 281-361.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Cilt 3, (Çev.) Suat, A., Ankara: Enfomasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Tsetskhladze, G. R. (1998). Greek Colonization of the Black Sea Area: Stages, Models, and the Native Population, *Greek Colonization of the Black Sea Area* (Ed.) Tsetskhladze, G. R., Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 9-68.

Tsetskhladze, G. R. (2010). Arkaik ve Klasik Dönemlerde Karadeniz'de Ticaret: Bazı Gözlemler. (Ed.) Parkins, H., Smith, C., *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*. (Çev.) Harmanşah, Ö., Homer Kitabevi.

Tsetskhladze, G. R. (2011). Scythians in the Central Black Sea Region of Turkey?, *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri. Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar,* (Ed.) Öztan, A., Dönmez, Ş., 429-436.

Türkan, A. (2012). Men, Mensis, Moon: Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü, *Ömer Çapar'a Armağan*, (Ed.) Yiğit, T., Kaya, M. A., Sina, A., Ankara: Hel Yayıncılık, 333-348.

Umar, B. (2000). *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos)*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Ünal, A. (2013). Amazonların Eski Anadolu Kökenleri Hakkında Yeni Kaynak ve Gözlemler, *Cedrus*, I, 21-32.

Vanschoonwinkel, J. (2006). Mycenaean Expansion, *Greek Colonization: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Vol.1, (Ed.) Tsetskhladze G., R., Leiden: Brill, 41-114.

Von der Osten, H., H. (1927). *Explorations in Hittite Asia Minor: A Preliminary Report*, OIC 2.

Von der Osten, H., H. (1929). *Researches in Anatolia 1. Explorations in Central Anatolia, Season of 1926*, OIP, 5.

Von Gall, H. (1966). *Die paphlagonischer Felsgräber*, İstMitt, Beiheft 1, Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.

Waddington, W. H. (1883). Inscriptions de la Cataonie, *BCH*, VII, 125-148.

Waddington ve diğ. (1904). Waddington, W. H., Babelon, E., Reinach, Th., *Recueil général des monnaies grecques et romaines de l'Asie Mineure.* Paris.

Welles, C. B. (1934). *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, London: Ares Publishers.

West, S. (2003). 'The Most Marvellous of All Seas': The Greek Encounter with the Euxine, *G&R,* 50(2), 151-167.

Williamson, C. G. (2014). Power, Politics, and the Panoramas Viewing the Sacred Landscape of Zeus Stratios near Amaseia, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia,* (Ed.) Bekker-Nielsen, T., Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 175-188.

Wilson, D. R. (1960). *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontos in the Greek and Roman Periods.* (Doktora tezi) Oxford University.

Yasar, H. H. (1986). *Amasya Tarihi*, Cilt 1, (Sad.) Yılmaz, A. ve Akkuş, M., Ankara, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları No.1.

İnternet Kaynakları

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59a2dfe0a65374.20716447 (Erişim Tarihi: 27.08.2017)

http://www.haberturk.com/yasam/haber/619841-210-metrelik-kuyu-liseli-genci-yuttu (Erişim Tarihi: 13.04.2017)

https://www.haberler.com/osmancik-ta-bin-yillik-tarihi-tunel-gun-yuzune-4137671-haberi/ (Erişim Tarihi, 21.05.2017)

EKLER

EK-1. Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri ve Tipolojileri

Çizelge 1. Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri Listesi

	Tünel Adı	1 Tünel	2 Tünel	3 Tünel	Rakım	Uzanış Yönünde Akarsu Var	Ana kayaya Oyulmuş	Kazısı Yapıldı	Sarnıç var	Girişte Niş var
1	Tokat Kalesi	√			680	x	√	√		
2	Geyraz Kalesi	√			920	x	√		x	
3	Çördük Kalesi		√		895	x	√		√	
4	Karagöz Kalesi	√			1430	x	√		x	
5	Turhal Kalesi	√			590	x	√		√	
6	Yeşilalan Köyü	√			1040	√	√		√	
7	Zile Kalesi	√			765	√	√		x	
8	Niksar Kalesi	√			425	√	x			
9	Güveçli Köyü	√			945	√	√		√	
10	Gümüşalan Köyü	√			733	x	√		x	
11	Kevgir Kalesi		√		680	√	√		√	
12	Amasya Kalesi			√	590	x	√	√	x	
13	Kaleköy	√			935	x	√		√	
14	Gökçeli Kalesi			√	1035	x	√		x	√
15	Kız Kayası	√			700	√	√		√	
16	Gümüş (Katır M.)	√			1570	x	√		x	
17	Hisarkavak	√			1090	x	√		x	√
18	İncesu Köyü	√			1100		√			
19	Osmancık Kalesi		√		435	√	√/x			
20	Gümüşlü Kayası			√	710		√		√	
21	Hevük Kalesi	√			1495	x	√		x	
22	Durulmuş Köyü	√			1333	x	√		√	
23	Dışkapı Köyü	√			1335	x	√		x	
24	Çekerek	√			795	√	√		x	
25	Asarkale	√			94	√	√		x	
26	Tependeliği	√			480	√	√		x	
27	Kurul Kalesi	√			564	x	√	√	√	√
28	Ünye Kalesi		√		150	√	√		√	√
29	Cıngırt Kayası	√			203	√	√		√	
30	Arıkmusa Köyü	√			1260	√	√		√	

Çizelge 2. Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri Tipolojisi

	At Nalı Formlu Bas. Tün.	Tavanı Düzleştirilmiş Bas. Tün.	Dairesel Formlu Bas. Tün.	Üçgen Kesitli Bas. Tün.
1	Tokat Kalesi			
2	Geyraz Kalesi			
3	Çördük Kalesi 1	Çördük Kalesi 2		
4	Karagöz Kalesi			
5	Turhal Kalesi			
6	Zile Kalesi			
7		Niksar Kalesi		
8	Güveçli Köyü			
9			Gümüşalan Köyü	
10	Kevgir Kalesi 1/2			
11	Amasya Harşena Kalesi 1/2			Amasya Harşena Kalesi 3
12	Kaleköy			
13	Gökçeli Kalesi 1	Gökçeli Kalesi 2		Gökçeli Kalesi 3
14			Kız Kayası	
15	Gümüş			
16		Hisarkavak		
17	İncesu Köyü			
18			Osmancık Kalesi	
19	Hevük Kalesi			
20	Durulmuş Köyü			
21	Dışkapı Köyü			
22	Çekerek			
23			Asarkale	
24	Tependeliği			
25	Kurul Kalesi			
26	Ünye Kalesi 1/2			
27	Cıngırt Kayası			
28	Arıkmusa Köyü			

EK-2. Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri Resimleri

Ek-2. Resim 1. Tokat Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 2. Tokat Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 3. Tokat Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 4. Tokat Kalesi Basamaklı Tüneli Taban Seviyesi (D. Özsoy)

Ek-2. Resim 5. Geyraz Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 6. Geyraz Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 7. Geyraz Kalesi Basamaklı Tüneli Yan Duvarları ve Basamakları (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 8. Çördük Kalesi 1. Basamaklı Tünel Genel Görünüm (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 9. Çördük Kalesi 1. Basamaklı Tüneli Tabanından Girişe Bakış (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 10. Çördük Kalesi 2. Basamaklı Tünel Genel Görünüm (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 11. Çördük Kalesi Dikdörtgen Formlu Sarnıç (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 12. Karagöz Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 13. Karagöz Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

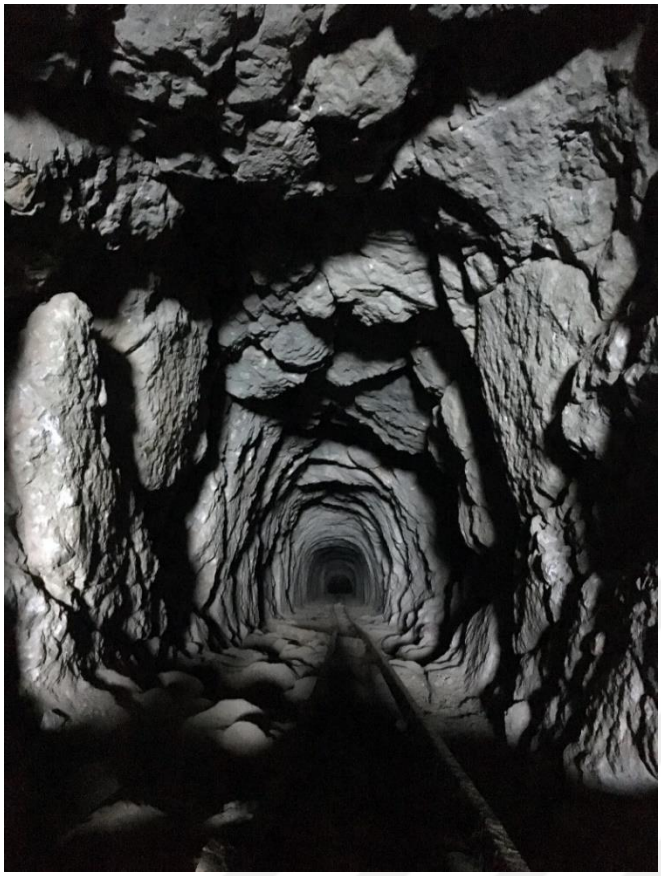
Ek-2. Resim 14. Karagöz Kalesi Basamaklı Tüneli Basamakları ve Devamındaki Oyuk (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 15. Turhal Kalesi’nden Kuzeye Bakış (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 16. Turhal Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 17. Turhal Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 18. Yeşilalan Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 19. Zile Kalesi Kuzeydoğudaki Tiyatro Caveası (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 20. Zile Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 21. Zile Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 22. Niksar Kalesi Basamaklı Tüneli Yıkık Kesimi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 23. Niksar Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 24. Güveçli ve Emeri Köyü'ne Güneyden Bakış (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 25. Güveçli Köyü Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 26. Güveçli Köyü Basamaklı Tüneline Açılan Küçük Tünel/Koridor (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 27. Gümüşalan Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 28. Gümüşalan Köyü Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 29. Gümüşalan Köyü Basamaklı Tüneli Basamakları (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 30. Kevgir Kalesi Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)

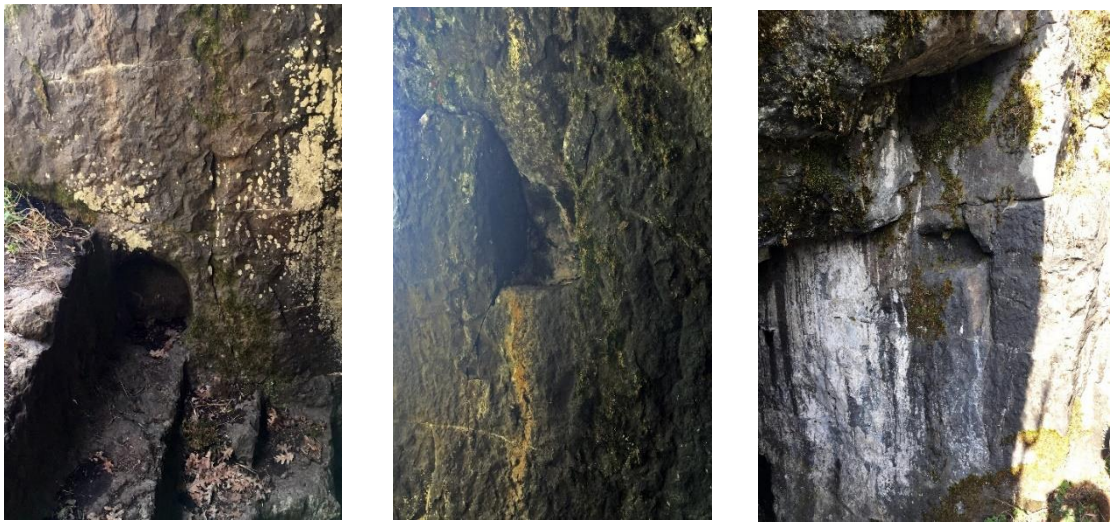
Ek-2. Resim 31. Kevgir Kalesi Üzerinde Bulunan Taş Oygu Odanın Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 32. Kevgir Kalesi 1. Basamaklı Tünelinin Ön Avlusu (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 33. Kevgir Kalesi 1. Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 34. Kevgir Kalesi 2. Basamaklı Tüneli Kapı Oyuntuları (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 35. Kevgir Kalesi 2. Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 36. Amasya Harşena Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 37. Amasya Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli'ndeki Çalışmalar (M. Doğanbaş)

Ek-2. Resim 38. Amasya Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli'ndeki Hellenistik Dönem Duvarı (M. Doğanbaş)

Ek-2. Resim 39. Amasya Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli Sonundaki Hazne (M. Doğanbaş)

Ek-2. Resim 40. Amasya Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli Seramik Buluntuları (M. Doğanbaş)

Ek-2. Resim 41. Amasya Harşena Kalesi Zindan Tüneli Girişi (M. Doğanbaş)

Ek-2. Resim 42. Amasya Harşena Kalesi Zindan Tüneli Koridoru (M. Doğanbaş)

Ek-2. Resim 43. Amasya Harşena Kalesi 3. Basamaklı Tüneli Girişi (M. Doğanbaş)

Ek-2. Resim 44. Kaleköy Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 45. Kaleköy Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

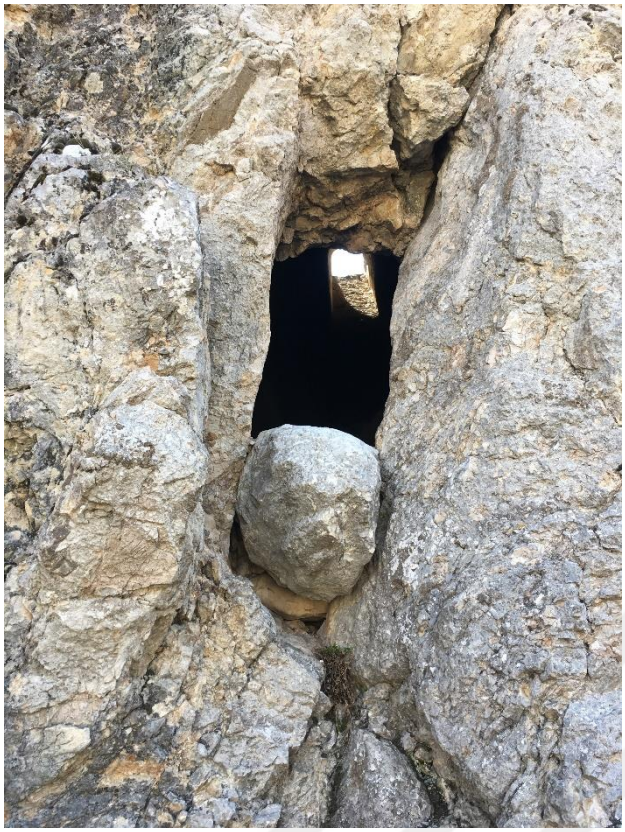
Ek-2. Resim 46. Gökçeli Kalesi'nden Göynücek İlçesine Bakış (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 47. Gökçeli Kalesi 1. Basamaklı Tünel Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 48. Gökçeli Kalesi 1. Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 49. Gökçeli Kalesi 1. Basamaklı Tüneli Sonundaki Havalandırma Deliğinden? Tünel İçerisine Bakış (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 50. Gökçeli Kalesi 2. Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 51. Gökçeli Kalesi 2. Basamaklı Tüneli İçerisindeki Moloz Taşlar (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 52. Gökçeli Kalesi 3. Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

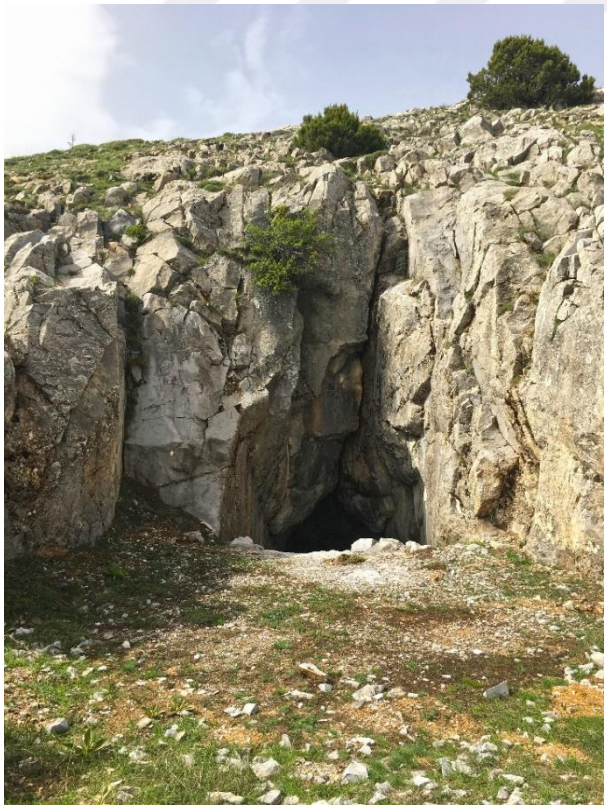
Ek-2. Resim 53. Kız Kayası Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 54. Kız Kayası Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 55. Kız Kayası Basamaklı Tüneli Sonundaki Sarnıç (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 56. Gümüş Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 57. Gümüş Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 58. Gümüş Basamaklı Tüneli Önündeki İki Odalı Yapı (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 59. Hisarkavak Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)

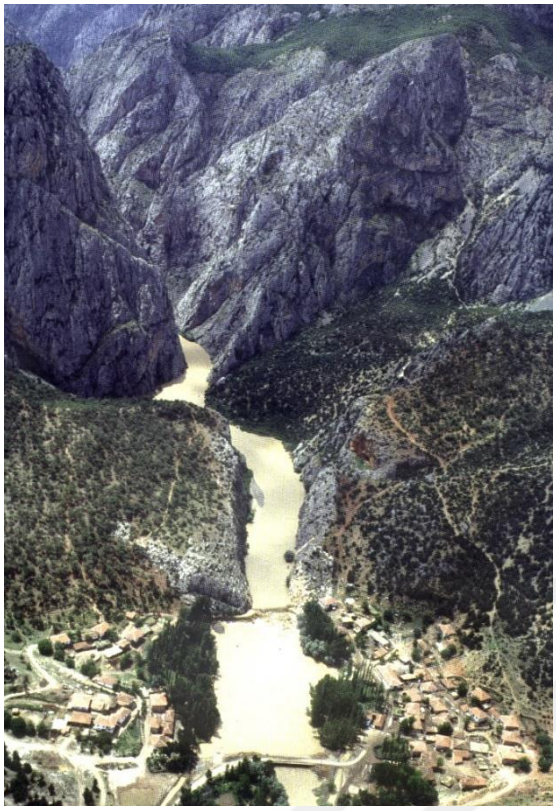
Ek-2. Resim 60. Hisarkavak Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

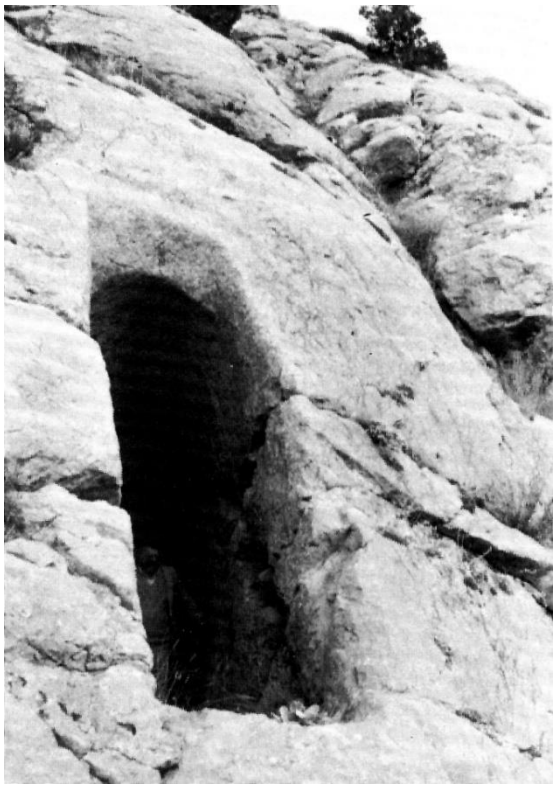
Ek-2. Resim 61. Hisarkavak Basamaklı Tüneli Girişinde Bulunan Tapınak Fasadlı Niş (A. E. Bulut)

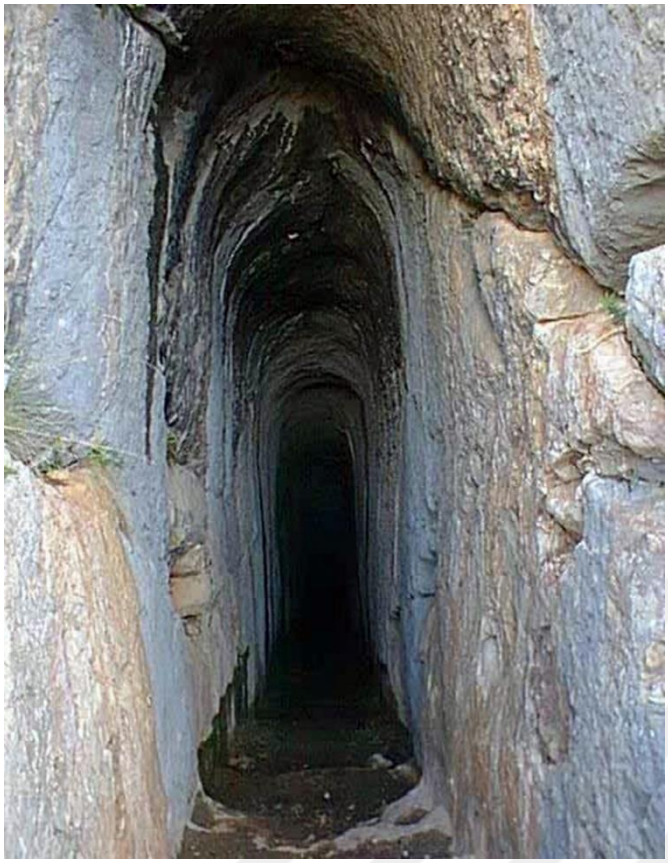
Ek-2. Resim 62. Hisarkavak Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 63. İncesu Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kazankaya Kanyonu (L. Summerer)

Ek-2. Resim 64. İncesu Köyü Basamaklı Tüneli Girişi (Atalay ve Ertekin, 1986)

Ek-2. Resim 65. İncesu Köyü Basamaklı Tüneli Koridoru (L. Summerer)

Ek-2. Resim 66. Osmancık Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 67. Osmancık Kalesi Basamaklı Tüneline Tabandan Bakış (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 68. Osmancık Kalesi Restorasyon Çalışmaları ve Tünelin Uzanış Doğrultusu (E. Akıllı)

Ek-2. Resim 69. Osmancık Kalesi Basamaklı Tüneli Çıkışı (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 70. Hevük Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 71. Hevük Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 72. Hevük Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 73. Durulmuş Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Tepe (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 74. Durulmuş Köyü Basamaklı Tüneli Çatlaklı Sol Yan Duvar (A. E. Bulut)

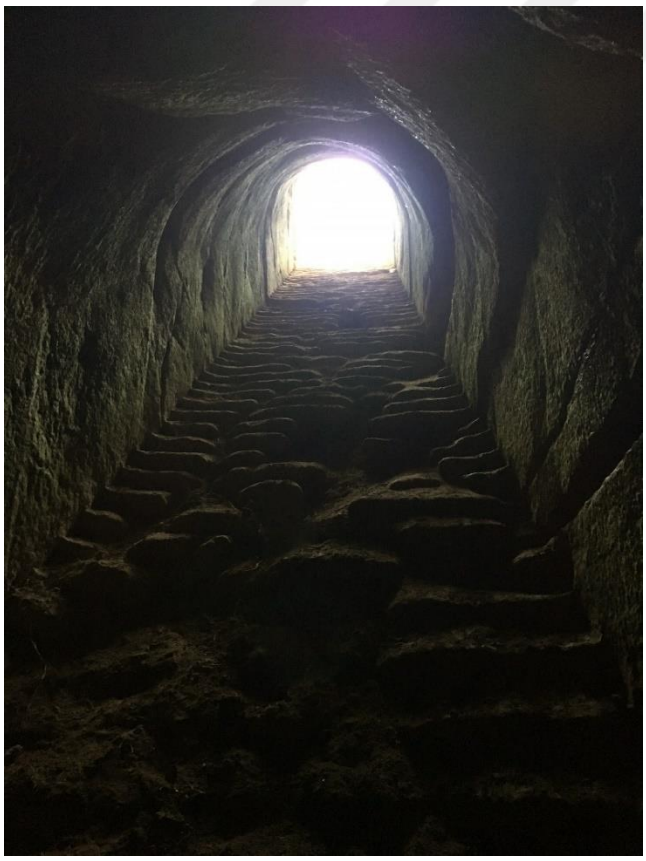
Ek-2. Resim 75. Durulmuş Köyü Basamaklı Tünelindeki Hafriyat Dolu Çuvallar (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 76. Dışkapı Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 77. Dışkapı Köyü Basamaklı Tüneli İçerisindeki Kazıma Haç (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 78. Dışkapı Köyü Basamaklı Tüneli Basamakları (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 79. Çekerek Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 80. Çekerek Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 81. Asarkale'den Halys Nehri ve Kaya Mezarı (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 82. Asarkale Basamaklı Tünelinin Kuzeye Dönüş Yaptığı Kavşak Noktası (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 83. Asarkale Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 84. Tependeliği Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 85. Tependeliği Basamaklı Tüneli Girişi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 86. Tependeliği Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

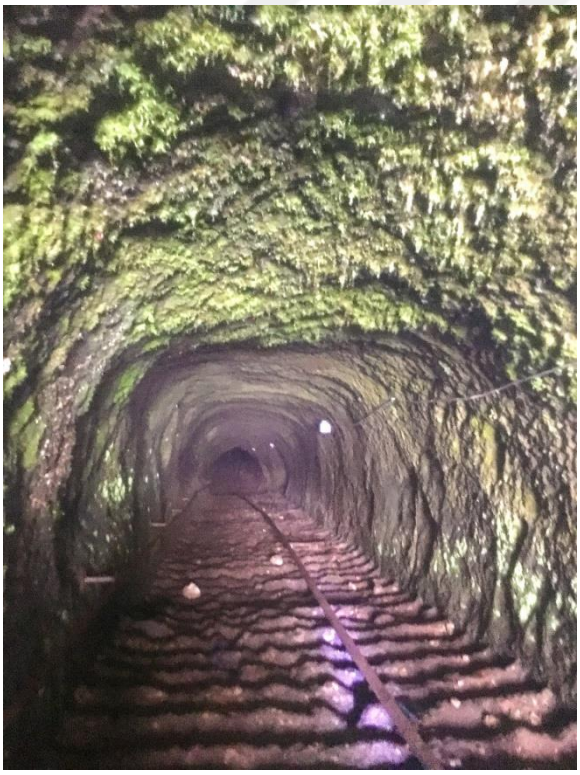
Ek-2. Resim 87. Tependeliği Basamaklı Tüneli İçerisinde Sol Yan Duvardaki Yüksek Basamaklar (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 88. Kurul Kalesi Yerleşimi (Kurul Kalesi Kazı Arşivi)

Ek-2. Resim 89. Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli Girişi ve Direk Oyukları (Kurul Kalesi Kazı Arşivi)

Ek-2. Resim 90. Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 91. Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli Sonundaki Nişler (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 92. Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli Sonunda Görülen Ana Kayaya Oyulmuş Yedi Basamak (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 93. Ünye Kalesi Genel Görünüm (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 94. Ünye Kalesi 1. Basamaklı Tüneli Girişi, Niş ve Sarnıç (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 95. Ünye Kalesi 2. Basamaklı Tüneli Girişi ve Niş (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 96. Ünye Kalesi 2. Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 97. Cıngırt Kayası Genel Görünüm (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 98. Cıngırt Kayası Basamaklı Tüneli Girişi ve Kuzey Platform (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 99. Cıngırt Kayası Basamaklı Tüneli Koridor Yüzeyi (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 100. Arıkmusa Köyü Basamaklı Tünelinin Bulunduğu Kayalık ve Arıkmusa Köyü (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 101. Arıkmusa Köyü Basamaklı Tüneli Koridoru (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 102. Arıkmusa Köyü Basamaklı Tüneli ve Sarnıcı (A. E. Bulut)

Ek-2. Resim 103. Boğazköy'de Bulunan Grotto/Tünel (Seeher, 2002).

Ek-2. Resim 104. Oymaağaç/Nerik'te Bulunan Tünel (Czichon ve Yılmaz, 2014).

EK-3. Pontos Bölgesindeki Basamaklı Tünellerinin Dağılımı

İL	NO	İSİM
TOKAT	1	Tokat Kalesi
	2	Geyraz Kalesi
	3	Çördük Kalesi
	4	Karagöz Kalesi
	5	Turhal Kalesi
	6	Yeşilalan Köyü
	7	Zile Kalesi
	8	Niksar Kalesi
	9	Güveçli Köyü
	10	Gümüşalan Köyü
	11	Kevgir Kalesi
AMASYA	12	Amasya Kalesi
	13	Kaleköy
	14	Gökçeli Kalesi
	15	Kız Kayası
	16	Gümüş (Katır M.)
ÇORUM	17	Hisarkavak Köyü
	18	İncesu Köyü
	19	Osmancık
	20	Gümüşlü Kaya
SİVAS	21	Hevük Kalesi
	22	Durulmuş Köyü
	23	Dışkapı Köyü
YOZGAT	24	Çekerek
ORDU	25	Kurul Kalesi
	26	Ünye Kalesi
	27	Cıngırt Kayası
	28	Arıkmusa Köyü
SAMSUN	29	Asarkale
	30	Tependeliği

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Ahmet Emirhan BULUT
Uyruğu : T.C
Doğum tarihi ve yeri : 08.04.1985 - Tokat
Medeni hali : Bekâr
e-mail : emirhanb@gazi.edu.tr

Eğitim

Derece	**Eğitim Birimi**	**Mezuniyet tarihi**
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi	Devam ediyor
Lisans	Akdeniz Üni. Arkeoloji Bl.	23.01.2011

İş Deneyimi

Yıl	**Yer**	**Görev**
2015	Dicle Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

Yabancı Dil

İngilizce

Yayınlar

Bulut, A., E. (2016). İnanca Yolculuk Mersin, *Seleucia,* VI, 433-437. (Kitap Tanıtımı).

Şenyurt, S. Y., Akçay, A., Bulut, A. E., Zoroğlu, U., Akgönül, S. O., (2017). Ordu Kurul Kalesi, *Türkiye Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, (Baskıda).

Şenyurt, S. Y., Akçay, A., Bulut, A. E. (2018). Kurul Kalesi 2016 Yılı Kazı Çalışmaları, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 40, (Baskıda).

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR...

